

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Мельник Анастасія Миколаївна

УДК 94(477)"195/196"

ДИСЕРТАЦІЯ
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ ЧОРНОЇ
МЕТАЛУРГІЇ УКРАЇНИ (1950–1960-ТІ РР.)

07.00.01 – історія України
(історичні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А. М. Мельник

Науковий керівник Лисак Вікторія Феофанівна, доктор історичних наук,
професор

Маріуполь – 2019

АНОТАЦІЯ

Мельник А. М. Повсякденне життя робітників підприємств чорної металургії України (1950–1960-ті рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01. – історія України. – Маріупольський державний університет, Маріуполь, 2019.

У дисертації досліджено повсякденне життя робітників підприємств чорної металургії України протягом 1950–1960-х рр. Розглянуто історіографію проблеми, визначено джерельну базу та теоретико-методологічну основу дослідження.

Виявлено, що на сьогоднішній день існує значна кількість наукової літератури, яка висвітлює окремі аспекти теми дисертації, проте загалом вона не стала предметом окремого дослідження. Встановлено, що залучений комплекс матеріалів фондів центральних і місцевих державних архівів, музеїв, опублікованих статистичних даних, періодичних видань, а також усних опитувань дозволяє дослідити повсякденність металургів. Обґрунтовано, що застосовані в роботі антропологічний, мікроісторичний, комплексний, системний, ціннісний і міждисциплінарний підходи, принципи всебічності, історизму та об'єктивності, реалізація яких спирається на використання загальнонаукових, конкретно-історичних методів дослідження, а також методів суміжних з історією наук, сприяють розкриттю теми дисертації.

У контексті дослідження історичних умов повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії проаналізовано державну політику та її вплив на повсякденне життя металургів, охарактеризовано стан чорної металургії України в перші повоєнні десятиліття, а також визначено основні характеристики виробничої діяльності металургів.

З'ясовано, що механізація і автоматизація на підприємствах чорної металургії певним чином покращила умови праці робітників. Незважаючи на це, робота металургів здійснювалася у важких умовах. Встановлено, що на

виробництві робітники зазнавали впливу шкідливих факторів, таких як висока температура, запиленість, загазованість, шум, вібрація тощо, який не був подоланий остаточно до кінця 1960-х рр. Доведено, що поряд із фізичною втомою металурги відчували втому і на психологічному рівні, що було пов'язано з емоційним напруженням під час роботи. Однак вони продовжували працювати на підприємствах до виходу на пенсію, тому що вірили в необхідність цієї праці для розвитку країни.

Проаналізовано бюджет сімей робітників підприємств чорної металургії і можливості задоволення потреб першої необхідності. Охарактеризовано житлові умови металургів. Визначено можливості житлово-комунальних, комунальних, побутових послуг, а також торгівлі задовольняти потреби робітників.

Встановлено, що рівень життя металургів не був високим. З'ясовано, що основною статтею формування дохідної частини сімейного бюджету металургів була їхня заробітна плата. Виявлено недостатню результативність для робітників виснажливої праці на підприємстві у зв'язку з тим, що понад дві третини витратної частини сімейного бюджету йшло на товари першої необхідності й сплату податків. Встановлено, що в повсякденному житті більшість металургів стикалася з житловою проблемою, що позбавляло їх повноцінного відпочинку після роботи. Тому житло займало важливо місце в системі життєвих цінностей робітників. З'ясовано, що в кінці 1960-х рр. сотні тисяч металургів і членів їхніх сімей проживали в орендованих квартирах, бараках, підвальних приміщеннях і гуртожитках.

Виявлено, що збільшення доходів упродовж 1950–1960-х рр. призвело до певних змін у харчовому раціоні робітників підприємств чорної металургії та членів їхніх сімей, пов'язаних зі зменшенням споживання борошняних виробів на користь збільшення в раціоні м'ясо-молочної продукції, свіжих фруктів і ягід. Також відбулося розширення можливостей купівлі предметів гардеробу.

Обґрунтовано, що житлово-комунальне, побутове обслуговування та торгівля не завжди задовольняли запити робітників підприємств чорної металургії. Встановлено, що в зв'язку з нестачею транспорту викликала

нарікання організація перевезень металургів. Виявлено, що мережа побутових підприємств відставала від потреб робітників через низьку якість, тривалі терміни виконання замовлень і неприйнятну цінову політику. З'ясовано, що характерною рисою дійсності 1950–1960-х рр. були затримки в забезпеченні населення продуктами харчування. Труднощі «дістати» товари, які користувалися попитом, змушували металургів звертатися до перекупників, незважаючи на значну суму переплати за товар.

Проаналізовано медичне обслуговування робітників металургійних підприємств. Охарактеризовано систему освіти і можливості її отримання металургами. Висвітлено способи проведення дозвілля і святкової буденності робітників. Встановлено, що якість життя металургів не була високою. З'ясовано, що хворобами, поширеними серед них, були гострі респіраторні вірусні інфекції. Однак вплив шкідливих чинників під час виробничої діяльності призводив до діагностування в робітників окремих цехів професійних захворювань. Важливе значення для здоров'я металургів мала доступність медичних послуг, але в першій половині 1950-х рр. їх якість не була високою. Протягом досліджуваного періоду відбулося певне підвищення рівня та якості медичного обслуговування, але існувала низка проблем, що були пов'язані з нестачею лікарських кадрів, ліжкового фонду, апаратури, медикаментів та транспорту.

Доведено, що робітники мали вільний доступ до отримання освіти і культурного розвитку в межах комуністичної ідеології, але важка фізична праця не сприяла його використанню. У зв'язку зі створенням несприятливих умов з боку цехової адміністрації, або власного небажання вчитися, частина металургів не мала навіть середньої освіти. Встановлено, що значне місце в культурному вимірі повсякденності робітників належало прослуховуванню лекцій, радіо, перегляду фільмів і телепередач, читанню книг, преси. Але практично всі форми культурного відпочинку перебували під впливом комуністичної ідеології. Художня самодіяльність і спорт не користувалися популярністю в робітників підприємств чорної металургії. Поширеною дозвіллевою практикою металургів

було вживання алкоголю. З'ясовано, що серед робітників не була розповсюджена релігійність, однак деякі металурги або члени їхніх сімей відзначали релігійні свята й дотримувалися обрядів, особливо в першій половині 1950-х рр., що не розголошувалося у зв'язку з нерозумінням з боку колег.

Ключові слова: повсякденне життя, металурги, робітники, підприємство, чорна металургія України.

ABSTRACT

Melnyk A. M. Everyday life of workers of ferrous metallurgy enterprises in Ukraine (1950–1960's). – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in History (Doctor of Philosophy). Specialty 07.00.01. – History of Ukraine. – Mariupol State University, Mariupol, 2019.

The dissertation explores the everyday routine of ironworks employees in Ukraine over the course of 1950s-1960s. The study outlines the historiography of the problem. It determines the source framework as well as theoretical and methodological basis of the research.

Despite a considerable amount of scientific literature covering specific aspects of the dissertation, no one to the best of our knowledge studied it in depth. The complex of materials of central and local state archives, museums, published statistics, periodicals, as well as polls make it possible for us to investigate the everyday life of metallurgists. The exploitation of the anthropological, microhistorical, complex, systematic, value-oriented and interdisciplinary approaches along with the principles of comprehensiveness, historicism and objectivity realized through general scientific, concrete and historical research methods as well as methods related to the science history facilitate full elaboration of the topic.

Within the framework of the study of the historical conditions shaping everyday life of ironworks employees, the paper analyzes the state policy and its influence on the daily life of metallurgists and defines the state of iron-and-steel industry of Ukraine in the early post-war decades as well as distinguishes the basic features of steel workers` production activity.

The paper finds that the state policy for the iron-and-steel industry was primarily aimed at increasing the production output and improving its quality through modernization of enterprises. The movement of innovators and inventors and social competition were supposed to facilitate this process. Specific decrees provisioned reduction of working hours, improvement of labor safety and discipline, personnel retention, plus pay rise of steelworkers. The mid-1950s housing policy was established to have been focused on increasing housing opportunities for the population. It is substantiated that in the spheres of housing and communal services, municipal services, consumer services and trade it was envisaged to extend the network and improve the quality of service. The research illuminates that ideological policy was coming from the communist mindset cultivated among the population along with scientific-atheistic propaganda.

The analysis of budget of the families of steelworkers and the possibilities of satisfying the basic needs is provided. The author explores living conditions of steelworkers. The research investigates and determines the possibilities of housing, communal, consumer services, as well as trade to satisfy the wants of workers.

The standard of living of steelworkers was determined to have been low. Their paychecks were found out to have been the main item forming the income of the family budget of steelworkers. The weak performance of steelworkers was indicated to occur due to the fact that over two-thirds of the expenditures of the family budget were spent on essential commodities and taxes. Most iron-and-steel industry employees are established to have faced a housing problem that deprived them of a proper rest after work. Therefore, housing occupied an important place in the value system of workers. The author states that in the late 1960s, hundreds of thousands of steelworkers and their families lived in rented apartments, barracks, basements and hostels.

The research states that housing, communal, consumer services and trade did not always satisfy the wants of iron-and-steel enterprises. The lack of transport was giving rise to unfavorable criticism of the transportation set-up of steelworkers. The household enterprise network was lagging behind the needs of workers because of

poor quality, long lead times and unacceptable pricing policy. The delays in providing food to the public were specific in the 1950s-1960s. Difficulties in "getting" goods in demand made steelworkers turn to resellers, despite having to pay considerable amount of extra money.

The analysis of medical service of steelworkers is provided. The peculiarities of education system and the possibilities of its obtaining by steelworkers are highlighted. The ways of carrying out leisure and daily routine of workers are explained. The living quality of steelworkers was found out to have been poor. Acute respiratory viral infections were revealed to have been the most widespread. However, due to the impact of hazardous factors during production workers in individual shops were diagnosed with occupational diseases.

The availability of medical services was of key importance for the health of steelworkers, though its quality was lacking in the first half of the 1950s. Throughout the period under investigation, there was some improvement in the level and quality of health care. Nevertheless, there were a number of issues inherent in it that were related to a shortage of medical staff, beds, equipment, medicine and transportation.

The workers are proved to have had free access to education and cultural development within the framework of communist ideology, still physically demanding job did not facilitate its use. Due to unfavorable conditions on the part of the shop administration, or their own reluctance to study, some steelworkers failed to have even secondary education. The examination found that listening to lectures, radio, watching movies and TV shows, reading books and the press held pride of place in the cultural dimension of employee`s daily life. Pretty much all forms of cultural recreation were influenced and controlled by communist ideology. Drinking alcohol was a common leisure practice for iron-and-steel industry workers. The steelworkers were found to have been not particularly religious but some celebrated religious holidays and engaged in religious rites, especially in the first half of the 1950s, but it was kept secret to avoid misunderstandings among colleagues.

Key words: everyday life, metallurgists, workers, enterprise, ferrous metallurgy of Ukraine.

**Список публікацій, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації:**

**Статті у виданнях України, включених до міжнародних
наукометричних баз:**

1. Реуцька А. М. Державна політика як фактор впливу на повсякденне життя робітників підприємств чорної металургії УРСР у контексті їх виробничої діяльності (1950–1980-і рр.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія : Збірник наукових праць*. Маріуполь : МДУ, 2016. Вип. 16. С. 116–131. (Видання включено до міжнародних наукометричних баз).

2. Реуцька А. М. Виробниче середовище робітників підприємств чорної металургії УРСР (1950–1960-і рр.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія : Збірник наукових праць*. Маріуполь : МДУ, 2017. Вип. 18. С. 108–116. (Видання включено до міжнародних наукометричних баз).

3. Мельник А. М. Житлова проблема як складова повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії УРСР (1950–1960-і рр.). *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 128 (1). С. 76–80. (Видання включено до міжнародних наукометричних баз).

4. Мельник А. М. Структура бюджету сімей робітників підприємств чорної металургії України у 1950-і рр. *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 131 (4). С. 80–84. (Видання включено до міжнародних наукометричних баз).

5. Мельник А. М. Медичне обслуговування як складова повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії України у першій половині 1950-х рр. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. Дніпро : Видавництво «Грані», 2018. Т. 21. № 9. С. 98–104. (Видання включено до міжнародних наукометричних баз).

Наукові праці апробаційного характеру:

6. Реуцька А. М. Виробничі умови як складова частина повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії (на прикладі Жданівського ордену Леніна металургійного заводу ім. Ілліча (1951–1952 рр.)). *Актуальні проблеми науки та освіти : Збірник матеріалів ХІХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ*. Маріуполь : МДУ, 2017. С. 106–109.

7. Реуцька А. М. Засоби формування радянського світогляду в рамках виробничої діяльності робітників підприємств чорної металургії УРСР 1950–1960-і рр. *Україна у світовому історичному просторі : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь. 21 квітня 2017 р.* Маріуполь : МДУ, 2017. С. 63–64.

8. Мельник А. М. Житлова проблема як складова повсякденного життя робітників металургійних підприємств УРСР у 1950–1980-х рр. *Майбутній науковець–2017 : матеріали всеукр. наук.-практ. конф, м. Сєвєродонецьк. 1 груд. 2017 р.* Сєвєродонецьк : Східноукр. нац. ун-т. ім. В. Даля, 2017. С. 742–743.

9. Мельник А. М. Місце гуртожитків у забезпеченні житлом робітників підприємств чорної металургії УРСР (друга половина 1960-х – початок 1980-х рр.). *Актуальні проблеми науки та освіти : Збірник матеріалів ХХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ*. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 109–110.

10. Мельник А. М. Харчовий раціон сімей робітників підприємств чорної металургії України у 1950-х рр. *Україна у світовому історичному просторі : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь. 20 квітня 2018 р.* Маріуполь : МДУ, 2018. С. 85–87.

11. Мельник А. М. Житлово-комунальні послуги як складова повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії України (перша половина 1950-х рр.). *Актуальні проблеми науки та освіти : Збірник матеріалів ХХІ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ*. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 113–115.

12. Мельник А. М. Місце шкіл робітничої молоді у поширенні середньої освіти серед робітників підприємств чорної металургії України (1950-і рр.). *Україна у світовому історичному просторі : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Маріуполь. 26 квітня 2019 р.* Маріуполь : МДУ, 2019. С. 43–44.

ЗМІСТ

ВСТУП		3
РОЗДІЛ 1.	ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
	1.1. Історіографія проблеми	8
	1.2. Джерельна база роботи	17
	1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження повсякденності	25
	Висновки до першого розділу	32
РОЗДІЛ 2.	ІСТОРИЧНІ УМОВИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ	34
	2.1. Державна політика та її вплив на повсякденне життя металургів	34
	2.2. Характеристика металургійної галузі України в перші повоєнні десятиліття	52
	2.3. Основні характеристики виробничої діяльності робітників на підприємствах чорної металургії	64
	Висновки до другого розділу	78
РОЗДІЛ 3.	РІВЕНЬ ЖИТТЯ І ЗАДОВОЛЕННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ ПОТРЕБ РОБІТНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ	80
	3.1. Бюджет сімей робітників підприємств чорної металургії та можливості задоволення потреб першої необхідності	80
	3.2. Житлові умови як складова повсякдення металургів	96
	3.3. Можливості житлово-комунального, комунального, побутового обслуговування і торгівлі задовольняти потреби робітників	100
	Висновки до третього розділу	125

РОЗДІЛ 4.	ЗАДОВОЛЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПОТРЕБ	
	МЕТАЛУРГІВ ЯК ІНДИКАТОР ЯКОСТІ ЖИТТЯ	127
4.1.	Медичне обслуговування робітників підприємств чорної металургії	127
4.2.	Доступ металургів до освітніх послуг	137
4.3.	Дозвілєві практики і святкова буденність	147
	Висновки до четвертого розділу	163
ВИСНОВКИ		165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		169
ДОДАТКИ		215

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Відсутність ідеологічних обмежень, вільний доступ до джерел та нові методологічні підходи надали можливість сучасній історичній науці по-новому поглянути на радянське минуле. Сьогодні інтерес дослідників змістився з макроісторичних до мікроісторичних процесів, що знайшли втілення в такому напрямі, як історія повсякденності. Звернення до повсякденного життя відкриває перед науковцями можливість «залюднення історії», без чого політичні, економічні, соціальні та культурні процеси в суспільстві є знеособленими. Комплексне дослідження щоденних практик різних соціальних і професійних груп населення сприяє подальшому студіюванню соціальної історії України та дозволяє наблизитися до розуміння впливу способу життя на формування настроїв, життєвих цінностей, світоглядних орієнтирів пересічної людини та її реакцій на існуючу дійсність.

Повоєнне відновлення економіки країни розпочалося з важкої промисловості, однією з галузей якої була чорна металургія. Поряд із капіталовкладеннями розвиток останньої відбувався за рахунок праці робітників металургійних підприємств, професійна діяльність яких була пов'язана з важкими й навіть шкідливими умовами, що безпосередньо впливало на формування відповідних життєвих практик і моделей поведінки.

Актуальність обраної для дослідження теми пов'язана із сьогоденням. Війна на Сході України, окупація частини її території, суспільно-політична криза є наслідками нашого далекого й близького минулого. Оскільки через ментальний зв'язок поколінь значна частина населення промислових регіонів України досі є носіями цінностей, сформованих за радянських часів в умовах пропаганди комуністичної ідеології, вивчення особливостей формування способу життя й повсякденних практик однієї з професійних груп населення промислових регіонів України допоможе встановити причинно-наслідковий зв'язок сучасних подій у Донецькій та Луганській областях для вироблення рекомендацій щодо уникнення подібних криз у майбутньому.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до комплексної наукової теми кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету «Актуальні проблеми історії України. Сучасне бачення» (державний реєстраційний номер 0118U003556)».

Об'єктом дослідження є повсякденне життя робітників України.

Предмет дослідження – повсякденне життя робітників чорної металургії України впродовж 1950–1960-х рр.

Хронологічні межі обґрунтовано особливістю перших повоєнних десятиліть, яким була притаманна відбудова та розвиток інфраструктури країни в умовах пам'яті війни. Зважаючи на те, що державна політика є визначальним фактором впливу на повсякдення, хронологічні межі роботи формально охоплюють 1953–1970 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена початком перебуванням М. С. Хрущова на посаді Першого секретаря ЦК КПРС, з ініціативи якого було здійснено низку економічних реформ. Верхня хронологічна межа пов'язана із завершенням «косигінської» реформи в економіці за часів Л. І. Брежнєва. Водночас, оскільки концепт «повсякденність» досить складно вкласти у вузькі хронологічні межі, у дослідженні автор керується принципом «longue duree», що передбачає вивчення проблеми в часовій тривалості з метою більш глибокого її аналізу. У зв'язку з цим подекуди здійснено вихід за межі означеної хронології.

Територіальні межі дослідження співпадають з територією сучасної України та конкретизуються географією розташування підприємств чорної металургії: АР Крим (з 1954 р.), Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Київська, Луганська, Одеська, Сумська, Харківська, Хмельницька та Черкаська (з 1963 р.) області. Переважна більшість підприємств була сконцентрована в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській областях, на яких зосереджена основна увага в дослідженні.

Метою дисертації є комплексне вивчення повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії України протягом 1950–1960-х рр.

Досягнення поставленої мети вимагає виконання наступних **завдань**:

- визначити ступінь вивченості проблеми, систематизувати джерельну й теоретико-методологічну базу дослідження;
- з'ясувати історичні умови повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії;
- охарактеризувати державну політику, стан металургійної промисловості в перші повоєнні десятиліття, умови праці на підприємствах чорної металургії;
- проаналізувати рівень життя й задоволення матеріальних потреб робітників чорної металургії;
- охарактеризувати структуру сімейного бюджету та задоволення потреб першої необхідності, житлові умови, можливості житлово-комунального, комунального, побутового обслуговування й торговельної мережі;
- з'ясувати можливості задоволення соціокультурних потреб робітників підприємств чорної металургії як індикатора якості життя;
- проаналізувати медичне обслуговування, можливості отримання освіти, форми проведення дозвілля і свят металургів;
- узагальнити практики повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії України в перші повоєнні десятиліття.

Методологічну базу дослідження складають антропологічний, мікроісторичний, комплексний, системний, ціннісний і міждисциплінарний підходи, які базуються на принципах історизму, об'єктивності та всебічності. Реалізація означених принципів спирається на використання загальнонаукових (аналіз і синтез, індукція та дедукція), спеціально-історичних методів дослідження (історико-генетичний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-системний, історико-динамічний, усної історії), а також методів суміжних з історією наук (контент-аналіз, статистично-аналітичний).

Наукова новизна отриманих результатів визначається предметом дослідження, адже вперше в українській історіографії повсякденному життю робітників підприємств чорної металургії у 1950–1960-х рр. присвячена окрема робота, та полягає в комплексному й міждисциплінарному характері праці:

Вперше:

- проаналізовано повсякденні практики робітників підприємств чорної металургії в перші повоєнні десятиліття;
- охарактеризовано структуру сімейного бюджету металургів;
- визначено можливості сімейного бюджету задовольняти потреби першої необхідності;
- з'ясовано рівень і якість життя робітників чорної металургії;
- до наукового обігу введено матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України; Центрального державного архіву громадських об'єднань України; Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, Держархівів Дніпропетровської та Запорізької областей.

Уточнено:

- форми порушення трудової дисципліни й проблеми кадрів на підприємствах чорної металургії;
- житлові умови металургів;
- можливості соціально-побутової і соціально-культурної інфраструктури задовольняти потреби робітників.

Набуло подальшого розвитку:

- дослідження виробничих умов на підприємствах чорної металургії;
- місце релігії у повсякденні металургів;
- форми культурного відпочинку як складова життя робітників підприємств чорної металургії.

Практичне значення дослідження визначається можливістю використання його матеріалів, положень та висновків при написанні монографій та узагальнюючих праць з близьких і дотичних тем, викладанні курсу історії України, підготовці спецкурсів, поглибленого вивчення історії повсякденного життя населення України, створенні навчальних і методичних посібників. Окремі положення дисертації можуть бути включені в систему підвищення кваліфікації вчителів та викладачів історії з метою привернення уваги до ролі

пересічної людини в історії. Матеріали дослідження також можуть бути враховані при формуванні державної соціальної політики в промислових регіонах країни.

Особистий внесок здобувача. Результати, викладені в дисертації, отримані автором самостійно та є свідченням вирішення обраної для дослідження проблеми.

Апробація матеріалів дисертації була здійснена на конференціях різного рівня:

всеукраїнських: «Україна у світовому історичному просторі» (м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р.); «Україна у світовому історичному просторі» (м. Маріуполь, 21 квітня 2017 р.); «Майбутній науковець–2017» (м. Сєверодонецьк, 1 грудня 2017 р.); «Україна у світовому історичному просторі» (м. Маріуполь, 20 квітня 2018 р.); «Україна у світовому історичному просторі» (м. Маріуполь, 26 квітня 2019 р.).

вузівських: «Актуальні проблеми науки та освіти» (м. Маріуполь, 3 лютого 2017 р.); «Актуальні проблеми науки та освіти» (м. Маріуполь, 2 лютого 2018 р.); «Актуальні проблеми науки та освіти» (м. Маріуполь, 1 лютого 2019 р.).

Публікації. Основні положення дослідження знайшли відображення у 12 публікаціях, зокрема: 5 статей опубліковані у провідних наукових фахових виданнях України з історичних наук, включених до міжнародних наукометричних баз, обсягом – 3 д. а., 7 статей опубліковані в збірниках конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Обсяг основного тексту складає 178 сторінок. Список використаних джерел складає 575 позицій.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Протягом двох останніх десятиріч у вітчизняній історичній науці спостерігається підвищений інтерес до історії повсякденності. Особливістю цього напрямку є його всеохоплюючий характер, що реалізується через дослідження минулого як на макро-, так і мікрорівнях. Тому лише залучення комплексу літератури, що характеризує як загальнодержавні процеси, так і матеріальний і духовний вимір життя населення та окремих його професійних груп, дозволяє дослідити повсякденність робітників підприємств чорної металургії України протягом 1950–1960-х рр.

В основу характеристики історіографії покладено проблемно-хронологічний принцип, згідно з яким літературу поділено на чотири основні групи: фундаментальні й узагальнюючі праці з історії України, роботи, у яких проаналізовано розвиток металургії, дослідження, присвячені робітникам, праці з історії повсякденного життя населення України та окремих його верств. Доцільним є аналіз праць за наступними періодами: перший – 1950–1980-ті рр.; другий – з 1991 р. до сьогодні. Літературу систематизовано за походженням на вітчизняні й зарубіжні дослідження.

До **першої групи** включено *фундаментальні й узагальнюючі роботи з історії України*. До фундаментальних праць, що вийшли в період 1950–1980-х рр., належить «Історія Української РСР» [203], «Історія народного господарства Української РСР» [214; 215], «Історія міст і сіл Української РСР» [209–213]. Зокрема, ці роботи розкривають технологічний розвиток чорної металургії, характеризують рух винахідників і раціоналізаторів, соціалістичне змагання, форми залучення робітників до управління виробництвом. Акцент у них зроблено на підвищенні рівня матеріального добробуту населення, що характеризувався зростанням заробітної плати та інших доходів, збільшенням

обсягів житлового будівництва, розвитком торгівлі, громадського харчування й побутового обслуговування, і підвищенні якості життя населення, пов'язаного з розвитком охорони здоров'я, освіти й культури. Окрема увага приділена ідеологічній роботі серед населення. У праці «Історія Української РСР» подана інформація щодо якісних змін у складі робітників. Важливе значення для дослідження мала наведена характеристика «радянського соціалістичного способу життя».

Серед енциклопедичних видань слід згадати Велику радянську енциклопедію, у якій описані виробничі процеси на підприємствах чорної металургії [101; 102; 228; 274; 371; 411; 441; 568], навчання й підвищення кваліфікації металургів [39, 442, 569], форми організації торгівлі тощо [241; 267; 378; 471; 487]. У працях з історії України [219; 220] розглянуто загальний розвиток економіки, зростання матеріального й культурного рівня населення.

Своє значення для розуміння історичних умов повсякденності робітників підприємств чорної металургії мають роботи, присвячені ролі комуністичної партії у розвитку країни. Зокрема, до них належить праця Л. Ю. Бернштейна та І. П. Кожукала [13], у якій будь-яке досягнення в ньому пов'язано з діяльністю КПРС.

В окрему підгрупу виділено роботи з питань культури та релігії. Аналіз святкової буденності, традицій та обрядів було здійснено в праці радянського дослідника Г. І. Горобця [56]. Протягом 1960–1970-х рр. релігійній проблематиці приділили увагу А. М. Колодний, П. І. Косуха, В. Ю. Келембетова, В. Є. Єленський, І. П. Меркатун. До вивчення обрядово-побутової релігійності звертався А. М. Колодний [240]. Питанням проявів релігійності серед молоді цікавився П. І. Косуха [248]. У дослідженні В. Ю. Келембетової висвітлено прояви релігійності, які мають бути виключені з життя радянського громадянина [227]. У період «перебудови» відбулося певне переосмислення ідеологічних установок щодо релігії. Наприклад, у роботах В. Є. Єленського [109] та І. П. Меркатуна [292] за останньою визнавалося право на існування в контексті конституційного принципу свободи совісті. Здійснивши аналіз антирелігійної

кампанії хрущовських часів, І. П. Меркатун звертає увагу на знищення пам'яток історії і культури та робить висновок, що це був «період «тихої громадянської війни» войовничого атеїзму з релігією, в якій переможців не було, але втратили всі» [292, с. 76].

Після 1991 р. виник якісно новий підхід до вивчення історії України, який ґрунтується на новій джерельній і методологічній базі. Вийшла низка узагальнюючих праць, присвячених історії України. Зокрема, це роботи під редакцією В. А. Смолія [218] та П. П. Панченка [479]. Заслужують на увагу дослідження таких істориків, як В. К. Баран [7; 8], В. М. Даниленко [8], С. В. Кульчицький [256], А. М. Русначенко [428] та В. М. Литвин [268] з проблем історії України другої половини ХХ ст. Зокрема, В. К. Баран і В. М. Даниленко висвітлили реабілітацію в межах політики десталінізації, зміни в соціальній політиці середини 1950-х рр., лібералізацію у сфері культури, відносини держави і Церкви. Особлива увага приділена реформам у промисловості 1957 р. і 1965 р. Оцінюючи результати реформаторської діяльності М. С. Хрущова, автори доходять висновку, що вони відображали внутрішню еволюцію тоталітаризму, а не якісний перехід від тоталітарної до демократичної системи. Брежнєвсько-сусловське керівництво не відродило «класичного» сталінізму, а припинило пошуки альтернативи, розпочаті М. С. Хрущовим, які в перспективі могли загрожувати структурам влади [8, с. 148].

В умовах зміни методологічної парадигми вийшла друком низка енциклопедичних праць. Зокрема, видана Інститутом історії України НАН України 10-томна «Енциклопедія історії України» [108] та видана Інститутом енциклопедичних досліджень НАН України 20-томна «Енциклопедія сучасної України» [96; 100; 103; 105; 126; 249; 254; 257; 269; 295], у яких охарактеризовано створення й розвиток підприємств чорної металургії України.

Останнім часом зросла кількість праць з соціальної історії. До їхнього числа належать роботи Л. В. Ковпак, І. М. Романюка, О. А. Мельничука, Д. Бачинського, О. В. Даниленка, О. Янковської. Зокрема, Л. В. Ковпак

приділила увагу реформам М. С. Хрущова в соціальній сфері та їхнім наслідкам [234]. Автор дійшла висновку, що можливості соціальних реформ не були реалізовані повною мірою через обмеженість з боку планово-регламентованої економіки [234, с. 55]. Реформуванню села у 1950-х – першій половині 1960-х рр. присвячена робота І. М. Романюка [427]. У праці О. А. Мельничука розглянуто особливості радянської системи соцстраху в 1920–1930-ті рр., зокрема, її структуру, джерела фінансового забезпечення та порядок надання соціальної допомоги населенню [287]. Розвиток соціально-побутової сфери життя населення під впливом державної політики другої половини 1940-х – середини 1960-х рр. розглядали Д. Бачинський [571], О. В. Даниленко [572], О. Янковська [571–573]. Серед зарубіжних дослідників питанням ставлення суспільства до реформ 1953–1964 рр. приділили увагу О. Ю. Зубкова [132] та Ю. В. Аксютін [1].

Співробітниками Інституту історії України НАН України була підготовлена низка монографічних видань таких, як «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» [383] і «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба» [439], присвячених питанням державної політики та ставленню населення до неї, соціально-побутовому забезпеченню громадян, суспільно-політичним настроям, ролі релігії в житті населення, гендерній проблематиці та девіантній поведінці в період пізнього сталінізму та хрущовської доби.

До аналізу культурно-ідеологічних процесів упродовж 1950–1960-х рр. зверталися сучасні вітчизняні автори, такі як Л. А. Шевченко, В. Т. Мацеборко, Ю. О. Каганов, Н. М. Кіндратчук, та зарубіжні дослідники – О. Жидкова, М. О. Голядкін. Діяльності народних університетів культури України присвячена праця В. Т. Мацеборко [277]. Створення нової громадянської обрядовості у Радянському Союзі як альтернативу релігійній розглядала російська дослідниця О. Жидкова [112]. У статті Ю. О. Каганова [223] знайшла відображення політика впровадження нових свят і обрядів, особливості їхнього проведення та реакція населення на них. Процес упровадження нової радянської обрядовості в життя

населення як інструмент пропаганди комуністичної ідеології досліджувала Н. М. Кіндратчук [229]. Російський дослідник О. А. Шерель [564] і український дослідник Ю. О. Каганов [221; 222] приділили увагу питанням розвитку радіомовлення й телебачення, а також їхній ролі в ідеологічному впливі на населення.

Сучасною історичною наукою створена значна кількість праць, присвячених релігійній проблематиці. Зокрема, дослідниками останньої є О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, В. Пащенко, О. Є. Лисенко, В. А. Войналович, П. М. Бондарчук, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський. Здебільшого автори зверталися до аналізу державної політики щодо релігії та Церкви та її реалізації [4; 35; 266; 379; 420]. На окрему увагу заслуговує робота П. М. Бондарчука [16], у якій розглянуто прояви релігійних почуттів вірян і тенденції їхніх змін, уявлення про Бога, роль віри в їхньому житті, переломлення останньої на рівні буденної свідомості вірян, ставлення до суспільного життя.

Серед закордонних дослідників, які розробляли питання історії СРСР та, зокрема, України, слід відзначити К. Меннінга, Р. С. Салліванта, Дж. Боффа. Після розпаду Радянського Союзу вийшли праці Н. Верта, М. Маля, Дж. Хоскінга, Ф. Фюре. У більшості робіт висвітлено політику керівництва країни і, зокрема, М. С. Хрущова та Л. І. Брежнева та її історичне значення [17; 30; 273; 486; 574; 575]. Заслуговує на увагу дослідження французького історика Ф. Фюре [482], який розглянув розвиток комуністичної ідеї протягом існування Радянського Союзу.

З метою систематизації наукового доробку історіографічний аналіз проблеми перетворень в економіці України протягом 1953–1964 рр. здійснила Ю. В. Лаєвська [259]. Дослідження літератури, присвяченої суспільно-політичним процесам в Україні в другій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр., зробив Ю. О. Ніколаєць [308]. Ця проблематика в другій половині 1960-х – на початку 1990-х рр. знайшла місце в роботі К. М. Ніколаєць [307].

Праці першої групи дозволили скласти комплексне уявлення щодо суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних і духовних процесів,

що відбувалися в Україні, та стали концептуальною основою дисертації.

До **другої групи** віднесено *роботи, у яких проаналізовано розвиток металургії* як однієї з важливих галузей промисловості. У дослідженнях, що вийшли протягом 1950–1980-х рр., металургія характеризувалася збільшенням обсягів виробництва, реконструкцією та введенням в дію нових потужностей, механізацією й автоматизацією виробництва, вдосконаленням технологічних процесів, підвищенням кваліфікації кадрів. Це праці таких науковців, як М. М. Середенко [435], Н. А. Терещенко [463] та інших [418].

Окрема увага радянських дослідників була приділена історії металургійних підприємств. Протягом 1960–1980-х рр. у серії «Історія фабрик і заводів» вийшла низка праць, присвячених великим підприємствам чорної металургії України. Зокрема, це роботи Н. В. Крахмальнової, М. І. Бубліченка, Г. Г. Шестопалова тощо. Інформація в них стосується переважно розвитку виробництва й участі робітників у ньому, проте подекуди наявні відомості про дозвілля металургів, характеристика якостей і життєвих цінностей «радянської» людини [21; 25; 36; 57; 128; 244; 253; 301; 372; 483; 565]. Своєрідним підсумком написання історії фабрик і заводів стала праця Л. І. Євселевського [107] з історіографії проблеми, що була видана наприкінці 1980-х рр.

Для розуміння історичних умов повсякденності металургів мають значення праці, які розкривають питання техніки безпеки, протипожежної безпеки й промислової санітарії на підприємствах чорної металургії у 1960-х – на початку 1970-х рр. До дослідників означеної проблематики належать Й. А. Берг [10], Б. Д. Ільїнський [194], М. М. Зіньковський [130].

Сучасна українська історіографія представлена роботами, у яких надана характеристика розвитку чорної металургії. Зокрема, А. В. Буждежан приділив увагу питанням виробничої діяльності й матеріальним умовам життя працівників підприємств галузі [23]. Також розвиток чорної металургії як складової промисловості України знайшов відображення в праці М. Є. Безпалова і К. В. Заблоцької [9]. Після здобуття Україною незалежності продовжують з'являтися праці з історії металургійних підприємств, зокрема роботи

В. Ф. Бухтіярова [24], В. К. Базарянінова [6], Г. Г. Туренка [475].

До **третьої групи** належать *дослідження, присвячені робітникам*. За радянської доби останнім приділяли значну увагу. Зокрема, у 6-томному виданні «Історія радянського робітничого класу» [200: 201] висвітлено формування робітничих кадрів, освітній рівень, умови праці, побут і форми культурного відпочинку робітників. Крім того, охарактеризовані прояви девіантної поведінки в їхньому середовищі та методи боротьби з ними. Короткий аналіз кількісного, вікового, статевого й освітнього складу робітників, інформацію про розвиток соціалістичного змагання, руху винахідників і раціоналізаторів, виробничі наради, навчання робітників, характеристику їхнього житла й інтер'єру містить 2-томна робота «Історія робітничого класу Української РСР» [217], видана у 1967 р.

Серед дослідників, які зверталися до історії робітників в СРСР і Україні, можна назвати Д. С. Шелеста [563], В. О. Романцова [426], О. М. Гурбича [58], Е. В. Клопова [230]. Проблематикою виробничої діяльності робітників займалися О. Г. Мітюков [298], М. Р. Плющ [381], Я. С. Калакура, Ю. В. Сиволоб [225]. У переважній більшості праць, присвячених робітникам, акцент зроблено саме на виробничому аспекті їхньої діяльності. Чільне місце відведено характеристиці соціалістичного змагання, видам підвищення кваліфікації, руху винахідників і раціоналізаторів та іншим формам сприяння модернізації виробництва. Заслуговує на увагу праця В. О. Романцова, у якій розкрито джерела формування робітничого класу, кількісні та якісні його характеристики.

На початку 1980-х рр. було видано роботу «Історія робітників Донбасу» [202], у якій охарактеризовано виробничу складову життя робітників. Дослідження містить інформацію щодо збільшення їхньої кількості, зростання заробітної плати, охорони праці та здоров'я, поліпшення житлово-побутових умов, торговельного обслуговування, громадського харчування, підвищення культурного й освітнього рівня. До дослідження проблеми житлових умов робітників звертався М. П. Приходько [388]. Робота В. С. Хмелівської

присвячена підвищенню культурно-технічного рівня металургів [484]. У праці В. Т. Зінича [131] розкрито такі аспекти життя робітників, як сімейний бюджет, житлово-побутові умови, харчування, громадські свята і обряди, що мали місце в робітничому середовищі, їхній культурний і освітній рівень.

Проблеми медико-санітарного обслуговування робітників промислових підприємств і гігієни праці протягом 1950–1960-х рр. були досліджені в роботах В. І. Данилова, Й. М. Єрмана, А. С. Архіпова, Л. М. Покровської, В. Б. Вербицького [3; 90; 111; 29]. Питання виробничого травматизму, професійних захворювань на металургійних підприємствах та заходах їхнього зниження висвітлені в працях Л. Е. Жисліна, В. М. Четверікової, П. С. Демченка, М. Л. Дубкової, І. В. Коваленка, В. В. Півня, А. І. Тюріна, А. М. Герасимова [43; 91; 106; 113; 232; 477; 558].

До дослідження робітничої проблематики зверталися такі сучасні історики, як Н. А. Ткачук, Ю. О. Чугаєнко, К. В. Заблоцька, І. Є. Татарінов. У роботі Н. А. Ткачук [496] охарактеризовано роль руху винахідників і раціоналізаторів, соцзмагання, поширення досвіду передовиків виробництва для розвитку промисловості України у 1953–1958 рр. Аналіз діяльності державних органів з формування та використання трудового потенціалу робітників України здійснив Ю. О. Чугаєнко [559]. У роботі К. В. Заблоцької [123] надано характеристику соціальній структурі робітників важкої промисловості протягом 1960–1985 рр. Також дослідниця звернула увагу на технічний розвиток важкої промисловості, розшарування робітників за характером і змістом праці, рівнем кваліфікації, освіти і заробітної плати. У праці І. Є. Татарінова розглянуто матеріально-побутові умови життя працівників важкої промисловості України протягом 1944–1956 рр. [461].

Проблема суспільно-політичної поведінки і протестних настроїв у робітничому середовищі була порушена в роботах О. Ф. Додонова [99] й А. М. Русначенка [429]. Останній стверджує, що серед робітників було поширене невдоволення державною політикою, що виражалось у різних формах протестів, зокрема, плинності кадрів на підприємствах, страйках, діяльності

підпільних груп, створенні незалежних профспілок, пияцтві [429, с. 16].

В окрему підгрупу виділено праці, що характеризують регіональний вимір життя населення та металургів як його окремої групи. Перш за все це дослідження А. О. Саржана, Н. Ф. Шипік, А. С. Бобровського, В. М. Нікольського, О. В. Шимко, Л. О. Краснопорової, І. М. Бодрухіної. У своїй монографії А. О. Саржан розглядає кількісний і якісний склад трудових ресурсів Донбасу, соціально-побутові й соціокультурні умови життя населення [433]. Соціальну політику влади та особливості її реалізації у регіоні розглянуто в роботах А. С. Бобровського [14], В. М. Нікольського, О. В. Шимко [309]. Праця Н. Ф. Шипік присвячена соціально-демографічним процесам у Донбасі протягом 1943–1955 рр. [566]. Соціально-побутові умови населення регіону досліджувала І. М. Бодрухіна [15]. Проблемі житлового забезпечення населення Донбасу приділила увагу Л. О. Краснопорова [250–252].

До **четвертої групи** віднесено *дослідження з повсякденного життя населення України та окремих його верств*. Література, вміщена до означеної групи, вирізняється своєю новітністю, тобто в основному це роботи, які вийшли протягом 2000-х рр. Повсякденне життя громадян України протягом 1953–1964 рр. вивчала О. В. Тевікова [465]. Зокрема, дослідниця проаналізувала вплив політичних процесів на масову свідомість громадян, охарактеризувала житлово-комунальну, торговельну, побутову, культурно-освітню, медичну, транспортну й екологічну сфери життя населення. Дослідження повсякденного життя українського селянства протягом 1950–1960-х рр. здійснила В. Ф. Лисак [265]. Питання повсякдення вітчизняної науково-педагогічної інтелігенції упродовж першого повоєнного десятиліття висвітлені в роботі О. А. Прохоренко [412]. Повсякденному життю студентської молоді України за часів М. С. Хрущова присвячена праця Н. М. Хоменко [485]. Повсякденності робітників України упродовж 1920-х рр. приділила увагу О. М. Мовчан [300]. Дослідниця розглянула умови праці, джерела існування, житлові умови, товаропостачання, медичне обслуговування й соціальне страхування робітників.

Побуту та дозвілля міського населення України як одній з складових

повсякденного життя присвячені роботи В. М. Вовка [34] та О. Д. Ісайкіної [208]. Окремі аспекти повсякденності населення України висвітлено у статтях Н. Лаас [258]. Увагу світосприйняттю і життєвим цінностям населення приділили зарубіжні автори П. Вайль і О. Геніс [26], а також вітчизняна дослідниця О. В. Тєвікова [464].

До регіональних досліджень повсякденності належать праці М. С. Герасимової і О. Б. Пенькової. Робота М. С. Герасимової є комплексним аналізом повсякденності мешканців Донбасу в 1945–1953 рр. Досліджено матеріальні й соціокультурні аспекти життя населення [46]. Аналіз державної політики щодо традицій, свят й обрядовості, а також її впровадження у повсякденність населення Східної України протягом 1960-х – середині 1980-х рр. знайшли відображення у роботі О. Б. Пенькової [380]. Проблеми харчування і моди населення Донбасу досліджував В. С. Гіцевич [48; 49].

Отже, історіографічний аналіз дозволяє констатувати, що окремим аспектам проблеми повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії упродовж 1950–1960-х рр. присвячена значна кількість праць. За радянської доби дослідниками було створено солідний науковий доробок з історії промисловості та робітничого класу. Однак характерною ознакою цих робіт є підвищена увага до висвітлення макроісторичних процесів, надмірна заідеологізованість та позитивна оцінка розвитку промисловості та становища робітників. Сучасна українська історіографія представлена роботами, у яких увага приділена питанням, що сприяють визначенню особливостей повсякденного життя різних верств населення України та його професійних груп. Однак на сьогодні повсякденність металургів України 1950–1960-х рр. не стала предметом окремого дослідження, що ще раз доводить актуальність обраної теми.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження становить широке коло матеріалів центральних і місцевих державних архівів, музеїв, періодичних видань і усних опитувань. Значна кількість документів зберігається у фондах Центрального

державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА ім. Г. С. Пшеничного), Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО), Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО) та Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча. Джерела з проблеми розподілені за наступними групами: законодавчі та нормативно-правові акти, діловодна документація, документи політичних партій і громадських об’єднань, статистичні матеріали, матеріали періодичних видань, джерела особового походження та візуальна документалістика.

Перша група джерел представлена комплексом законодавчих та нормативно-правових актів таких як, Конституція СРСР і УРСР, Кодекс законів про працю УРСР, постановами і розпорядженнями ЦК ВКП(б)/ЦК КПРС, ЦК КП(б)У/КПУ, Народного комісаріату праці СРСР, Рад Міністрів СРСР і УРСР, Української радянської республіканської професійної спілки, наказами Верховних Рад СРСР і УРСР, ВЦРПС, Міністерства охорони здоров’я, розпорядженнями, інструкціями, правилами, положеннями, санітарними нормами і правилами, затвердженими відповідними державними органами.

Більшість законодавчих актів опублікована у збірках «КПРС у резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1986)», «Збірник законів СРСР і указів Президії Верховної Ради СРСР. 1938 р. – липень 1956 р.», «Рішення партії та уряду з господарських питань», «Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР», «Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки», «Збірник законодавчих актів про працю», «Техніка безпеки та виробнича санітарія. Збірник постанов і правил», «Народна освіта в СРСР. Загальноосвітня школа. Збірник документів».

Конституція є основним державним документом, який визначає права, свободи й обов’язки громадян. Конституція СРСР була прийнята в 1936 р. [245],

а в 1937 р. – Конституція УРСР, що ввібрала в себе основні положення першої [246]. Згідно з нею громадяни УРСР мали право на працю (ст. 98) та відпочинок (ст. 99), матеріальне забезпечення, пов'язане зі старістю чи втратою працездатності (ст. 100), що забезпечувалося соціальним страхуванням за рахунок держави, безплатною медичною допомогою, наданням у користування сітки курортів. Також вони мали право на освіту (ст. 101). Проголошувалася рівноправність громадян, незалежно від їхньої статі (ст. 102), національності й раси (ст. 103). Задекларованою була низка свобод таких, як свобода відправлення релігійних культів і антирелігійної пропаганди (ст. 104), совісті, слова, друку, мітингів і зборів (ст. 105).

До обов'язків громадян належали дотримання Конституції, законів, дисципліни праці, громадського обов'язку, повага правил соціалістичного співжиття (ст. 110), збереження й зміцнення суспільної, соціалістичної власності (ст. 111), проходження військової служби в рядах Збройних Сил СРСР (ст. 112) та захист вітчизни (ст. 113).

Серед законодавчих та нормативно-правових актів можна виділити групи, пов'язані з виробничою діяльністю робітників, оподаткуванням населення, тарифами на товари й послуги, житловими питаннями, обслуговуванням і торгівлею, охороною здоров'я та соціальним захистом, огородинцтвом, садівництвом та утриманням худоби, громадським харчуванням, культурою, освітою, впровадженням нових чи проведенням існуючих свят тощо. Аналіз джерел першої групи дозволив автору дійти висновку щодо державного регулювання практично всіх сфер повсякденного життя металургів.

До **другої групи** віднесена *діловодна документація*, яка репрезентована звітами, довідками, доповідними та пояснювальними записками, офіційним листуванням, матеріалами перевірок тощо. Значний масив діловодних джерел зберігається в центральних і місцевих державних архівах.

Серед фондів ЦДАВО України слід назвати документи фонду Ради Міністрів Української РСР (Ф. 2), які розкривають проблему санітарно-гігієнічних умов на металургійних підприємствах. Документи Міністерства

комунального господарства УРСР (Ф. 26) дозволили простежити забезпечення населення перукарнями і пральнями. Важливе значення для дослідження мають матеріали фонду Міністерства охорони здоров'я УРСР (Ф. 342), які висвітлюють, захворювання, поширені серед металургів, умови праці та медичне обслуговування робітників. Документи Міністерства державного контролю УРСР (Ф. 539) дозволяють скласти уявлення про рівень механізації виробництва на підприємствах чорної металургії. Матеріали Міністерства культури України (Ф. 5116) характеризують культурні заходи, у яких населення брало участь, а також стан парків культури і відпочинку у містах розташування підприємств чорної металургії.

Серед матеріалів ДАДО були використані документи фондів Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. В. Леніна (Ф. 2143), Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. Петровського (Ф. 2146), Міністерства чорної металургії (Мінчормет) УРСР (Ф. 4243), Нікопольського Південнотрубного металургійного заводу (Ф. 4443), Криворізького металургійного заводу ім. В. Леніна (Криворіжсталь) (Ф. 4646). З-поміж фондів ДАЗО до дослідження були залучені матеріали таких фондів, як Металургійний завод «Запоріжсталь» (Ф. 1378), Електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь» (Ф. 2463). У місцевих архівах знаходиться інформація щодо охорони праці, трудової дисципліни, нещасних випадків на виробництві, соціалістичного змагання, організації харчування на заводах, «черг» на житло, рівня та якості комунальних послуг, стану забезпечення робітників громадським транспортом та організації торгівлі. Означені архіви містять комплекс джерел, що більш повно, порівняно з центральними, розкривають питання городництва та садівництва, навчання, відпочинку, відвідування культурних заходів і участі в художній самодіяльності, спорту, а також девіантної поведінки металургів.

До **третьої групи** – *документи політичних партій і громадських об'єднань* – належать директиви з'їздів ВКП(б)/КПРС, документи фондів ЦДАГО України (Ф. 1), ЦДАВО України (Ф. 2605, 2755), а також ДАЗО (Ф. 2591). Згідно з Конституцією СРСР КПРС проголошувалася «керівним

ядром» державних і громадських організацій, тому реалії радянської дійсності характеризувалися зрощенням партійного й державного апарату. До дисертації були залучені директиви з'їздів КПРС, що планували державну політику на найближчі 5 років, які опубліковані в збірнику «КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1986)».

Серед документів, що зберігаються у фонді Центральний комітет Комуністичної партії України (Ф. 1) ЦДАГО України, були використані матеріали, що висвітлюють умови праці на підприємствах чорної металургії, соціалістичного змагання, житлово-комунальних питань, транспортного забезпечення, торгівлі, цінової політики тощо.

До дослідження було залучено документи фонду Українська республіканська рада професійних спілок (Укрпрофрада) (Ф. 2605) ЦДАВО України, матеріали якого стосуються стану охорони праці та техніки безпеки на заводах, рівня механізації робіт, трудової дисципліни робітників, кількості та причин нещасних випадків. Також тут зберігається інформація щодо житлового забезпечення, медичного обслуговування, харчування на виробництві, організації транспортних перевезень. У дисертації були використані матеріали фонду Український республіканський комітет профспілки робітників металургійної промисловості (Ф. 2755) цього ж архіву, які розкривають питання соцзмагання на металургійних підприємствах, кооперативного й індивідуального житлового будівництва, організації громадського харчування й торгівлі.

У фонді Запорізький міський комітет профспілки працівників металургійної промисловості (Ф. 2591) ДАЗО зберігається інформація щодо порушень законодавства про працю на підприємствах чорної металургії Запорізької області, рівня та якості забезпечення робітників спецодягом, спецвзуттям і засобами індивідуального захисту, їхньої участі у соцзмаганні, задоволенні санітарно-гігієнічних потреб на підприємстві. Окрім цього, присутні відомості про «черги» на житло, організацію громадського харчування, ліжковий фонд в лікарнях, що обслуговували робітників. Наявні дані щодо популярності спорту в середовищі металургів і проявів девіантної поведінки.

Четверту групу джерел становлять *статистичні матеріали*. У дослідженні були використані дані, опубліковані в статистичних щорічниках, присвячених розвитку народного господарства Української РСР, а також документи центральних і місцевих державних архівів.

Виняткове значення для роботи мають зведені бюджетні обстеження робітників підприємств чорної металургії, що зберігаються у фонді Статистичного управління УРСР при Раді Міністрів СРСР ЦДАВО України (Ф. 582), які дозволили здійснити аналіз структури сімейного бюджету металургів, рівня їхнього забезпечення продовольчими та промисловими товарами, а також житлово-комунального благоустрою. У фонді Дніпропетровське обласне управління статистики (Ф. 2493) ДАДО наявні річні бюджети сімей робітників за окремими підприємствами чорної металургії Дніпропетровської області, використання яких дозволило простежити доходи й витрати окремих сімей металургів.

У дослідженні була використана інформація щодо кількості робітників на підприємствах чорної металургії України, що зберігається в фондах ЦДАВО України (Ф. 2605), ЦДАГО України (Ф. 1), ДАЗО (ФФ. 1378, 2463, 2515), ДАДО (ФФ. 2143, 2146, 4243, 4443, 4646). Статистичні дані, що характеризують захворюваність металургів, випадки травматизму на підприємствах чорної металургії України, кількість зайнятих у виробництві з перевищенням санітарних норм, лікарського персоналу, інвентарю в лікарнях, статистику відмов у виїзді швидкої на виклики, а також лікарняних, виданих за гроші, наявні в фондах ЦДАВО України (Ф. 342, 2605) і ДАДО (Ф. 4243, 4646).

До роботи була залучена інформація щодо кількості організацій Головного управління робітничого постачання Мінчормету України та підприємств побутового обслуговування населення, що зберігається в фондах ЦДАВО України (Ф. 26, 582). У фондах ДАДО (Ф. 4443) міститься статистика прочитаних лекцій, учасників художньої самодіяльності та спортсменів на Нікопольському південно-трубному заводі. Серед фондів ДАЗО (Ф. 1378, 2463) зберігається інформація стосовно робітників заводу «Запоріжсталь», які

потрапили до витверезника, і прогулів у школі робітничої молоді заводу «Дніпроспецсталь».

П'ята група джерел представлена *матеріалами періодичних видань*. Підприємства чорної металургії видавали власні газети, інформація в яких стосувалася головних подій у світі та країні, діяльності підприємств та життя робітників. Тому матеріали періодичних видань відіграють суттєву роль у висвітленні повсякденності металургів. У дослідженні використано матеріали газет «Голос металурга» (Дніпропетровський металургійний завод ім. Комінтерну), «Дніпровський металург» (Запорізький ордена Леніна металургійний завод «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе), «За метал» (Єнакіївський металургійний завод), «Іллічовець» (Жданівській ордена Леніна металургійний завод ім. Ілліча), «Металург» (Криворізький ордена Трудового Червоного Прапора металургійний завод / Криворізький ордена Трудового Червоного Прапора металургійний завод ім. В. Леніна), «Стахановець металургії», з 1956 р. – «Радянський металург» (Новомосковський бляхокатальний завод / Новомосковський металургійний завод), а також журналу «Робітниця».

За своєю інформативністю періодичні видання можна умовно розподілити на два періоди: 1950-ті – перша перша половина 1960-х рр. і друга половина 1960-х рр. Так, газети, що належать до першого періоду, є унікальним джерелом з вивчення повсякденного життя, у зв'язку з тим, що вони публікували хоч і не пряму, але критику пануючого ладу. На сторінках преси розміщено багато листів металургів щодо недоліків в організації виробництва, побуту, транспортних перевезень тощо, що дозволяє з'ясувати проблеми, з якими стикалися робітники у повсякденному житті. Матеріали періодичних видань другої половини 1960-х рр. присвячені переважно виробництву. На сторінках газет, за поодинокими винятками, вже не друкували листи, що в деякій мірі свідчить про покращення життєвого рівня металургів.

Важливими для вивчення повсякденності є *джерела особового походження*, що становлять **шосту групу**. У дисертації були використані матеріали усних

опитувань сучасників досліджуваного періоду: плитового Ямського доломітного комбінату, помічника сталевара Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча, помічника апаратника бензолного цеху Жданівського коксохімічного заводу, сина начальника сталеплавильної лабораторії ЦЗЛ Жданівського металургійного заводу «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе. Унікальністю цього джерела є можливість для дослідника отримати конкретні відповіді на свої питання. До недоліків усних свідчень належать суб'єктивізм в оцінці подій, а також неточність у їхньому датуванні, викликана неможливістю, а іноді небажанням респондента пригадувати минуле.

Сьому групі джерел складають *візуальні документи*: фотографії, кіножурнали і кінофільми. На думку О. А. Колястрок, ці документи конкретизують вербальний контекст контурів повсякденності [242, с. 260], тому їхнє застосування дозволяє візуалізувати життя металургів 1950–1960-х рр. У дисертації було використано комплекс фотодокументів, кіножурналів і документальних фільмів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, фотодокументів ДАЗО (Ф. 2463), Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча, а також художні фільми, створені в період 1950–1960-х рр.

Візуальні документи ілюструють окремі аспекти повсякденності металургів. Зокрема, інфраструктуру міст розташування підприємств чорної металургії, виробничі, житлово-побутові умови металургів, їхнє харчування, проведення свят і дозвілля, а також зовнішній вигляд. Фотографії, кіножурнали і документальні фільми, створені упродовж 1950–1960-х рр., є продуктом свого часу і мають ідеологічний підтекст: їхній перегляд мав створювати у глядача переконання щодо перманентного покращення життя населення. Проте використання цих джерел необхідне для розуміння того, як виглядало «краще» у повсякденному житті металургів.

Перегляд фільмів у кінотеатрах був популярним видом дозвілля серед населення. Перед початком фільмів на екранах демонстрували кіножурнали, що популяризували радянський спосіб життя. Тому для кращого розуміння життєвих цінностей «радянської» людини важливим є аналіз сюжетів тогочасної

кіноіндустрії. Серед художніх фільмів окремо слід відзначити фільм «Весна на Зарічній вулиці». Особливістю цього джерела є те, що в ньому зафіксований сучасний для середини 1950-х рр. спосіб життя металургів. У дослідженні використані художні фільми: «Доля Марини» (1953 р.), «Карнавальна ніч» (1956 р.), «Тихий Дон» (1958 р.), «Балада про солдата» (1959 р.), «НП. Надзвичайна подія» (1959 р.), «Дівчата» (1961 р.), «Людина-амфібія» (1962 р.), «Операція «И» та інші пригоди Шурика» (1965 р.), «Весілля в Малинівці» (1967 р.), «Кавказька полонянка, або нові пригоди Шурика» (1967 р.) «Діамантова рука» (1968 р.). Аналіз сюжетів стрічок відображає ідеологічну політику влади на час виходу фільму та надає змогу простежити зміни, що відбулися в ній протягом 1950–1960-х рр.

Отже, аналіз джерельної бази свідчить про те, що наявний комплекс матеріалів дозволяє висвітлити повсякденне життя робітників підприємств чорної металургії України протягом 1950–1960-х рр.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження повсякденності

Виникнення такого напрямку історичної науки як історія повсякденності відбулося у 1960-х рр. і було пов'язане з діяльністю французьких істориків школи «Анналів» М. Блока і Л. Февра. Свій подальший розвиток історія повсякденності отримала в роботах представника другого покоління школи Ф. Броделя, бачення минулого в якого було «тотальним», тобто комплексно поєднувало географічну, соціальну й політичну складові [20].

Характерним для італійської і німецької історіографії було розуміння історії повсякденності як мікроісторії. Однак однією з перших робіт з мікроісторії стала праця французького історика Е. Ле Руа Ладюрі, присвячена життю мешканців селища Монтайю, що вийшла у 1975 р. [260]. На відміну від класичної історії, мікроісторія зосередила увагу дослідників на житті окремих пересічних людей. Завдяки новому погляду на джерела, що вже були у науковому обігу, Е. Ле Руа Ладюрі вивів з них неопосередковані свідчення мешканців Монтайю про оточуюче середовище, структуру соціальних зв'язків, спосіб життя,

ментальність, погляди тощо.

В Італії мікроісторія пов'язана з іменами К. Гінзбурга і Дж. Леві. Зокрема, К. Гінзбург у книзі «Сир і хробаки. Картина світу одного мельника, який жив у XVI ст.» [47] за матеріалами судових процесів інквізиції характеризує думки, погляди, світосприйняття одного з представників народної культури, який під впливом знань, отриманих з ученої культури, сформував власний погляд на церковні догмати, за що й постав перед судом.

Наприкінці 1970-х рр. у німецькій історичній науці відбувся т.з. «бунт», лозунгом якого став перехід від вивчення державної політики та аналізу глобальних суспільних структур і процесів до вивчення малих життєвих світів, що призвело до появи нового напрямку «історія повсякденності» («Alltagsgeschichte») [370]. Так, один з його представників А. Людтке розглядав історію повсякденності як концепцію вивчення минулого крізь історію щоденних соціальних практик у будь-яких сферах і на всіх «поверхах» життя суспільства [270, с. 23]. Внесок у мікроісторію також зробила американо-канадська дослідниця Н. Земон Девіс. У роботі «Повернення Мартіна Герра» [129] вона здійснила спробу аналізу поглядів і почуттів французьких селян XVI ст.

На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідження повсякденності також відбувається в рамках «нової культурної історії». Сам вираз увійшов до обігу наприкінці 1980-х рр. і походив від назви збірника конференції «Французька історія: тексти і культура», що був складений американською дослідницею Лінн Хант. Зокрема, у німецькій і голландській історіографії «нова культурна історія» має помітний ухил в історію повсякденності [12]. Дослідження радянської повсякденності з позицій «нової соціальної історії» здійснила американський історик Ш. Фіцпатрік [481].

Методологічними розробками історії повсякденності займалися російські дослідники А. Я. Гуревич [59], Г. С. Кнабе [231], О. С. Сенявський [434], В. Д. Лелеко [264], Н. Л. Пушкарьова [413; 414], Н. М. Козлова [237]. Проблемам вивчення радянської повсякденності присвячені роботи О. Л. Лейбовича [263] та

І. Б. Орлова [373].

У сучасній українській історичній науці питанням методології історії повсякденного життя присвячені праці О. А. Коляструк [243], Т. Ю. Нагайка [302] та О. А. Удода [478]. На думку останнього, історія повсякденності – це, перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя [383, с. 20].

Сьогодні серед істориків відсутнє усталене визначення дефініції «повсякденне життя». У роботі автор вживає поняття «повсякденне життя» і «повсякденність» як синоніми. На переконання Ф. Броделя, «повсякденність» – це той бік життя, у який ми виявляємося втягнутими несвідомо, навіть не віддаючи собі звіту; звичка чи навіть рутинна, тисячі дій, що відбуваються як би самі собою, виконання яких не потребує нічийого рішення, і які відбуваються, не зачіпаючи навіть нашої свідомості. Це незліченні дії, які передавалися в спадок, що накопичувалися без будь-якого порядку, що повторюються нескінченно, допомагають нам жити й одночасно підкорюють нас, що багато чого вирішують за нас протягом нашого існування. Тут ми маємо справу з мотивами, імпульсами, стереотипами, прийомами і способами дії, а також різними типами зобов'язань, що змушують діяти, причому частіше, ніж це можна припустити, та походять з незапам'ятних часів [19, с. 13].

Під «повсякденністю» Н. М. Козлова розуміє цілісний соціокультурний життєвий світ, котрий постає у функціонуванні суспільства як «природне», самоочевидна умова людської життєдіяльності [237, с. 254]. У праці з повсякденного життя громадян УРСР О. В. Тевікова пропонує наступне визначення «повсякденності» – категорія, що відображає людське буття в суспільно-політичному, соціально-економічному, релігійно-культурному та інших аспектах [465, с. 9].

Узагальнивши визначення вищезгаданих дослідників, можемо констатувати, що концепт «повсякденне життя» означає повторюване, звичне настільки, що це проходить повз увагу людини. Враховуючи характеристики,

надані попередниками, та власні напрацювання, автор вважає, що повсякденне життя (повсякденність) – це щоденні нереклексивні практики буття людини крізь призму її переконань, цінностей, світосприйняття.

Також автор використовує концепт «спосіб життя», що є соціокультурним розмаїттям специфічних та водночас типових життєвих форм суспільного існування. Вирізняють економічну, соціально-політичну, культурно-цивілізаційну та інші складові способу життя, що розгортається на рівні повсякденності, відтворюючи, як світоглядні цінності, притаманні соціуму, так і підвалини матеріального буття останнього [440, с. 606]. Спосіб повсякденного життя багато в чому визначається унікальною індивідуальністю кожної людини, але соціальні та матеріальні параметри життя об'єктивно задають певну «матрицю» повсякденності [434, с. 28].

Протягом радянської доби спосіб життя населення визначався як радянський соціалістичний [203, с. 539], визначальними рисами якого були зростаюче значення вільної праці в житті суспільства і особистості; зростання добробуту й підвищення потреб трудящих; соціалістичний демократизм, що передбачає єдність прав і обов'язків громадян, свободи і відповідальності особистості, гармонію інтересів суспільства, колективу й особистості; моральне здоров'я суспільства; соціальний оптимізм; справжній колективізм, турбота всіх про благо кожного, турбота кожного про благо всіх; соціалістичний інтернаціоналізм і радянський патріотизм; соціальна активність особистості; творча роль трудящих в історії [203, с. 542].

Ключовим поняттям, використаним у дослідженні, виступає концепт «робітник». В історичному розвитку він зазнав певних інтерпретацій. У тлумачних словниках, виданих упродовж 1940–1980-х рр. у СРСР і Україні, характерною ознакою цієї дефініції була класовість. Наприклад, відповідно до Словника української мови «робітник» у соціалістичному суспільстві – людина, яка працює за фахом і належить до робітничого класу, який володіє загальнонародною власністю на засоби виробництва і є керівною силою держави [425]. У дослідженні автор користується поняттям «робітник», під яким слід

розуміти людину зайняту фізичною працею у сфері матеріального виробництва.

Поряд із означеною дифініцією в дисертації вживається концепт «металург». Словник С. І. Ожегова називає ним фахівця з металургії [294]. Ідентичне визначення надає Словник української мови [293]. Під «металургом» у дослідженні мається на увазі робітник, діяльність якого пов'язана з виробництвом металу.

Теоретико-методологічну основу дисертації складають антропологічний, мікроісторичний, комплексний, системний, ціннісний і міждисциплінарний підходи. Основу дослідження становить *антропологічний підхід*, згідно з яким центральне місце в роботі належить людині з її повсякденними турботами й думками. Автор розглядає лише ряд аспектів, які дають можливість з'ясувати специфіку повсякденного життя металургів: державну політику, основні характеристики виробничої діяльності, рівень та якість життя, дозвілля й свята. *Мікроісторичний підхід* передбачає вивчення окремих явищ, що відбувалися в житті людей минулого, з метою виявлення пануючих уявлень і тенденцій в суспільстві загалом [462, с. 282]. У дослідженні мікроісторичний підхід реалізовано через характеристику повсякденного життя металургів на основі джерел, пов'язаних з життям робітників підприємств чорної металургії: усних опитувань, листів, опублікованих у пресі, фотографій. *Комплексний підхід* полягає у вивченні історичного явища на основі поєднання відомостей різних джерел з метою його всебічної характеристики [462, с. 223]. Відповідно до означеного підходу під час дослідження повсякденного життя металургів були використані поряд з письмовими, візуальні та аудіо-візуальні джерела. *Системний підхід* являє собою спосіб теоретичного осмислення і реконструкції об'єктів (систем) як сукупності взаємопов'язаних елементів (компонентів) [462, с. 454]. У межах цього підходу здійснено аналіз повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії як соціальної системи, складовими якої є окремі індивіди, їх групи й організації. *Ціннісний підхід* у дослідженні застосовано в історико-аксіологічному контексті, завдяки чому мотиви дій робітників підприємств чорної металургії автор розглядає з позиції цінностей, характерних

для радянського суспільства 1950–1960-х рр. Завдяки *міждисциплінарному підходу* в дисертації були застосовані статистичні і соціологічні методи дослідження.

Застосування означених підходів базуються на принципах історизму, об'єктивності та всебічності. *Принцип історизму* полягає у висвітленні процесу становлення явищ та їхнього розвитку у зв'язку з умовами виникнення. Відповідно до принципу історизму повсякденність металургів охарактеризовано в контексті специфіки радянської дійсності. У рамках *принципу об'єктивності* дослідник намагався неупереджено підійти до підбору фактів і їхньої інтерпретації, залучити значний масив різнопланових історичних джерел. Згідно з *принципом всебічності* автор прагнув здійснити якомога повний аналіз повсякденності металургів.

У свою чергу реалізація цих принципів спирається на використання загальнонаукових, спеціально-історичних і методів суміжних дисциплін. Серед загальнонаукових методів автором були використані такі, як аналіз і синтез, індукція та дедукція. Дослідження повсякденності неможливе без застосування методів *аналізу та синтезу*, відповідно до яких повсякденне життя розглядається за окремими аспектами, що в поєднанні утворюють цілісну картину. Зокрема, за допомогою цих методів було встановлено, що значну частину повсякденного життя металургів займала їхня економічна діяльність, яка слугувала основною статтею наповнення сімейного бюджету.

Завдяки методу *індукції*, що полягає у виведенні загальних положень із окремих, на основі узагальнення даних, що характеризують повсякденність окремих металургів, було зроблено висновки щодо повсякденного життя професійної групи робітників підприємств чорної металургії України. У межах методу *дедукції*, який передбачає виведення окремих положень із загальних, вплив процесів, що відбувалися в суспільстві, було перенесено на життя металургів.

До спеціально-історичних методів, використаних у роботі, належать: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, історико-

динамічний, проблемно-хронологічний, метод усної історії. Застосування *історико-генетичного* методу полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій і змін реальності в процесі її історичного розвитку. Цей метод дозволяє простежити причино-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку. За допомогою історико-генетичного методу було визначено зміни у повсякденному житті робітників підприємств чорної металургії упродовж 1950–1960-х рр. та причини, що їх обумовили.

Відповідно до *проблемно-хронологічного* методу в дослідженні виділяється низка проблем, аналіз кожної з яких відбувається у хронологічній послідовності. Завдяки використанню цього методу було визначено стан історіографічної розробки робітничої тематики та ступінь вивчення проблеми повсякденного життя металургів у науковій літературі. Застосування проблемно-хронологічного методу дозволило простежити розвиток державної політики та її вплив на зміни умов праці й життя робітників підприємств чорної металургії.

Історико-порівняльний метод передбачає співставлення ознак досліджуваних об'єктів, у результаті чого можливо виявити їх споріднені риси та відмінності. Завдяки застосуванню цього методу були визначені спільні та відмінні риси у виробничих умовах, побуті та поглядах в середовищі металургів. Також були встановлені відмінності умов праці та її оплати залежно від галузі важкої промисловості, особливості харчування металургів порівняно з іншими верствами населення.

У межах *історико-системного* методу було реалізовано системний підхід. Метод спрямований на вивчення об'єктів і явищ минулого як цілісних історичних систем, що передбачає аналіз їх структури і функцій, внутрішніх і зовнішніх зв'язків, а також динамічних змін [462, с. 156]. За допомогою цього методу повсякденність робітників підприємств чорної металургії було розглянуто як суспільно-історичну систему, що складається з декількох ієрархічних системних рівнів, компонентами яких виступають робітники, бригади, цехи, підприємства. Своєю чергою, повсякденність металургів вже є підсистемою відносно до повсякденності населення в цілому.

Завдяки *історико-динамічному методу* було здійснено комплексний аналіз змін у часі історичних об'єктів і процесів та пояснення цих змін з урахуванням факторів впливу [462, с. 154; 155]. У результаті застосування означеного методу була проаналізована динаміка змін структури доходів і витрат сімейного бюджету робітників підприємств чорної металургії, а також причинно-наслідкові зв'язки цих змін.

На думку Дж. Тоша, усна історія відображає живий зв'язок між минулим і сьогоденням, між індивідуальними спогадами і народною традицією, між «історією» та «міфом» [472, с. 273]. Використання *методу усної історії* сприяло визначенню ролі соціальних обставин у конструюванні повсякденності металургів 1950–1960-х рр.

До методів суміжних з історією наук належать методи контент-аналізу і статистично-аналітичний. *Метод контент-аналізу* – формалізований аналіз текстів документів, суть якого полягає у вимірюванні та перетворенні текстової інформації в кількісну форму та її подальшу статистичну обробку [462, с. 229]. Завдяки застосуванню цього метода визначено тематику ідеологічного впливу на населення через пресу. *Статистично-аналітичний метод* був застосований автором для висвітлення рівня таких аспектів повсякдення металургів, як виробничий травматизм, захворюваність, сімейний бюджет, харчування, житлове-комунальне забезпечення тощо.

Отже, застосування окреслених методологічних засад сприяло комплексному дослідженню повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії України протягом 1950–1960-х рр.

Висновки до першого розділу :

Підсумовуючи матеріал, представлений у першому розділі, необхідно зробити узагальнюючі висновки:

- у дослідженні були використані праці, що сприяють висвітленню окремих аспектів повсякденного життя робітників чорної металургії протягом

1950–1960-х рр. Періодизацію історіографії побудовано за проблемно-хронологічним принципом, відповідно до якого виділено наступні групи: фундаментальні й узагальнюючі роботи з історії України; дослідження, у яких проаналізовано розвиток металургії; праці, присвячені робітникам; роботи з історії повсякденного життя населення України та окремих його верств. Літературу систематизовано за походженням на вітчизняні й зарубіжні дослідження. Аналіз наукового доробку дозволяє констатувати, що в українській історіографії існують роботи з окремих аспектів повсякденного життя населення України 1950–1960-х рр. та, зокрема, робітників. Однак на сьогодні повсякденність металургів України періоду 1950–1960-х рр. не стала предметом окремого дослідження.

- джерельну базу дисертації становить широке коло матеріалів фондів центральних та місцевих державних архівів, музеїв, опублікованих статистичних даних, матеріалів періодичних видань і усних опитувань. Джерела розподілені на наступні групи: законодавчі та нормативно-правові акти, діловодна документація, документи політичних партій і громадських об'єднань, статистичні матеріали, матеріали періодичних видань, джерела особового походження, візуальна документалістика. Залучений комплекс матеріалів дозволяє висвітлити повсякденне життя робітників підприємств чорної металургії України протягом 1950–1960-х рр.

- автором простежено розвиток історії повсякденності як історичного напрямку, надано визначення ключових понять, використаних у дисертації, а також окреслено коло принципів, підходів і методів, покладених в основу дослідження. З огляду на те, що предметом роботи виступає повсякденне життя, методологічну базу дисертації становлять антропологічний, мікроісторичний, комплексний, системний, ціннісний і міждисциплінарний підходи. Дослідження виконано з урахуванням принципів історизму, об'єктивності та всебічності, реалізація яких спирається на використання загальнонаукових, спеціально-історичних методів дослідження та методів суміжних з історією наук.

РОЗДІЛ. 2. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ

2.1. Державна політика та її вплив на повсякденне життя металургів

Історичні умови повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії України протягом 1950–1960-х рр. були пов'язані, перш за все, з необхідністю подальшого відновлення та розвитку економіки. Одним з визначальних чинників впливу на формування історичних умов, у яких перебувало населення України і, зокрема, металурги, була державна політика, що обумовлювала економічні, соціальні, культурні й духовні реалії їхнього життя. Державна економічна політика протягом 1950–1960-х рр. була орієнтована на першочерговий розвиток промисловості групи «А», до якої належали галузі, що займалися виробництвом засобів виробництва [202, с.130]. Серед них одне з провідних місць належало чорній металургії. Саме на розвиток цієї галузі було спрямовано значну кількість державних актів.

Слід звернути увагу, що протягом досліджуваного періоду неодноразово відбувалися реорганізації в управлінні підприємствами чорної металургії України. На початку 1953 р. вони підпорядковувалися Міністерству чорної металургії СРСР, яке в березні цього ж року разом із Міністерством кольорової металургії СРСР утворило Міністерство металургійної промисловості СРСР, що проіснувало до лютого 1954 р. З 1954 р. по 1957 р. підприємства чорної металургії України перебували у складі окремого Міністерства чорної металургії УРСР [92, с. 238]. 15 березня 1954 р. Рада Міністрів УРСР затвердила його структуру (Додаток Б).

Результатом реорганізації управління промисловістю 1957 р. став перехід від міністерств до раднаргоспів, що здійснювали територіальне планування й управління промисловістю в межах відповідних економічних адміністративних районів. На території України було створено 11 раднаргоспів [8, с. 95]. Підприємства чорної металургії входили до 8 з них: Ворошиловградського (з

1958 р. – Луганського), Дніпропетровського, Запорізького, Київського, Одеського, Сталінського, Харківського та Херсонського. У межах раднаргоспів підприємства об'єднували в комбінати за галузевим принципом, що підпорядковувалися відповідним галузевим управлінням [8, с. 95]. У 1960 р. з Херсонського раднаргоспу було виділено Кримський [8, с. 100], у якому перебував Керченський металургійний завод ім. П. Л. Войкова. Згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР 1962 р., замість 14 економічних адміністративних районів було утворено 7 економічних районів [8, с. 103]. Отже, підприємства чорної металургії України опинилися у складі Донецького, Київського, Придніпровського, Харківського та Чорноморського раднаргоспів.

З 1965 р. у країні розпочалася так звана «косигінська» економічна реформа з переведення підприємств на госпрозрахунок, у межах якої відбулося повернення до галузевого принципу управління промисловістю [362, с. 449]. Унаслідок цього було створено Міністерство чорної металургії УРСР, яке підпорядковувалося Мінчормету СРСР [92, с. 238].

У 1968 р. вийшло нове положення про Міністерство чорної металургії СРСР. В умовах жорсткої централізації, коли прийняті центром рішення спускалися республікам, законодавство радянської України копіювало загальносоюзне. Тому завдання, покладені на Мінчормет СРСР, були обов'язковими і для Міністерства чорної металургії УРСР. Вони полягали у впровадженні новітніх досягнень науки і техніки та передового досвіду, забезпеченні високих техніко-економічних показників виробництва, створенні безпечних умов праці, впровадженні нових засобів і методів попередження професійних захворювань, виробничого травматизму та аварій, поліпшення житлових і культурно-побутових умов робітників [423, с. 117].

Особлива увага влади була зосереджена на технічному прогресі в чорній металургії. Зокрема, згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 1955 р. впровадження передової техніки та винаходів було проголошено найважливішою державною справою [358, с. 509]. У зв'язку з цим липневий Пленум ЦК КПРС 1955 р. постановив здійснити заходи з технічної реконструкції

підприємств із заміни застарілого обладнання новим, а також модернізації діючого обладнання [319, с. 513]. Прискорити процес впровадження досягнень науки і техніки на кожному промисловому підприємстві була покликана постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР 1966 р., відповідно до якої Міністерство чорної металургії і керівники промислових підприємств мали забезпечити першочергове введення в дію високопродуктивного обладнання і освоєння прогресивних технологічних процесів, а також розширення робіт з оновлення та модернізації діючого обладнання [332 с. 20].

З політикою модернізації виробництва нерозривно була пов'язана механізація й автоматизація праці. Відповідно до директив XIX з'їзду КПРС слід було в основному завершити механізацію важких і трудомістких робіт у промисловості до 1955 р. [95, с. 283]. Проте це не було реалізовано повною мірою протягом 1950–1960-х рр., про що свідчить постановка подібних завдань наступними з'їздами компартії. Зокрема, відповідно до директив XX з'їзду слід було здійснити автоматизацію управління мартенівськими печами, комплексну механізацію і автоматизацію технологічних процесів прокатного, коксохімічного виробництва, виробництва вогнетривів і метвиробів, а також розпочати комплексну автоматизацію управління доменними печами [93, с. 48]. XXI з'їзд КПРС поставив завдання протягом 1959–1965 рр. ліквідувати важку ручну працю в промисловості на основі комплексної механізації виробничих процесів [382, с. 306]. У постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР 1966 р. йшлося про створення найбільш сприятливих умов праці шляхом механізації важких робіт [332, с. 20].

Сприятти механізації і автоматизації виробництва мав рух винахідників і раціоналізаторів. У директивах XIX з'їзду компартії вказувалося на необхідність поширення руху за механізацію, полегшення та подальше оздоровлення умов праці [95, с. 283]. З метою посилення роботи із залучення робітників до лав раціоналізаторів та винахідників відповідно до рішень грудневого пленуму ЦК КПРС 1957 р. в січні 1958 р. розпочало свою діяльність Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів, яке мало первинні організації на кожному

підприємстві [423, с. 119]. У 1959 р. були встановлені почесні звання «Заслужений винахідник республіки», з врученням золотого нагрудного знаку, та «Заслужений раціоналізатор республіки», з врученням срібного нагрудного знаку [405, с. 15]. Перед профспілковими організаціями у 1960 р. було поставлене завдання посилити рух винахідників і раціоналізаторів, а перед раднаргоспами, міністерствами і обкомами партії – пришвидшити впровадження винаходів і пропозицій у виробництво [397, с. 255]. Для підвищення кількісних та якісних показників останнього керівництво держави намагалось забезпечити використання всіх ресурсів. Досягнення поставленої мети стало можливим за допомогою долучення металургів до соціалістичного змагання. У 1958 р. з'явилася нова форма соціалістичного змагання – рух за комуністичну працю, який проголошувався його вищим ступенем. Колективи, які боролися за звання «комуністичної праці», окрім досягнення високої продуктивності праці, мали досягнути успіхів у навчанні та комуністичному вихованні [423, с. 119]. Головний акцент у соціалістичному змаганні з 1959 р. мав бути зроблений на «боротьбі за технічний прогрес» [340, с. 446].

З 1953 р. відбувалося нагородження відмінників соціалістичного змагання нагрудним значком [423, с. 119], а з 1966 р. робітникам-переможцям змагання за комуністичну працю присвоювали звання «Ударник комуністичної праці» з однойменним нагрудним знаком і посвідченням. Однак за порушення трудової дисципліни, негідну поведінку в побуті та хуліганство їх могли позбавити цього звання. Колективам бригад, дільниць, змін та цехів вручали вимпел і «Свідоцтво про присвоєння звання колективу комуністичної праці», а колективам підприємств – Червоний прапор та «Диплом про присвоєння звання колективу комуністичної праці» [421, с. 111].

Упродовж 1950–1960-х рр. трудові відносини між робітниками і адміністрацією підприємств спиралися на Кодекс законів про працю 1922 р. На початку 1950-х рр. робочий день у промисловості тривав 8 годин, а робочий тиждень – 48 годин. У 1956 р. було здійснено скорочення робочого дня у передвихідні та передсвяткові дні на 2 години, що спричинило скорочення

робочого тижня в середньому до 46 годин [421, с. 109]. З 1967 р. було встановлено 40-годинний робочий тиждень з двома вихідними днями.

Низка законодавчих актів була присвячена регулюванню умов праці неповнолітніх та жінок. Зокрема, з 1 січня 1956 р. робочий день робітників віком 16–18 років мав становити 7 годин, а відпустка – 1 місяць [354, с. 531]. З 1 липня 1956 р. їхній робочий день скоротили до 6 годин [366]. У 1956 р. тривалість відпустки для жінок, у зв'язку з пологами, була збільшена до 56 днів до пологів та 56 днів після пологів з оплатою за цей період [357, с. 377]. З 1968 р. жінкам, які мали грудних дітей, на їхнє прохання надавали додаткову відпустку без збереження заробітної плати до досягнення дитиною 1 року [328].

З метою ліквідації залучення робітників до чергувань після закінчення робочого дня у 1954 р. Секретаріат ВЦСПС постановив, що у вихідні та святкові дні це можна було робити лише у виняткових випадках за умови узгодження з профспілкою. Не дозволялося залучати до чергувань робітників частіше одного разу на місяць. Тривалість чергування або роботи разом з чергуванням не могла перевищувати нормальної тривалості робочого дня. Чергування у вихідні й святкові дні мали компенсувати наданням протягом найближчих 10 днів відгулу тієї ж тривалості [317, с. 326].

Оскільки робота металургів була пов'язана з ризиком травматизму, держава сприяла створенню безпечних умов праці на підприємствах чорної металургії. Зокрема, директиви XX з'їзду компартії передбачали подальше поліпшення охорони праці та техніки безпеки, передусім у гарячих цехах і виробництві зі шкідливими умовами праці [93, с. 68]. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС 1962 р. необхідно було ліквідувати причини, що призводили до нещасних випадків на виробництві. Посадових осіб, які порушували законодавство про працю, слід було притягувати до суворої відповідальності. Усі нові робітники мали проходити інструктаж з техніки безпеки і навчання безпечним методам праці безпосередньо на робочих місцях протягом декількох змін. Не можна було здійснювати переведення робітників на інші роботи без проходження ними відповідного інструктажу [329, с. 4].

В умовах радянської дійсності значна увага влади була приділена питанням трудової дисципліни. З 1951 р. була скасована кримінальна відповідальність за прогул без поважної причини. Замість того до робітника могли бути застосовані дисциплінарне стягнення, позбавлення права на отримання відсоткової надбавки за вислугу років терміном до 3-х місяців або зниження разової винагороди за вислугу років розміром до 25%, звільнення з роботи із записом у трудовій книжці. Однак металург, який допустив більше двох прогулів протягом трьох місяців поспіль або прогул, що тривав більше трьох днів, все ж міг бути притягнений до кримінальної відповідальності. Робітники, які самовільно залишили підприємство, поставали перед народним судом, за вироком якого їх могли ув'язнити на термін 2–4 місяці або спрямувати на виправно-трудова роботи за місцем роботи на термін до 6 місяців з відрахуванням із заробітної плати до 25% [322]. З 1956 р. кримінальна відповідальність за самовільне залишення підприємства та за прогули була скасована [353, с. 374]. З метою вирішення проблеми порушення трудової дисципліни постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР 1966 р. передбачала посилення виховної роботи серед робітників та суворе дотримання законодавства при вирішенні питань, пов'язаних з трудовою дисципліною [332].

Задля вирішення проблеми нестачі кадрів було видано низку постанов, спрямованих на їхнє закріплення на підприємствах [332]. Наприклад, у відповідь на Постанову ЦК КПУ 1968 р. «Про заходи із закріплення кадрів робітників та інженерно-технічних працівників на промислових підприємствах і будовах УРСР» Наказом Міністра чорної металургії УРСР 1969 р. було затверджено комплексний план заходів: з підготовки та підвищення кваліфікації робітників, механізації й автоматизації виробничих процесів, поліпшення умов праці та культури виробництва, удосконалення оплати праці, поліпшення культурно-побутових і житлових умов тощо [83, арк. 36].

Безпосередній вплив на повсякденне життя металургів мали постанови про оплату праці. Система нарахування заробітної плати, що існувала на початку 1950-х рр., склалася ще у 1920–1930-х рр. і була недосконалою. Численність

систем зарплати та всілякі нашарування до них породжували різну оплату за однакову роботу [234, с. 30], що знижувало матеріальну зацікавленість робітників [234, с. 31]. Заробітна плата металургів залежала від виконання ними плану. Причому в разі невиконання норм виробітки [526, арк. 14], вона значно знижувалася, що викликало нарікання робітників, а також не сприяло підвищенню продуктивності праці та закріпленню кадрів [490, арк. 20].

Для вирішення проблеми залежності зарплати від виконання плану у 1956 р. було здійснено підвищення тарифної ставки, яка мала становити не менше 75–80% загального заробітку [490, арк. 21]. Для однорідних робіт вводили єдині норми виробітку, а застарілі тарифні ставки замінили на більш високі. Також було зменшено розрив між ставками вищого та нижчого розрядів. Було ліквідовано відомчий різнобій в оплаті праці за однакову роботу. Вдосконалено систему преміювання за досягнення високих кількісних і якісних показників у роботі, що сприяло підвищенню матеріальної зацікавленості в результатах праці [234, с. 41]. З 1 січня 1957 р. [401, с. 1061] мінімальні розміри заробітної плати на підприємствах чорної металургії не мали бути нижчі за 350 крб. в основних цехах і 320 крб. – у допоміжних [401, с. 1062]. З 1 січня 1968 р. мінімальний розмір заробітної плати робітників було збільшено до 60 крб. на місяць [336] (з урахуванням грошової реформи 1961 р.) [347]. У результаті чого були встановлені тарифні ставки в розмірі не нижче 60 крб. на місяць, а окремим категоріям робітників – до 70 крб. на місяць [336].

Тобто, політика в галузі чорної металургії була спрямована на збільшення обсягів виробництва продукції і підвищення її якості шляхом модернізації виробництва, розвитку руху винахідників і раціоналізаторів та соціалістичного змагання. Частина документів стосувалася зменшення тривалості робочого часу, покращення охорони праці й трудової дисципліни, закріплення кадрів, а також підвищення оплати праці металургів.

Оскільки в повоєнний період розпочалося першочергове відновлення промислового комплексу групи «А», у містах розташовування металургійних підприємств відбувався постійний приріст мешканців, що загострювало житлову

проблему [279, с. 77]. За сталінських часів держава вважала забезпечення житлом особистою справою громадян, отже, мільйони людей жили в комуналках, бараках, підвалах і просто аварійних будинках [439, с. 192]. З метою ліквідації житлової проблеми нове керівництво країни видало низку постанов [279, с. 77], серед яких провідне місце належить постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 1954 р. [367] та відповідній постанові ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР 1955 р. «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві», що розпочала впровадження типових проектів у будівництві, зумовивши пришвидшення темпів зведення житла та здешевлення останнього. За планом керівництва країни нестача осель для населення мала бути ліквідованою до 1969 р. [279, с. 77]. Вирішення житлової проблеми було одним з найважливіших завдань, поставлених XXI з'їздом КПРС [382, с. 301]. Відповідно до директив XXIII з'їзду КПРС протягом 1966–1970 рр. необхідно було збільшити будівництво житла для робітників за рахунок фонду соціально-культурних заходів і житлового будівництва підприємств, переведених на нові форми планування та економічного стимулювання [94, с. 64].

Неоднозначним були рішення влади 1953 р. щодо заборони адміністративного виселення робітників з будинків, що належали металургійним підприємствам без надання іншої житлової площі [279, с. 78], яке, з одного боку, зберігало право користування житлом за колишніми робітниками підприємства [490, арк. 23], а з іншого – посилювало проблему перенаселення житла. З 1962 р. металурги, які звільнилися за власним бажанням, могли бути виселені з відомчих будинків лише у тому випадку, якщо вони, незважаючи на вимогу адміністрації, відмовлялися повернутися на колишнє місце роботи. Також з 1962 р. виселення тих, хто були звільнені за порушення трудової дисципліни чи вчинення злочину, з відомчих будинків в судовому порядку без надання іншої житлової площі могло бути здійснено лише у випадку, якщо члени сім'ї не працювали на цьому підприємстві [279, с. 78].

У 1957 р. уряд зобов'язував органи КПУ, виконкоми Рад депутатів трудящих і Ради народного господарства економічних адміністративних районів

заохочувати робітників до будівництва житла методом «народної будови» [407, с. 274], який полягав у використанні праці майбутніх мешканців при будівництві багатоквартирних житлових будинків. З 1958 р. житло у містах мали будувати лише за типовими проектами [392, с. 24]. У проектах багатоквартирних будинків передбачали квартири для заселення лише однією сім'єю [407, с. 265]. До того ж з 1967 р. під час капітального ремонту будинків слід було здійснювати перепланування приміщень у великих комунальних квартирах на квартири для однієї сім'ї [398, с. 7]. На період 1968–1970 рр. була запланована ліквідація бараків та переселення їхніх жильців до облаштованих будинків [398, с. 8].

Відповідно до директив XX з'їзду комуністичної партії на 1956–1960 рр. слід було сприяти робітникам у здійсненні житлового будівництва за рахунок власних коштів і державного кредитування [93, с. 71]. У 1957 р. облвиконкомам і міськвиконкомам було рекомендовано виділяти підприємствам земельні ділянки для індивідуального будівництва у вигляді селищ з розрахунком їх забудови протягом 3–5 років [407, с. 5]. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР 1959 р. індивідуальним забудовникам слід було своєчасно відводити земельні ділянки в районах, що мали зручне сполучення з населеними пунктами [335].

Для зведення багатоквартирних житлових будинків за власні кошти громадян у 1958 р. при підприємствах стали функціонувати житлово-будівельні кооперативи. Члени останніх мали до початку будівництва оплатити його вартість у повному обсязі. Оскільки в 1962 р. керівництво країни запланувало в найближчі роки здійснити перехід від будівництва одноповерхового індивідуального житла в містах і селищах міського типу до будівництва багатоквартирних кооперативних житлових будинків, то держава розпочала надавати кооперативам кредит в розмірі до 60% кошторисної вартості будівництва на термін 10–15 років, з погашенням його щорічно рівними частинами. Відведення земельних ділянок для зведення осель житлово-будівельними кооперативами здійснювали в районах, які мали дороги та магістральні мережі водопроводу, каналізації і електропостачання. Члени кооперативів та їхні сім'ї могли особисто брати участь в будівництві житла. У

цьому випадку вартість їхніх трудових витрат зараховували в суму коштів, що підлягали внесенню за оплату вартості будівництва [279, с. 79]. У 1964 р. уряд постановив відводити земельні ділянки під будівництво кооперативних житлових будинків не пізніше, ніж у місячний термін після подання кооперативом заявки, на територіях, призначених для масового житлового будівництва, розташованих найближче до підприємства, при якому діяв кооператив [314].

Не оминула увагою влада питання розвитку колективного огородинства й садівництва. З 1953 р. розміри земельних ділянок, що відводили під городи робітників, не мали перевищувати 0,15 га на сім'ю. Робітникам, які мали присадибні ділянки в розмірі до 0,15 га, земельні ділянки під городи відводили додатково в такому розмірі, щоб їхня загальна площа не перевищувала 0,15 га [351]. Земельні ділянки під колективні сади відводили лише тим робітникам, які не мали присадибних ділянок, але могли мати город площею до 0,03 га. Розміри цих ділянок з 1956 р. не мали перевищувати в місті 0,06 га, а поза містом – 0,12 га. Виділені під сади земельні ділянки закріплювали за металургами в безстрокове користування за умови безперервної роботи на підприємстві протягом 5 років з моменту відведення ділянки. Однак робітники були зобов'язані протягом перших трьох років повністю освоїти відведені їм земельні ділянки: посадити фруктові дерева та ягідні чагарники в кількості, що встановлювалася міськими та селищними виконками. У разі невиконання даних умов робітник втрачав право на користування ділянкою [396, с. 771]. У 1961 р. Рада Міністрів СРСР постановила, що землекористувачами ділянок землі, виділених підприємствам під колективні сади, повинні бути садівничі товариства робітників, а не окремі особи [408, с. 337].

Таким чином, з середини 1950-х рр. відбулася зміна курсу влади в житловій сфері, пов'язана зі збільшенням можливостей отримання житла для населення. З другої половини 1950-х рр. розпочалося здійснення кроків у напрямку надання сім'ям окремого житла.

Значна частина документів була спрямована на підвищення рівня житлово-

комунальних, комунальних і побутових послуг. У другій половині 1960-х рр. державне керівництво сприяло розширенню житлово-комунальних послуг. Постанова Ради Міністрів УРСР 1965 р. була спрямована на пришвидшення газифікації житлового фонду. Ця проблема була порушена на XXIII з'їзді КПРС, що поставив завдання протягом 1966–1970 рр. підвищити рівень газифікації житла до 50–55%. Той же XXIII з'їзд вказав на необхідність забезпечити всі міста централізованим водопостачанням [94, с. 64].

З метою поліпшення побутового обслуговування влада видала низку постанов, що, насамперед, стосувалися розширення мережі побутових підприємств і їхніх послуг [399, с. 15; 400, с. 45]. З 1962 р. слід було створити систему бюро обслуговування для виконання робіт з прибирання квартир і натирання підлоги, догляду за дітьми й хворими, доставки населенню квітів, багажу, посилок, покупок та інших господарських послуг. У практику роботи побутових підприємств мали бути введені виїзди їхніх бригад на підприємства та додому для прийняття замовлень [389, с. 12]. Окрема увага мала бути приділена створенню механізованих підприємств побутового обслуговування з мережею приймальних пунктів. Слід було розширити обсяги видачі на прокат населенню побутової техніки. Причому необхідно було вжити заходів до зниження вартості побутових послуг [389, с. 8].

У сфері громадського харчування протягом 1956–1960 рр. у їдальнях необхідно було забезпечити перехід до самообслуговування споживачів, а також розвивати продаж обідів додому [93, с. 70]. Наприкінці 1950-х рр. – 1960-х рр. вийшла низка постанов, що передбачали поліпшення якості громадського харчування [390, с. 7], розширення мережі закладів і встановлення найбільш зручного для населення часу їхньої роботи. Протягом 1967–1970 рр. у місцях відпочинку слід було здійснити будівництво стаціонарних і сезонних кафе, ресторанів, закусочних. Відкрити у великих продовольчих і промтоварних магазинах, а також на підприємствах побутового обслуговування кафетерії. У житлових районах розширити мережу будинкових кухонь і магазинів кулінарії, організувати прийом замовлень від населення на приготування обідів, а також на

виготовлення напівфабрикатів, кулінарних, борошняних та кондитерських виробів. Окрема увага була звернута на необхідність впорядкування обслуговування робітників вечірніх змін і зниження вартості громадського харчування.

Отже, у сфері обслуговування державна політика була спрямована на підвищення рівня забезпечення населення житлово-комунальними і комунальними послугами, розширення мережі побутових підприємств, їхніх послуг та здешевлення вартості останніх.

Державна політика в галузі торгівлі протягом 1950–1960-х рр. передбачала розвиток прогресивних форм торгівлі [93, с. 70], покращення забезпечення населення продовольчими й промисловими товарами, вивчення попиту населення для своєчасного зняття з виробництва товарів, які не користувалися попитом, і перебудову виробництва на випуск нових товарів [325, с. 1]. Слід було максимально збільшити попереднє розфасування товарів для продажу населенню, відкрити викладку товарів, здійснювати торгівлю за зразками, розвинути мережу магазинів із самообслуговуванням, а також торгівлю через автомати [93, с. 70; 331, с. 556; 403, с. 37]. Окрема увага була приділена підвищенню культури обслуговування. Час роботи магазинів мав бути найбільш зручним для населення [403, с. 37].

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР упродовж 1961–1962 рр. слід було відкрити у великих промислових центрах будинки одягу для організації торгівлі всіма видами одягу, а також магазину з продажу одягу нових моделей і фасонів, розширити продаж товарів на замовлення покупців [331, с. 556]. Питанням поліпшення асортименту, якості і зовнішнього вигляду одягу та взуття була приділена увага XXIII з'їздом КПРС [94, с. 48].

Підвищенню матеріального добробуту робітників у 1959 р. сприяла можливість купити в кредит товари тривалого користування терміном на 1 рік [406, с. 315]. З 1965 р. термін розстрочки на деякі товари було збільшено до 2 років.

Проблема дефіциту продовольчих товарів знайшла відображення у

директивах XXIII з'їзду КПРС, згідно з якими протягом 1966–1970 рр. необхідно було розширити асортимент хлібобулочних, кондитерських, макаронних виробів, молочних продуктів, рослинних і тваринних жирів, консервів [94, с. 62], а також поліпшити якість картоплі та овочів, продаж яких здійснювали через державну й кооперативну торговельну мережу [94, с. 63].

Таким чином, державна політика у сфері торгівлі була спрямована на розширення прогресивних форм торгівлі й підвищення культури обслуговування. Поліпшенню матеріального добробуту населення мав сприяти продаж товарів тривалого користування в кредит.

Відповідно до статті 100 Конституції УРСР трудящі мали право на безкоштовну медичну допомогу [246]. Медичні послуги робітникам підприємств чорної металургії надавали медико-санітарні частини (далі – МСЧ). За умови їх відсутності при підприємстві або відсутності окремих видів медичних установ у складі МСЧ, металургів обслуговували міські медичні установи.

За наказом Міністерства охорони здоров'я до 1 січня 1952 р. необхідно було здійснити об'єднання поліклінік МСЧ металургійних підприємств, у яких були відсутніми стаціонари, з міськими лікарнями, що мало сприяти підвищенню якості лікувально-профілактичної допомоги робітникам [281, с. 102]. Протягом 1968–1969 рр. мало бути здійснено прикріплення промислових підприємств, які не мали МСЧ, до територіальних поліклінік [328]. Постанови 1960 р. і 1968 р. наголошували на обладнанні лікувально-профілактичних установ сучасним медичним обладнанням, апаратурою та інструментами, необхідною для ранньої діагностики та лікування професійних і інших захворювань [395, с. 109; 328].

Усі МСЧ мали здійснювати періодичні медогляди робітників шкідливих професій. З метою попередження ускладнень від захворювань, металургів, які часто та тривало хворіли, слід було взяти на облік та диспансерне обслуговування [281, с. 101]. У комплексних планах санітарно-оздоровчих заходів необхідно було збільшити кількість заходів з охорони праці та техніки безпеки, попередження професійних захворювань і виробничого травматизму, а також щодо зниження тимчасової і стійкої непрацездатності робітників [328].

З 1960 р. рентгено-флюорографічне обстеження на туберкульоз мало відбуватися не рідше одного разу на 2 роки [394, с. 364]. Необхідно було розширити мережу протитуберкульозних закладів [394, с. 365]. За робітниками, які тимчасово втратили працездатність внаслідок захворювання на туберкульоз, зберігалось місце роботи терміном до 12 місяців [394, с. 366]. У 1963 р. наказом МОЗ СРСР було постановлено здійснити розвиток мережі великих туберкульозних лікарень на 200–300 і більше ліжок [342].

XX з'їзд КПРС поставив завдання протягом 1956–1960 рр. підвищити культуру медичного обслуговування населення [93, с. 74]. Слід було рішуче викорінювати будь-які прояви формалізму і байдужості до пацієнтів у медичних установах [409, с. 213]. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 1968 р. посилювала відповідальність керівників закладів охорони здоров'я за якість і культуру медичної допомоги [328].

Окрема увага держави була спрямована на покращення швидкої допомоги населенню. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 1960 р. передбачала забезпечення лікувально-профілактичних закладів і станцій швидкої та невідкладної допомоги необхідним санітарним транспортом [395, с. 109]. За Наказом МОЗ СРСР 1961 р. у великих містах і промислових центрах між станціями швидкої медичної допомоги та санітарними автомобілями мав бути встановлений двосторонній радіозв'язок та телефонний зв'язок станцій з лікувальними установами. Останнім було заборонено відмовляти в госпіталізації до приймальних відділень стаціонарів хворих у важкому стані, доставлених швидкою й невідкладною медичною допомогою [360]. Протягом 1960-х рр. було прийнято законодавчі акти, що передбачали розширення мережі аптек і поліпшення постачання населення медикаментами [344; 395, с. 112].

Увага влади була спрямована на підвищення рівня санітарно-профілактичної роботи серед населення. Згідно з рішеннями XX з'їзду КПРС слід було підняти рівень профілактичної діяльності органів охорони здоров'я [93, с. 74]. Постанова Верховної Ради УРСР і УРРПС 1961 р. зобов'язувала МОЗ України докорінно поліпшити санітарно-профілактичну роботу серед населення

[409, с. 213].

Державна політика в галузі медичного обслуговування була спрямована на збільшення ліжкового фонду, оснащення лікувальних установ медичним обладнанням та апаратурою, необхідною для попередження й лікування професійних та інших захворювань. Окрема увага була зосереджена на боротьбі із туберкульозом. На початку 1960-х рр. було ухвалено низку постанов, що сприяли підвищенню рівня швидкої допомоги. Частина законодавчих актів була спрямована на підвищення рівня санітарно-профілактичної роботи.

Робітники мали право на отримання ряду допомог: з тимчасової непрацездатності, у зв'язку з вагітністю та пологами, на народження дитини, на поховання та з перекваліфікації [284, с. 81]. Допомогу з тимчасової непрацездатності видавали в зв'язку з хворобою, пов'язаною з втратою працездатності, санаторно-курортним лікуванням, хворобою члена сім'ї у разі необхідності догляду за хворим, карантинном, тимчасовим переведенням на іншу роботу при захворюванні на туберкульоз або професійне захворювання [385]. У 1957 р. розмір допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання становив 100% заробітку незалежно від безперервного стажу роботи, і виплачувався в повному обсязі, навіть за час перебування на стаціонарному лікуванні. До цього розмір допомоги за час перебування в стаціонарі був меншим на 20% [402, с. 21]. Допомогу з тимчасової непрацездатності в інших випадках робітникам, які були членами профспілки, нараховували залежно від безперервного стажу роботи у розмірі від 50% до 100% заробітної плати [385]. Сума допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок побутової травми, крім випадків непрацездатності, яка настала в результаті дій, пов'язаних із сп'янінням, зменшувалась на 25%, але з 1957 р. її почали виплачувати в повному обсязі. Мінімальний розмір допомоги з тимчасової непрацездатності в містах і робітничих селищах не міг бути меншим за 300 крб. на місяць [402, с. 12]. З 1 січня 1968 р. її розмір при стажі роботи понад 8 років було підвищено до 100% заробітку, а при стажі роботи 5–8 років – до 80% [336]. Отже, політика у сфері соціального забезпечення робітників була

спрямована на підвищення розмірів виплат.

Оскільки курс на модернізацію виробництва вимагав наявності значної кількості кваліфікованих кадрів, які б змогли обслуговувати нове обладнання, державна політика у сфері освіти була пов'язана з підвищенням освітнього рівня робітників. Відповідно до директив XIX з'їзду КПРС до кінця 1955 р. слід було розширити мережу шкіл робітничої молоді [283, с. 39], а також завершити перехід від семирічної освіти до загальної середньої освіти (десятирічка) в столицях республік, містах республіканського підпорядкування, в обласних, крайових і найбільших промислових центрах [95, с. 281]. Ухвалений у 1958 р. закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», уводив замість загальнообов'язкової семирічної освіти восьмирічну, а повна середня освіта становила 11 класів [283, с. 39].

Окрема увага влади належала професійній підготовці та підвищенню кваліфікації металургів. Відповідно до рішень XIX з'їзду КПРС слід було забезпечити підготовку та підвищення кваліфікації робітників шляхом індивідуального та бригадного навчання, а також через системи курсів і шкіл, що організовували на підприємствах [95, с. 282]. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів 1957 р. керівників підприємств було зобов'язано брати на роботу та навчання молодь і підлітків за направленнями виконкому міської та районних Рад депутатів трудящих [311, с. 47]. Рішенням червневого пленуму ЦК КПРС 1959 р. було поставлене завдання підняти рівень технічного навчання робітників, особливо молодих [340, с. 466]. На поліпшенні підготовки та підвищенні кваліфікації робітників на виробництві також акцентувала увагу постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 1966 р. [332].

Особливе значення влада надавала формуванню «ідеологічно правильного» світогляду робітників. Життєвими цінностями, які прагнула прищепити населенню партія, були колективізм, працелюбство, суспільний борг, непохитна віра в справу партії і народу, соціалістичний інтернаціоналізм та патріотизм, високі принципи комуністичної моралі [318, с. 498; 342, с. 428; 355, с. 356]. Кожен робітник мав вбачати у своїй повсякденній діяльності вирішальну умову

досягнення достатку матеріальних і культурних благ, могутності Батьківщини та повної перемоги комунізму [318, с. 497], а також мати комуністичне ставлення до праці та господарського ставлення до народного майна [94, с. 37].

В умовах обмеженості джерел інформації важлива роль у розповсюдженні комуністичної ідеології належала радіомовленню, а з появою в побуті громадян телевізорів – телебаченню. Постанова ЦК КПРС 1959 р. вказувала на необхідність забезпечити систематичну трансляцію по телебаченню спеціальних програм і фільмів, що переконливо демонстрували успіхи та перспективи радянського народу із впровадження в життя рішень XXI з'їзду КПРС [343, с. 425]. Слід було радіофікувати робітничі потяги [343, с. 432]. З 1962 р. в основу роботи телебачення і радіомовлення необхідно було покласти рішення XXII з'їзду компартії, роз'яснювати ідеї нової програми партії, звеличувати працю будівельників комунізму [330, с. 265], переваги соціалістичного ладу над капіталістичним [330, с. 266].

У повоєнний період антирелігійна політика була послаблена. Але з 1954 р. у сфері релігії було взято курс на проведення науково-атеїстичної пропаганди. Антирелігійну роботу слід було здійснювати систематично з наполегливістю, методами переконання, терплячого роз'яснення та індивідуального підходу до віруючих [323, с. 430]. Для цього необхідно було використовувати всі засоби ідейно-політичного впливу на рідній мові останніх: лекції, доповіді, друк, радіо, кіно тощо [323, с. 431]. Але через чотири місяці вийшла нова постанова [356, с. 446], у якій вказувалося на помилки у науково-атеїстичній пропаганді через образу почуттів віруючих, що суперечило політиці держави і Конституції УРСР [356, с. 447].

Остаточний кінець «ліберальному» ставленню влади до релігії поклала постанова ЦК КПРС 1958 р., що наголошувала на звільненні від релігії як одного з найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей [16, с. 167]. Травневий Пленум ЦК КПРС 1959 р. відмітив низький рівень науково-атеїстичної пропаганди серед населення. Особливу увагу слід було звернути на індивідуальну роботу з віруючими [531, арк. 178]. У програмі КПРС, ухваленій у

1961 р., вказувалося, що партія ставить собі за мету виховання всього населення в дусі наукового комунізму. А боротьба із «забобонами і пересудами» була складовою роботи з комуністичного виховання [16, с. 168]. На червневому Пленумі ЦК КПРС 1963 р. було поставлене завдання проведення наполегливої боротьби проти релігійних пережитків [355, с. 359]. Складовою антирелігійної політики держави була заміна релігійних свят на громадські.

Отже, протягом 1950–1960-х рр. вийшла значна кількість законодавчих актів, які впливали на всі сфери життєдіяльності робітників підприємств чорної металургії. По-перше, це документи, що стосувалися чорної металургії, більшість яких була спрямована на збільшення обсягів виробництва продукції та підвищення її якості шляхом модернізації виробництва, розвитку руху винахідників і раціоналізаторів, а також популяризації соціалістичного змагання серед металургів. Частина документів стосувалася зменшення тривалості робочого часу, покращення охорони праці й трудової дисципліни, закріплення кадрів, а також підвищення оплати праці робітників. Із середини 1950-х рр. політика в житловій сфері була спрямована на збільшення можливостей отримання житла для населення. У сфері обслуговування і торгівлі були поставлені завдання забезпечення робітників основними видами побутових послуг, розширення мережі магазинів поряд із підвищенням культури обслуговування споживачів. Політика керівництва країни в галузі медичного обслуговування була пов'язана зі збільшенням ліжкового фонду, оснащенням лікувальних установ медичним обладнанням та апаратурою, необхідною для попередження й лікування професійних та інших захворювань. Низка законодавчих актів була спрямована на покращення соціального забезпечення металургів. Оскільки курс на модернізацію виробництва вимагав наявності значної кількості кваліфікованих кадрів, які б змогли обслуговувати нове обладнання, державна політика в галузі освіти була пов'язана з підвищенням освітнього рівня робітників. Політика в ідеологічній сфері полягала у вихованні комуністичного світогляду в населення поряд із науково-атеїстичною пропагандою.

2.2. Характеристика металургійної галузі України в перші повоснні десятиліття

Для вивчення повсякденних практик і способу життя робітників підприємств чорної металургії у 1950–1960-х рр. необхідною є характеристика металургійної галузі. Металургія була складовою гірничо-металургійного комплексу. Гірничорудні підприємства здійснювали видобуток, збагачування, металургійну переробку руд чорних, кольорових і рідкісних металів та нерудної сировини для металургійних підприємств. Металургію поділяють на чорну і кольорову. Структура чорної металургії складається з виробництва чавуну, сталі та прокату, труб, коксохімічного виробництва, феросплавів, вогнетривів та метвиробів [275, с. 171].

Оскільки функціонування металургійних підприємств забезпечували робітники, то характеристика металургійної галузі буде неповною без аналізу кадрового складу. Передусім слід звернутися до джерел формування останнього. Наприклад, у повоснний період головною складовою зростання населення Донецької і Луганської областей були такі види міграцій, як масова демобілізація фронтників, повернення остарбайтерів, мобілізація до роботи на підприємствах репатріантів-трудоармійців, направлення репатріаційного спецконтингенту та повернення на історичну Батьківщину реемігрантів [566, с. 15]. Серед джерел поповнення робочої сили промислових підприємств слід назвати села [566, с. 11]. Також проводили мобілізації до шкіл фабрично-заводського навчання. Однак у першій половині 1950-х рр. із закінченням відбудови основної маси промислових об'єктів, зросла кількість добровільних міграцій, чому сприяла широка агітаційна кампанія [566, с. 15].

Складність виробничих процесів на підприємствах галузі вимагала наявності значної кількості персоналу (Додаток В), що обслуговував як основні, так і допоміжні цехи. Чисельність робітників промисловості в Україні у 1950 р. становила 1862 тис. осіб [423, с. 116], а у 1970 р. вона збільшилась до 4928,8 тис. осіб [426, с. 48]. Кількість робітників чорної металургії у 1950 р. складала 188,6

тис. осіб чи 10,1% від загальної чисельності робітників, а у 1970 р. – відповідно 428,4 тис. осіб чи 8,7% [423, с. 116]. Оскільки головним напрямом чорної металургії було виробництво сталі, чавуну і прокату, представниками провідних професій були робітники, зайняті в означеному виробництві: сталевари та їхні підручні, горнові та їхні підручні, канавники, розливники, конверторники, вальцювальники, зварювальники печей, ливарники, заливники, машиністи кранів, завалювальних машин, підкранові робітники, старші оператори слябінгу, монтажники, ковалі, слюсарі, робітники копрів, верстатники, різьбярі металу [60, арк. 95зв]. Зменшення чоловічого населення за час Другої світової війни призвело до того, що у 1950-х рр. на підприємствах чорної металургії була зайнята значна кількість жінок. Станом на 1 січня 1959 р. на підприємствах галузі, що перебували у складі раднаргоспів, жінки становили 30,4% працівників [509, арк. 49зв].

Вікова структура металургів за результатами перепису населення 1959 р. виглядала наступним чином: на 1000 зайнятих на підприємствах чорної металургії припадало 7% робітників віком 16–19 років, 36,9% робітників віком 20–29 років, 28,9% робітників віком 30–39 років, 17,1% робітників віком 40–49 років, 6,5% робітників віком 50–54 роки, 2,6% робітників віком 55–59 років, 1% робітників віком понад 60 років (Додаток Д). У 1970 р. на 1000 металургів припадало 4,6% робітників віком до 20 років, 24,2% робітників віком 20–29 років, 36,2% робітників віком 30–39 років, 29,5% робітників віком 40–49 років, 3,2% робітників віком 50–54 роки, 1,7% робітників віком 55–59 років, 0,5% робітників віком понад 60 років (Додаток Е). Таким чином, відбулося зростання середнього віку металургів упродовж 1959–1970 рр. з 20–29 років до 30–39 років.

Незважаючи на те, що більшість робітників працювали на підприємстві до виходу на пенсію [374], складні умови виробництва призводили до того, що зі скасуванням кримінальної відповідальності за самовільне залишення, підприємства частина робітників переходила на підприємства інших галузей, що створювало певні кадрові проблеми [61, арк. 69; 88, арк. 78; 490, арк. 20; 529,

арк. 137]. Зокрема, станом на 1 серпня 1969 р. на Криворізькому ордену Трудового Червоного Прапора металургійному заводі ім. В. Леніна не вистачало 2290 робітників [83, арк. 10], на Дніпропетровському ордену Леніна трубопрокатному заводі ім. В. І. Леніна – 2020 робітників [83, арк. 27], на Запорізькому ордену Леніна заводі «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе – 727 робітників [83, арк. 10]. Найбільша плінність кадрів спостерігалася серед робітників наскрізних професій [83, арк. 32]. Останні переходили на машинобудівні підприємства, де зарплата була вищою, а умови праці краще [83, арк. 33]. Плінність мала місце і серед робітників провідних професій, але в значно менших розмірах [83, арк. 32].

За результатами перепису населення 1959 р. серед робітників чорної металургії переважали ті, які мали загальну середньою і неповну середню освіту (Додаток Ж). Однак порівняння з результатами перепису населення 1970 р., де дані з кількості металургів із загальною середньою і неповною середньою освітою наведені окремо (Додаток З), дозволяє стверджувати про перевагу металургів з неповною середньою освітою у 1959 р. Також значною була частка робітників, які мали незакінчену семирічну освіту чи лише початкову освіту. На 1000 металургів вони становили 32,2% (Додаток Ж). У 1970 р. серед робітників підприємств чорної металургії продовжували переважати металурги з неповною середньою освітою. Дещо меншою була частка робітників, які не закінчили 7–8 класів або не мали освіти. Наприклад, на 1000 обрубників литва, вирубників, відбивальників, обдирників металу, чистильників відливок і заготовок припадало 41,1% таких робітників. Хоча на 1000 горнових, сталеварів, вагранників, плавильників і конверторників припадало 25,7% осіб, які мали загальну середню освіту, і 23,9% осіб, які не мали семи-, восьмирічної освіти, ця перевага не була суттєвою (Додаток З). Тобто більшість робітників підприємств чорної металургії упродовж 1950–1960-х рр. не мали середньої освіти.

Умови праці металургів напряму пов'язані з виробничими процесами на підприємствах чорної металургії. Провідним напрямком останньої упродовж 1950–1960-х рр. було виробництво чавуну, сталі і прокату. Підприємства, що

спеціалізувалися на виробництві подібної продукції, були розташовані в Алмазній, Алчевську, Дніпрі, Донецьку, Єнакієві, Запоріжжі, Кам'янському, Керчі, Костянтинівці, Краматорську, Кривому Розі, Куп'янську, Макіївці, Маріуполі та Новомосковську (Додаток И). За період 1950–1969 рр. виплавка чавуну (сплав заліза з вуглецем, марганцем, кремнієм, фосфором і сіркою [239, с. 63].) в Україні збільшилася з 9168 тис. т [303, с. 36] до 39339 тис. т [463, с. 36].

Для цього виробництва були характерними доволі тяжкі й небезпечні умови праці. Виробництво чавуну в доменних печах відбувалося відновлювальною плавкою залізних руд або окускованих залізородних концентратів. Виплавка чавуну включала декілька етапів, першим з яких було задування. При цьому горн і заплічки завантажували коксом, а шахту – так званою задувною шихтою. У повністю завантажену піч подавали нагріте дуття, кокс запалювався і починалося опускання матеріалів. Перший випуск чавуну і шлаку проводився через 12–24 години (Додаток К).

Управління роботою доменної печі полягало в регулюванні складу шихти, кількості, температури і вологості дуття, а також величини подачі або послідовності завантаження окремих компонентів шихти і рівня засипу. Хід доменної печі контролювали вимірювальними приладами, що реєстрували основні параметри завантаження, дуття, колошникового газу, температуру кладки печі на різних горизонтах [101, с. 425].

Одним з головних напрямів технічного прогресу у доменному виробництві у 1950-х рр. було створення великих за об'ємом доменних печей [463, с. 25]. Однак найважливішим напрямом технічного прогресу протягом 1950–1960-х рр. стало промислове використання природного газу та кисню. Вперше в СРСР природний газ почали застосовувати у 1957 р. на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. Петровського. З метою інтенсифікації доменного процесу було запроваджено метод підвищення тиску газу під колошником. Упродовж 1960-х рр. застосування природного газу в доменному виробництві отримало подальше розширення [463, с. 42]. Використання кисню в доменному виробництві в промислових масштабах вперше в Україні було здійснено у

1958 р. на Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського [463, с. 26]. Кількість доменних печей, що працювали із застосуванням кисню, збільшилась з 8 у 1960 р. до 43 у 1970 р. [463, с. 42].

У 1960-х рр. у доменному виробництві одним з основних напрямів технічного прогресу було покращення підготовки шихтових матеріалів [463, с. 41]. Протягом 1960-х рр. у доменних цехах було проведено ряд важливих заходів з удосконалення обладнання, впровадження механізації і автоматизації виробничих процесів [463, с. 42].

Наступним видом металургійної продукції, виробництво якого було поширеним на підприємствах чорної металургії, була сталь (ковкий сплав заліза з вуглецем (0,04-2,0%) і домішками марганцю, кремнію, сірки, фосфору) [239, с. 118]. Протягом 1950–1969 рр. виплавка сталі в Україні збільшилася з 8351 тис. т [303, с. 36] до 45903 тис. т [463, с. 36]. Виробництво сталі мало свої особливості та відбувалося з чавуну й сталевого брухту в сталеплавильних агрегатах металургійних заводів. Сталеплавильне виробництво включало два основних технологічних процеси – виплавку і розливання сталі. Отриману в сталеплавильному агрегаті сталь випускали в розливний ківш, а потім або розливали в металеві форми – виливниці, або направляли на установки безперервного розливання сталі.

Основним способом виплавки сталі протягом 1950-х рр. був мартенівський процес. У мартенівській плавці розрізняють наступні етапи: заправка печі (Додаток Л), завалення і прогрівання шихти, заливка рідкого (Додаток М) або завалення твердого чавуну, плавлення, кипіння, розкислення та легування, а також випуск. Для випуску металу з печі з боку задньої стінки пробивали або пропалювали струменем газоподібного кисню сталевипускний отвір (Додаток Н). Метал по жолобу стікав у встановлений під ним сталерозливних ківш. Загальна тривалість випуску становила до 20 хвилин. Після випуску плавки і необхідного огляду отвір знов закладали вогнетривкими матеріалами [274, с. 417].

Протягом 1950-х рр. головним напрямом покращення мартенівського

процесу було збільшення ємності печей та вдосконалення їх конструкції [463, с. 26]. У 1955 р. на Комунарському ордена Трудового Червоного Прапора металургійному заводі ім. К. Є. Ворошилова були запуснені мартенівські печі ємністю 500 т, що були на той час найбільшими у світі. Наприкінці 1960 р. на Криворізькому металургійному заводі ім. В. Леніна розпочала роботу піч ємністю 600 т.

Новим напрямком вдосконалення мартенівського процесу стало використання кисню та природного газу в мартенівських цехах [463, с. 27]. У 1952 р на Жданівському металургійному заводі «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе і Запорізькому ордена Леніна заводі «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе розпочалося промислове застосування кисню в мартенівському виробництві [203, с. 346]. Виплавка мартенівської сталі з використанням кисню збільшилась з 71 тис. т у 1952 р. [463, с. 27] до 23,6 млн. т у 1970 р., а її питома вага в загальній кількості виплавленої мартенівської сталі на металургійних підприємствах України зросла з 0,8% [463, с. 27] до 84,3% [463, с. 43].

Природний газ вперше в республіці було застосовано у 1958 р. в мартенівських печах Нижньодніпровського трубного заводу ім. К. Лібкнехта. У 1960 р. на природному газі працювало вже 42 мартенівські печі металургійних заводів України [463, с. 27], а наприкінці 1960-х рр. їх кількість зросла до 102. Виплавка сталі в мартенівських печах, що працювали на природному газі, у 1970 р. складала 90,3% від загальної кількості виробленої сталі на металургійних заводах [463, с. 43].

Важливим технічним досягненням у сталеплавильному виробництві стало промислове освоєння киснево-конверторного процесу. Останній являє собою один із видів переділу рідкого чавуну в сталь без витрати палива шляхом продувки чавуну в конвертері технічно чистим киснем згори. Кисень під тиском понад 1 Мн/м² (10 кгс/см²) подавався водо-охолоджувальною фурмою через горловину конвертера. З метою утворення основного шлаку, що зв'язує фосфор, в конвертер на початку продування додавали вапно. Під впливом дуття домішки чавуну окислювалися, при чому виділялася значна кількість тепла, в результаті

одночасно знижувався вміст домішок в металі і підвищувалась температура, що підтримувало метал в рідкому стані. Коли вміст вуглецю досягав необхідного значення, продування припиняли і фурму витягували з конвертера. Продування зазвичай тривало 15–22 хвилини. Отриманий метал містив у розчині надлишок кисню, тому заключною стадією плавки було розкислення металу. Температура металу при випуску становила близько 1600 °С [228, с. 199].

У промислових масштабах вперше в СРСР киснево-конверторний процес був застосований у 1956–1957 рр. на Єнакіївському металургійному заводі, Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. Петровського та Криворізькому металургійному заводі ім. В. Леніна [203, с. 346]. Виплавка киснево-конверторної сталі в Україні у 1960 р. досягла 2492 тис. т. [463, с. 28].

Протягом 1950-х рр. в Україні відбувався значний розвиток електрометалургії [203, с. 346]. Електросталеплавильне виробництво являло собою отримання сталі в електричних печах [568, с. 108]. Флагманом електрометалургії України протягом 1950–1960-х рр. був Запорізький електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь». Тут була розроблена технологія розливки легованих, тугоплавких сталей під шаром рідкого шлаку з обігрівом прибільної частини. У 1955 р. впроваджено вакуумування рідкої сталі в ківшах [463, с. 28]. У 1958 р. на підприємстві було вперше впроваджено спосіб електромагнітного перемішування металу [463, с. 28], що полегшив працю сталевара по завантаженню шлаку [262, с. 45]. Також було здійснено інтенсифікацію плавки шихти шляхом застосування кисню [418, с. 28]. Якщо раніше сталевар сорокатонної печі під час окисного періоду повинен був за 40–50 хвилин закинути лопатою в піч близько 5 тон залізної руди і вапна, то тепер руда витрачалася в меншій кількості, бо її в процесі кіпу замінював газоподібний кисень, що надходив в піч через встановлену в зводі печі фурму. Вапно в піч подавала завантажувальна машина системи Плюйко [262, с. 45]. Значним технічним досягненням стало освоєння електрошлакового переплаву, який було вперше в світі застосовано у 1958 р. саме на заводі «Дніпроспецсталь» [463, с. 28]. Поряд із вакуумно-дуговим переплавом він отримав широке

розповсюдження на підприємстві протягом 1961–1969 рр. [463, с. 44].

До основних видів продукції металургійних підприємств також належав прокат (продукція, отримана шляхом прокатування заготовок (сляби, блюми) між валками прокатних станів для надання їм необхідної форми і властивостей) [239, с. 116]. Протягом 1950–1960-х рр. обсяг виробництва прокату збільшився з 6929 тис. т [303, с. 36] до 36825 тис. т [463 с. 36].

Виробництво сталевого прокату могли здійснювати двома способами. При першому вихідним матеріалом були злитки, які переробляли в готовий прокат. Спочатку злитки нагрівали і прокочували на обтискних станах в заготовку. Після огляду заготовки і видалення поверхневих дефектів здійснювали повторне нагрівання і прокатку готової продукції на спеціалізованих станах. При другому способі прокату вихідної заготовки замінювали безперервним литтям на спеціальних машинах. Після огляду і видалення дефектів заготовка, як і при першому способі, надходила на стани для прокатки готової продукції.

Протягом 1951–1960 рр. було дійснено ряд важливих заходів з підвищення технічного рівня всіх типів станів. У 1957 р. вперше було впроваджено спосіб одночасної прокатки двох злитків на блюмінгу 1150 Дніпровського металургійного заводу ім. Дзержинського. Механізовано більшість робіт та вдосконалено технологію калібрування на рейкобалкових станах Єнакіївського металургійного заводу, Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. Петровського, Дніпровського металургійного заводу ім. Дзержинського, Жданівського металургійного заводу «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе [463, с. 29]. Здійснено роботи зі збільшення продуктивності агрегатів і підвищення якості прокату на середньосортних і дрібносортовних станах лінійного типу [463, с. 29–30]. Значним досягненням прокатного виробництва було освоєння нових високошвидкісних безперервних дрібносортовних і дровових станів, встановлених на Криворізькому металургійному заводі ім. В. Леніна та Макіївському металургійному заводі ім. С. М. Кірова [463, с. 30].

Внаслідок введення в дію безперервного тонколистового стану 1700 на Жданівському заводі ім. Ілліча і реконструкції стану 1680 «Запоріжсталь» значно

підвищилася технічна оснащеність тонколистового виробництва. Зріс рівень дрібно сортного і дрогового виробництва [463, с. 46]. Модернізовано сортові стани напівбезперервного і лінійного типу, а також механізовано і автоматизовано їхні окремі ділянки. Здійснена модернізація обладнання в прокатних цехах [463, с. 47]. У 1961–1969 рр. на металургійних заводах України розширено застосування термічного зміцнення прокату [463, с. 48].

Однією з складових чорної металургії було коксохімічне виробництво, що являє собою хімічну переробку кам'яного вугілля методом коксування. За період 1950–1969 рр. обсяг виробництва коксу збільшився з 15032 тис. т [303, с. 36] до 36614 тис. т [463, с. 36]. Коксохімічні підприємства розташовувалися в Авдіївці, Алчевську, Горлівці, Дніпрі, Донецьку, Єнакієвому, Запоріжжі, Кам'янському, Кривому Розі, Макіївці, Маріуполі та Харкові (Додаток І).

Одним з основних напрямків підвищення технічного оснащення коксохімічного виробництва протягом 1950-х рр. було застосування потужних динасових коксових батарей. У 1958–1959 рр. на Ясинівському коксохімічному заводі було збудовано дві батареї у складі 77 печей об'ємом по 30 м³, які на той час були найбільшими у світі. Питома вага динасових батарей в коксохімії України збільшилася з 48,3% у 1950 р. до 64,6% у 1960 р. [463, с. 33].

Протягом 1960-х рр. здійснено заходи з покращення якості коксу: побудовані установки для термічного сушіння вугілля, оптимізована шихта, покращена підготовка вугілля. На Авдіївському і Криворізькому коксохімічних заводах впроваджено сухе тушіння коксу. Вдосконалені режими обігріву печей, підвищена калорійність палива й інтенсифікація процесу спікання. Побудовано нові цехи з виробництва сірчаної кислоти, освоєна технологія каталітичного очищення бензолу. Освоєно випуск нових продуктів: роданистого натрію, збагаченого антрацену, ортокрезолу, фталевого ангідриду, чистих продуктів, реактивів тощо [418, с. 51].

Виробництво труб було сконцентровано у Дніпрі, Донецьку, Луганську, Макіївці, Маріуполі, Нікополі, Новомосковську та Харцизьку (Додаток І). Протягом 1950-х рр. було значно підвищено технічне оснащення підприємств

шляхом будівництва нових і модернізації наявних потужностей [463, с. 31]. Освоєно новий технологічний процес пресування сталевих безшовних труб, а також технологію виробництва труб з високолегованих складнодеформувальних і складнопрошивних сталей і сплавів для потреб нової техніки. На Нікопольському південно-трубному заводі впроваджено технологію виробництва сталевих труб і гільз методам відцентрової відливки, а також виробництво конструкційних труб з нових марок сталі і сплавів (нержавіючих, жаротривких тощо) з підвищеною товщиною стінки, тонкостінних [463, с. 32].

Протягом 1963–1964 рр. на трубному заводі ім. К. Лібкнехта була освоєна технологія зварювання труб токами радіотехнічної частоти, яка дозволила підвищити швидкість зварювання. У наступні роки практично всі стани були переведені на роботу за цією технологією. У 1962 р. на Нікопольському південно-трубному заводі розпочали «теплу» прокатку холоднодеформованих тонкостінних труб із високолегованих сталей і сплавів, що сприяло переходу з 1965 р. до виготовлення труб цього типу за означеною технологією. У 1963 р. на цьому підприємстві освоєно аргонно-дугове зварювання труб з нержавіючих сталей. Організовано виробництво електрозварювальних труб діаметром 1020 мм, які до цього лише імпортували, а також діаметром більше 30 мм зі зняттям внутрішнього грату, які замінили більш дорогі безшовні труби [463, с. 49]. У 1969 р. виробництво труб досягло 4048 тис. тон. [463, с. 36].

Важливою складовою металургійного комплексу було феросплавне виробництво (виробництво сплавів заліза з кремнієм, марганцем, хромом, вольфрамом, молібденом та іншими елементами, які використовують для розкислення або легування сталі) [239, с. 119]. Феросплавні підприємства діяли у Запоріжжі, Кадіївці та Нікополі (Додаток И). На заводах, що спеціалізувалися на виробництві феросплавів, протягом 1950-х рр. було збільшено виробничі потужності, встановлено нове обладнання. На Запорізькому феросплавному заводі було організовано виробництво ферохрому, силікомарганцю та вперше в СРСР – металевого марганцю. На підприємстві діяли печі з електродами, що самоспікалися, була механізована розливка ферохрому, а також ряд

трудомістких робіт з підготовки шихти, завантаження печей та догляду за обладнанням [463, с. 34]. У 1960-х рр. на Запорізькому і Кадіївському заводах були впроваджені закриті печі для виплавки феросплавів, що дозволило механізувати праце місткі процеси із завантаження шихти і розлиття феросплавів, а також застосована газоочистка, що покращило умови праці робітників [418, с. 52].

До чорної металургії також належало виробництво вогнетривів (створення неметалевих матеріалів і виробів, призначених для використання в умовах високих температур у різних теплових агрегатах, що мають вогнетривкість не нижче 1580 °С) [239, с. 94]. Виробництво вогнетривів розташовувалося у наступних населених пунктах: Ватутіне, смт. Володимирівка, Горлівка, Докучаєвськ, Дружківка, Запоріжжя, Красногорівка, Сіверськ, Часів Яр, Христофорівка (Додаток І). Випуск вогнетривів в Україні зріс з 1270 тис. т у 1950 р. до 3700 тис. т у 1970 р. [463, с. 33]. Вогнетриви виготовляли у вигляді виробів і неформованих матеріалів. Виробництво більшості вогнетривів включало попередню підготовку вихідних матеріалів (вогнетривких глин, каолінів, магнезиту, кварциту тощо), їхній випал (крім кварцитів) для одержання спеченого напівфабрикату, подрібнення останнього, додавання сполучного компонента (глини в шамотних вогнетривах, вапняного молока в динасових тощо), змішування, формування (на пресах або іншими способами) виробів і випалення при 1300-1750 °С в печах. У виробництві неформованих вогнетривів процес закінчувався подрібненням і змішуванням компонентів [371, с. 288]. На вогнетривних заводах України було впроваджено високопродуктивні змішувальні бігуни, формовку складних виробів почали здійснювати на пресах з двостороннім пресуванням тощо. Більшість випалювальних печей було переведено на газ. Велике значення для підвищення технічного оснащення вогнетривних заводів мало будівництво тунельних печей для випалювання виробів і обертових печей для випалу шамоту [463, с. 34].

З 1951 р. був переобладнаний на випуск хромомагнезитових виробів Пантелеймонівський завод ім. К. Маркса, побудовано нові цехи на

Червоноармійському та Запорізькому вогнетривних заводах. Збільшилося виробництво алюмосилікатних вогнетривів, найбільшим постачальником яких був Часов'ярський завод [463, с. 34]. Протягом 1961–1969 рр. майже всі теплові агрегати заводів вогнетривів були переведені на природний газ. Здійснена реконструкція діючих і будівництво нових цехів на Запорізькому, Кіндратовському, Білокам'янському, Часів'ярському, Великоанадольському заводах і Микитівському комбінаті вогнетривів. На заводах отримало широке впровадження у виробництво напівсухе пресування, що підвищувало якість вогнетривів. На Часів'ярському і Запорізькому заводах впроваджена технологія спільного розмелювання шихти, у результаті чого підвищилася щільність алюмосилікатних виробів. Для підвищення якості шамотних виробів розширено застосування каоліну і каолінових глин. На ряді підприємств було механізовано процеси зняття напівфабрикату з прес-ваг і навантаження на вагонетки сушил, навантажувально-вивантажувальні роботи на складах, автоматизовані тепловий режим тунельних і обертаючихся печей, а також процеси зважування і подачі маси до прес-форми [463, с. 51].

Ще однією складовою галузі були підприємства з виробництва метвиробів, що розташовалися у Дніпропетровську, Дружківці, Запоріжжі, Кам'янському, Києві, Одесі, Харцизьку (Додаток И). Протягом 1951–1960 рр. освоєно виробництво ряду нових видів метвиробів: оцинкованого дроту, автоплетінки, шплінтів, шурупів, гвинтів, металеві сітки, щільовидних сит, сталевих канатів закритої конструкції тощо. У 1954 р. на Нижньодніпровському заводі металевих виробів було розпочато централізоване виробництво зварювальних електродів, що мало велике значення для впровадження електрозварювання [463, с. 33]. Протягом 1961–1969 рр. освоєно випуск нових видів дроту: високоміцної, оцинкованої, металокорду, біметалічних дротів. Введено в дію нові автоматизовані цехи на Київському заводі ім. Письменного, Одеському сталепрокатному заводі ім. Ф. Е. Держинського і заводі «Червоний Профінтерн», що дозволило збільшити випуск електродів для зварювання [418, с. 50].

Отже, оскільки підприємства чорної металургії являли собою комплекс виробництв, починаючи від переробки сировини до виробництва готової продукції, їхнє функціонування здійснювалося завдяки наявності значної кількості кадрів, що працювали як в основних, так і допоміжних цехах. У зв'язку з цим металурги склали суттєву частину робітників України. Незважаючи на те, що більшість робітників працювали на підприємствах чорної металургії до виходу на пенсію, невдоволення умовами праці й заробітною платою призводило до того, що з відміною кримінальної відповідальності за прогули та залишення підприємства за власним бажанням, деякі робітники змінювали рід діяльності, що створювало кадрові проблеми на підприємствах. Перше повоєнне десятиріччя характеризувалося значною кількістю жінок, зайнятих у виробництві. Рівень освіти робітників підприємств чорної металургії загалом був низьким. Більшість металургів не мали середньої освіти. Металургійна галузь упродовж 1950–1960-х рр. характеризувалася введенням в дію нових виробничих потужностей, підвищенням технічного оснащення підприємств, механізацією й автоматизацією виробництва, освоєнням нових технологічних процесів та виробництвом нової продукції.

2.3. Основні характеристики виробничої діяльності робітників на підприємствах чорної металургії

Невід'ємною частиною повсякденності людини є економічна діяльність, оскільки майже третину дня вона проводить на роботі. Її фізичний та психологічний стани багато в чому залежить від виробничих умов, у яких здійснюється праця. Виробнича діяльність впливає на життєві цінності особистостей, що в свою чергу обумовлює спосіб життя, характерний для певних професійних груп.

Згідно зі статтею 12 Конституції УРСР праця була обов'язком і справою честі кожного здатного до неї громадянина за принципами «хто не працює, той не їсть», а також «від кожного за його здібністю, кожному – за його працею»

[246]. Саме на підприємстві склалися найбільш сприятливі умови для впровадження радянської ідеології у свідомість людини, бо тут вона була вимушена виконувати розпорядження адміністрації і перебувала в колективі. З метою доведення до робітників офіційної інформації та формування «радянського» світогляду при цехах діяли червоні кутки (Додаток П), у яких агітатори проводили бесіди, зачитували доповіді та лекції на різну тематику.

Вплив ідеології на ставлення металургів до праці можемо простежити за міркуваннями робітників аркушевальцівного цеху Новомосковського металургійного заводу: «якщо здорова людина не працює, то вона не живе повним життям, їй недоступна найголовніша радість життя – радість праці»; «праця облагороджує людину, робить її життя гарним»; «праця є потребою лише тому, що за неї платять гроші, без яких прожити неможливо» [439, с. 2]. Тобто, для частини металургів праця була однією з життєвих цінностей. Але у деяких робітників були наявні доволі «капіталістичні» уявлення про неї.

Оскільки в процесі виробничої діяльності металурги стикалися з впливом негативних факторів, таких як висока температура, запиленість, загазованість, шум, вібрація тощо, це призводило до фізичного виснаження, не кажучи про наслідки тривалого впливу цих факторів. Метеорологічні умови виробничого середовища характеризуються температурою, вологістю, рухом повітря, а в гарячих цехах ще й тепловим випромінюванням [10, с. 69]. За санітарними нормами 1963 р. температура повітря в гарячих цехах не мала перевищувати 28°C. Оптимальна вологість повітря виробничих приміщень мала коливатися в межах 60–40%, а його швидкість не мала перевищувати 0,3–0,15 м/с. Висока температура негативно позначалася на самопочутті металургів у зв'язку з несприятливими умовами для серцево-судинної системи. При підвищеній температурі високій та вологості виникали умови для перегріву організму через різке зменшення випаровувань з поверхні тіла [194, с. 104]. До того ж робітники гарячих цехів постійно чи періодично піддавалися впливу інфрачервоного випромінювання [10, с. 70], що сприяло перегріванню організму та негативно впливало на їхній зір [194, с. 105]. Інтенсивність опромінювання на робочих

місцях коливалася від декількох десятих до 8–10 кал•см²/хв. Під час виконання окремих операцій інтенсивність могла досягати 15 кал•см²/хв [10, с. 70]. Несприятливі метеорологічні умови призводили до того, що сорочки металургів гарячих цехів за зміну ставали твердими як картон від солі, яка виділялася організмом [376].

Іншим негативним фактором, дії якого піддавалися робітники підприємств чорної металургії був пил. Виробничий пил утворювався в результаті механічного подрібнення твердих тіл, транспортування пиловидних матеріалів, неповного згорання горючих речовин і при конденсації [194, с. 122]. Гранично допустима концентрація (далі – ГДК) нетоксичного пилу у повітрі робочої зони не мала перевищувати 2 мг/м³ (пил кварцу, піску, кварциту), і 10 мг/м³ (інші види пилу) [493, арк. бзв]. Однак протягом 1950-х – початку 1960-х рр. на багатьох підприємствах не здійснювали заходів з ліквідації запиленості виробничих приміщень [329, с. 4; 497, арк. 8]. Наприклад, у 1956 р. надзвичайно тяжкі умови праці були у фасано-ливарному цеху Криворізького ордена Трудового Червоного Прапора металургійного заводу, що діяв з 1947 р., попри відсутність дозволу Держкомісії на експлуатацію. Оскільки не були закінчені роботи з монтажу вентиляції, забрудненість повітря в обрубному відділі дорівнювала 24–79 мг/м³, а в землеприготувальному відділенні – 100–220 мг/м³ [489, арк. 271]. Серед токсичного пилу в металургійному виробництві робітники найчастіше контактували з пилом, що містив окис кремнію, оксиди заліза, марганцю та фтористі з'єднання. Зокрема, пил з вмістом окису кремнію, викликав силікоз, у результаті чого окремі ділянки легень переставали виконувати функцію дихання, що призводило до погіршення роботи серця та інших органів [194, с. 123].

За санітарними нормами у доменних, мартенівських і ливарних цехах гранично допустима концентрація окису вуглецю складала 0,03 мг/л [493, арк. 5]. Потрапивши через альвеоли легень в кров, окис вуглецю зв'язувався з гемоглобіном крові, у результаті чого утворювався карбоксигемоглобін, що призводив до збоїв у транспортуванні кисню до клітин організму [194, с. 127].

Проте у середині 1950-х рр. недостатній контроль з боку відділів техніки безпеки і технічної інспекції профспілок за станом газонебезпечної апаратури та комунікацій на металургійних підприємствах призводив до проникнення окису вуглецю до робітничих приміщень у концентраціях, що викликали тяжкі профотруєння. Особливо часто випадки отруєнь окисом вуглецю фіксувалися на Сталінському металургійному заводі ім. Й. В. Сталіна [524, арк. 208].

Здійснення виробничої діяльності в умовах підвищеної запиленості та загазованості продовжувалося і наприкінці 1960-х рр. Так, на Криворізькому ордена Трудового Червоного Прапора металургійному заводі ім. В. Леніна нараховувалося 212 робочих місць з вмістом шкідливих речовин у повітрі, що перевищував ГДК [87, арк. 67].

Серед негативних факторів впливу на робітників на металургійному заводі також була вібрація – механічне коливання тіл. Негативний вплив на організм людини викликали вібрації з частотою коливань від 40 гц та амплітудою від 0,016 мм. Тривалий вплив вібрацій значної частоти й амплітуди призводив до вібраційної хвороби, що вражала нервово-м'язову систему та викликала пошкодження суглобів [194, с. 130]. Відповідно до санітарних правил 1955 р. всі робітники, що працювали з пневматичними інструментами, мали отримувати гідропроцедури у вигляді теплих ванн рук. [37]. Проте на Криворізькому ордена Трудового Червоного Прапора металургійному заводі ім. В. Леніна на робочих місцях тих, хто працював з віброінструментами, ванночки для теплих гідропроцедур рук були встановлені лише у 1969 р. [87, арк. 40]. Кількість робітників, зайнятих у виробництві, де вібрація перевищувала санітарні норми, на підприємстві становила 197 осіб [87, а. 68].

Надмірний шум сприяв виникненню травматизму та знижував продуктивність праці. Праця в умовах підвищеного шуму протягом робочого дня викликала стомлення слуху, а довготривала дія шуму, що перевищував санітарні норми, призводила до його втрати [194, с. 128]. Наприкінці 1960-х рр. значна кількість металургів була зайнята на виробництві в умовах підвищеного шуму [874, арк. 68].

Досить важливим для створення безпечних умов праці є належний стан території металургійних заводів. Відповідно до Інструкції з санітарного утримання промислових підприємств проїзди та проходи останніх мали бути вільними для руху, не мати ям, а також бути добре освітленими в нічний час. Тунелі, мости, переходи та їх огороження мали утримувати у справності [493, арк. 1]. Але територія та проходи в цехах на багатьох заводах були захаращені готовими виробами, обладнанням, будівельними матеріалами чи просто сміттям. Територію підприємств перетинала мережа залізничних та автомобільних шляхів, що, за умов відсутності пішохідних переходів, призводило до травм і нещасних випадків [523, арк. 53]. У 1958 р. на Жданівському ордена Леніна металургійному заводі ім. Ілліча трапилося 39 нещасних випадків у зв'язку з незадовільним станом території [529, арк. 116].

На кожного робітника мало припадати не менше 13 м² об'єму виробничого приміщення [198]. У 1966 р. норма була підвищена до 15 м² [197]. Сировина чи продукція не мала загроможувати робочі місця [493, арк. 1зв]. Однак на практиці стан справ був зовсім іншим [521, арк. 72]. На Луганському трубному заводі ім. Ф. Р. Якубовського у 1958 р. сталося 8 нещасних випадків через захаращеність робочих місць. Зокрема, тіснота і задимленість на виробничих ділянках трубного цеху призвели до того, що підручний зварювальника витягнув кліщами обривок гарячого штрипса з печі на підлогу та, ступивши крок назад, зіткнувся з гарячим штрипсом, що був витягнутий з печі його колегою [529, арк. 64].

Подекуди робітникам металургійних підприємств доводилося працювати в умовах поганого освітлення, що негативно впливало на зір і ставало причиною травматизму [194, с. 136]. Для освітлення виробничих приміщень використовували природне та штучне освітлення. Природне освітлення здійснювалося через вікна в стінах і світлові ліхтарі в даху будівель [194, с. 137]. Проте у більшості цехів Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. Петровського у 1958 р. розбите скло не замінювали, а зашивали листом заліза. Враховуючи те, що вікна не мили, природного освітлення було не

достатньо [530, арк. 110]. Це призводило до того, що у зв'язку з недоліками в організації робочого місця на підприємстві сталося 52 випадки травматизму [530, арк. 113]. Подекуди робітники свідомо здійснювали затемнення цеху. Наприклад, забивали вікна жерстю, щоб уникнути протягів [54, с. 2]. У 1969 р. 24% робочих місць на Криворізькому ордена Трудового Червоного Прапора металургійному заводі ім. В. Леніна мали освітлення, що не відповідало санітарним нормам [87, арк. 68].

Створення безпечних умов і полегшення праці металургів напряму залежало від рівня механізації виробництва. Упродовж 1950–1960-х рр. на підприємствах галузі сучасне для досліджуваного періоду обладнання діяло поряд із агрегатами дореволюційних часів [22, с. 132]. Особливо складна ситуація з механізацією виробництва склалася на початку 1950-х рр. Зокрема, у рейкобалковому цеху Єнакіївського металургійного заводу вручну здійснювали кантування 4 тонн злитків. Для того, щоб провести цю операцію за допомогою лому, 6–7 робітників упродовж декількох хвилин буквально горіли в полум'ї, що вибивалося з вікна печі. Не зважаючи на це, всі заходи з механізації кантування адміністрація підприємства зводила до оголошення конкурсу на кращій проект [541, арк. 42]. Якщо у чорній металургії у 1959 р. кількість робітників, зайнятих ручною працею, була найменшою серед галузей важкої промисловості і становила 128 тис. металургів чи 49,6% від кількості всіх робітників, то у 1969 р. їхня кількість зросла до 131,7 тис. металургів чи 37,9%, що було більше, ніж у хімічній і нафтохімічній промисловості [9, с. 209]. Напружені умови виробництва потребували злагодженої і швидкої роботи колективу. Тому емоційне перенапруження, пов'язане із специфікою виробничої діяльності, призводило до втоми металургів на психологічному рівні.

Металургів заохочували до раціоналізаторської діяльності шляхом грошових винагород за запропоновані заходи з модернізації, що знайшли впровадження у виробництві. Задля сприяння руху на підприємствах діяли технічні кабінети, у яких консультанти надавали допомогу в пошуку літератури, складанні ескізів, описів пропозицій і винаходів [421, с. 111]. Наприкінці

1950 х рр. на багатьох підприємствах почали з'являтися громадські конструкторські бюро, що надавали допомогу раціоналізаторам, розробляли необхідну технічну документацію [22, с. 138].

У 1958 р. в цілому по підприємствах чорної металургії України з 323 тис. прийнятих раціональних пропозицій у виробництво було впроваджено 253 тис. чи 78% [531, арк. 26]. Найкраще справи з винахідництвом і раціоналізаторством були на Жданівському металургійному заводі «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе, Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського, Нижньодніпровському трубопрокатному заводі ім. К. Лібнехта, Новомосковському металургійному заводі, Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. Петровського, а найгірше на Криворізькому ордена Трудового Червоного Прапора металургійному заводі, Дніпропетровському металургійному заводі ім. Комінтерну, Макіївському металургійному заводі ім. С. М. Кірова, Харцизькому трубному заводі тощо [526, арк. 10–11].

Часто раціоналізаторські пропозиції робітників залишалися без уваги начальників цехів. Були випадки, коли проекти губилися. Якщо все ж таки доходило до впровадження заходів з раціоналізації, то і тут виникали проблеми із затримкою виплат. Поряд з цим зафіксовані випадки, коли за раціоналізаторські пропозиції, які були впроваджені у виробництво, але в подальшому не знаходили практичного застосування, сплачували винагороду [421, с. 111]. У другій половині 1960 х рр. мали місце випадки, коли технічний рівень проектів нових агрегатів не відповідав рівню розвитку науки і техніки [423, с. 118].

Характерною рисою радянської дійсності була участь робітників у соціалістичному змаганні. Існувала безліч видів і форм його організації. У газетах друкували звернення колективів окремих підприємств до інших робітників наслідувати їх приклад [159, с. 1], умови проведення соціалістичного змагання між підприємствами [173, с. 2], прославляли передовиків та закликали використовувати резерви виробництва [176, с. 1]. На території підприємств вивішували гасла, що закликали колектив до виконання та перевиконання

планових завдань [421, с. 2]. Наприклад, на Жданівському ордену Леніна металургійному заводі ім. Ілліча на початку 1950-х рр. умови соціалістичного змагання для цехів передбачали, поряд з перевиконанням виробничого плану, постійне підвищення рівня виробництва, якості продукції, зниження її собівартості, впровадження передових методів у виробництво; для дільниць та бригад – перевиконання плану та норм виробітки всіма робітниками, відсутність браку, впровадження стаханівських методів праці; для робітників – перевиконання середньопродгресивних норм виробітки, оволодіння передовими методами праці, високу якість продукції, економію сировини і матеріалів, застосування раціоналізаторських заходів.

Цехам-переможцям щомісячно присуджували перехідні Червоні прапори. Бригадам та дільницям, що перемагали у змаганні протягом 3-х місяців поспіль, присуджували звання «Краща дільниця (бригада) заводу», а тим, що видавали продукцію відмінної якості, крім того ще й звання «Дільниця (бригада) відмінної якості». Робітники, які перемагали у змаганні за професіями протягом 3-х місяців поспіль, отримували звання «Кращий робітник своєї професії». На початку 1950-х рр. колективи цехів, бригад і дільниць змагалися за звання «Стаханівського», право на яке мали ті, що протягом 3-х місяців поспіль займали перші місця і отримували звання кращого [145, с. 2].

У другій половині 1950-х рр. відбувалася активізація соцзмагання, що було пов'язано з підвищенням заробітної плати, покращенням умов праці, а також широким впровадженням нової техніки [22, с. 134]. У 1969 р. на Нікопольському ордену Леніна південно-трубному заводі ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції у соціалістичному змаганні брали участь всі робітники [86, арк. 29]. Але протягом 1950–1960-х рр. за масовістю соціалістичного змагання часто стояла формальність: прийняття соціалістичних зобов'язань і підведення його підсумків на багатьох підприємствах здійснювали несвоєчасно чи лише для вигляду [345, с. 252; 524, арк. 172]. У соцзмаганні мала місце «штурмовщина» [117, с. 2] подекуди із залученням робітників інших цехів [85, арк. 12]. Хвилювання, пов'язані з необхідністю виконання плану, сприяли

психологічній втомі металургів.

Ключовим моментом для безпеки життя і здоров'я робітників було дотримання правил техніки безпеки під час виробничої діяльності. Порухення правил і низька трудова дисципліна виступали основними причинами виробничого травматизму протягом 1950–1960-х рр. Наприклад, у 1958 р. на Запорізькому ордена Леніна заводі «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе з цих причин сталося 42,5% всіх нещасних випадків [529, арк. 8–9]. Тому обов'язковою умовою при прийомі на роботу було проходження інструктажу з техніки безпеки. Однак адміністрація багатьох підприємств не забезпечувала проведення інструктажу з безпечних методів праці, а також неповністю використовувала виділені кошти на охорону праці [525, арк. 21]. Наявними були випадки, коли, замість проведення інструктажу, за робітників ставили фіктивні підписи щодо його проходження [525, арк. 23]. Результатом формального ставлення адміністрації цехів до техніки безпеки був травматизм робітників. Зокрема, на Макіївському металургійному заводі ім. С. М. Кірова у 1958 р. з означених причин сталося 128 нещасних випадків [529, арк. 92]. Часто адміністрація не встановлювала дійсних причин нещасних випадків та їх винуватців [521, арк. 102], а провину за травматизм покладала на постраждалих [525, арк. 24].

Не зважаючи на порушення статті 138 Кодексу законів про працю [194, с. 12] нерідко підприємства і цехи вводили в експлуатацію з незакінченими роботами з техніки безпеки та промислової санітарії. Такий стан справ призводив до того, що усунення дефектів відкладалося на тривалий час, а робітники працювали в небезпечних умовах [524, арк. 211]. У 1958 р. на Жданівському ордена Леніна металургійному заводі ім. Ілліча був зафіксований смертельний випадок через введення в експлуатацію доменної печі №3 без дозволу технічної інспекції. Проте, попри трагедію, піч продовжила працювати [529, арк. 115]. Окрім порушення заборон технічної інспекції на введення в експлуатацію нових агрегатів, адміністрація підприємств не зважала на заборони експлуатації промислових об'єктів, що стали непридатними [81, арк. 54]. Деякі

представники цехової адміністрації самі порушували техніку безпеки [494, арк. 116]. У звітній доповіді комітету профспілки Криворізького ордена Трудового Червоного Прапора металургійного заводу ім. В. Леніна у 1969 р. зазначалося, що на заводі розповсюджена думка, що питання техніки безпеки можна відкласти «на потім» [89, арк. 35].

У своїй виробничій діяльності металурги стикалися з порушеннями законодавства про працю щодо режиму робочого часу і відпочинку, оплати праці, охорони праці підлітків і жінок. У ряді випадків, передбачених статтею 104 Кодексу законів про працю, робітників могли залучати до праці понаднормово з дозволу обкому чи завкому профспілки [235]. Але, металурги працювали понаднормово більше, ніж це дозволяла профспілка. Наприклад, на Харцизькому трубному заводі ЦК профспілки у 1958 р. заборонив працювати понаднормово, однак робітники відпрацювали 11457 годин понад норму [529, арк. 130]. Окрім цього, на підприємствах мали місце випадки перенесення і ненадання вихідних днів [529, арк. 65; 108], несвоєчасного надання відгулів за роботу у вихідні дні [73, арк. 126], обрахунки і порушення графіку відпусток металургів [63, арк. 12; 76, арк. 4; 89, арк. 30].

Зменшення кількості чоловіків, зумовлене Другою світовою війною, призвело до того, що жінки і підлітки на металургійних підприємствах виконували роботи, на яких їхня праця була заборонена. Особливо це простежувалося протягом 1950-х рр. Жінки працювали за професіями, пов'язаними зі значним фізичним навантаженням: горновиками у виробництві феросплавів, підручними сталеварів, ківшевниками, вантажниками тощо [79, арк. 20; 509, арк. 50 зв; 51зв; 526, арк. 26]. Протягом 1950–1960-х рр. на ряді підприємств мали місце факти залучення підлітків до роботи у нічні зміни [64, арк. 20; 76, арк. 4; 526, арк. 16; 530, арк. 91].

Відповідно до статті 141 Кодексу законів про працю на всіх шкідливих роботах чи роботах, що передбачали перебування у ненормальній температурі та сирості, а також пов'язаних із забрудненням тіла, робітники мали отримувати від підприємства спецодяг і запобіжні засоби (окуляри, маски, респіратори тощо)

[235]. Проте робітників багатьох металургійних підприємств не забезпечували спецодягом і спецвзуттям у встановлені терміни [73, арк. 77; 529, арк. 95], однією з причин чого була відсутність великих їхніх розмірів [530, арк. 89]. До того ж існувала проблема низької якості спецодягу [73, а. 77; 530, арк. 90], який давав усадку після прання [530, арк. 90]. Особливо багато нарікань металургів припадало на низьку якість рукавиць [521, арк. 134].

Здебільшого, спецодяг не витримував встановленого терміну носіння, особливо в гарячих цехах. Зокрема, робітники подачі трубозварювального цеху Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча у 1951 р. не отримували ніякого спецодягу, окрім пари рукавиць на два місяці, які ставали непридатними для роботи вже через 2-3 дні. Це призводило до того, що металургам доводилося працювати голими руками [421, с.109–110]. Робітники прокатного цеху Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна у 1959 р. скаржились: «Рукавиці непридатні, малого розміру, неякісні. Одягнеш, вони одразу лускаються. Інших не дають, а як без них працювати? Метал гарячий, не можна його взяти руками. Черевиків взагалі не дають. Ходіть у рваних або купуйте за свої гроші. А товариші з техніки безпеки приходять і знімають або усувають від роботи, бо в такому спецодязі – вони кажуть – працювати не можна» [64, арк. 70].

Нестача спецодягу, спецвзуття та захисних засобів [523, арк. 55], їхня низька якість і значні терміни експлуатації призводили до травматизму. У 1958 р. на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. Петровського відбулося 58 нещасних випадків з причин відсутності чи несправності індивідуальних засобів захисту [530, арк. 113], а в 1969 р. на Криворізькому ордена Трудового Червоного Прапора металургійному заводі ім. В. Леніна – 22 випадки [87, арк. 53].

Рівень трудової дисципліни зумовлював ефективність роботи підприємства. Однак упродовж 1950–1960-х рр. він не був високим. Видами порушення трудової дисципліни серед металургів були спізнення, прогули [162, с. 1], поява у нетверезому стані, сон на виробництві [164, с. 2], закінчення зміни раніше, ніж

це було встановлено графіком [168, с. 2]. На Запорізькому ордені Леніна заводі «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе у 1950 р. було здійснено 646 прогулів, а у 1951 р. їхня кількість зросла до 1042 прогулів, що було пов'язано з відміною кримінальної відповідальності за прогули [60, арк. 93]. На Дніпровському ордені Леніна металургійному заводі ім. Дзержинського у 1968 р. зафіксовано 1208 прогулів [83, арк. 19], а на Криворізькому ордені Трудового Червоного Прапора металургійному заводі ім. В. Леніна – 1016 прогулів [83, арк. 18]. Останні здійснювали навіть члени колективів комуністичної праці [61, арк. 69]. Характерним було те, що більшість прогулів припадала на наступні дні після вихідних та днів отримання заробітної плати [449, с. 1], що свідчить про поширення серед робітників надмірного вживання алкоголю. Деякі металурги приходили на роботу в стані алкогольного сп'яніння, серед яких були і комуністи [55, с. 2]. Привертає увагу допуск до роботи нетверезих робітників на окремих підприємствах [85, арк. 20].

Методами підвищення трудової дисципліни металургів були збори партгруп [172, с. 2] і профгруп [178, с. 2], на яких піддавали критиці порушників дисципліни. У 1960-х рр. активісти профгруп вели індивідуальну роботу з робітниками, відвідували оселі, дізнавалися, як вони проводять своє дозвілля та поведуть себе в родині [184, с. 2]. Плакати про прогульників вивішували на дверях їхніх будинків і крамницях, розташованих поблизу [22, с. 133]. На підприємствах видавали сатиричні листівки [166, с. 2], а в заводських газетах існували спеціальні рубрики, у яких таврували недоліки в роботі та поведінці окремих металургів. Також порушення трудової дисципліни розглядали на раді робітничої гідності чи товариському суді [184, с. 2]. На засіданнях товариських судів виступали колеги тих, хто завинив перед колективом. Розгляд справ, як правило, відбувався перед широкою аудиторією робітників, а рішення вивішували на всіх прохідних [131, с. 169]. Хоча значна кількість справ, переданих до товариських судів, так і не були розглянуті [83, арк. 18], що свідчить про відсутність активної громадської позиції у більшості металургів.

Окрім моральних методів впливу, до порушників трудової дисципліни

застосовували і матеріальні. Наприкінці 1960-х рр. за прогули знижували суму винагороди за вислугу років, переводили на менш оплачувану роботу на термін до 3 місяців [83, арк. 35], не надавали матеріальну допомогу з фонду підприємства. Також прогульникам не надавали чергову відпустку влітку, а черговість на отримання житла переносили на більш пізній термін [83, арк. 36]. Мало місце і звільнення за прогули. Зокрема, у 1968 р. з цієї причини з підприємств Мінчормету УРСР було звільнено 3512 осіб, а за 9 місяців 1969 р. – 3540 осіб [83, арк. 35].

Аналіз умов праці на металургійних підприємствах не буде повним без характеристики можливостей задоволення гігієнічних потреб робітників, які протягом 1950–1960-х рр. у цехах мали забезпечувати такі санітарно-побутові приміщення, як душові, гардеробні, вбиральні, роздягальні, умивальні, приміщення для годування дітей, кімнати жіночої гігієни [432]. Оскільки металургійне виробництво пов'язане з різного роду забрудненнями важливе значення для робітників мала організація роботи душових. Останні слід було забезпечувати гарячою водою в кількості, достатній для всіх робітників, які користувалися душем [198]. За відсутності в душових індивідуальних змішувачів температура води мала становити $+28-37^{\circ}\text{C}$ в залежності від характеру виробництва [493, арк. 3 зв]. Температура в холодний та перехідний періоду року у душових мала дорівнювати $+25^{\circ}\text{C}$, у гардеробних і умивальних – $+16^{\circ}\text{C}$, у роздягальнях – $+23^{\circ}\text{C}$, вбиральнях – $+14^{\circ}\text{C}$, приміщеннях для годування грудних дітей – $+20^{\circ}\text{C}$, приміщеннях для гігієни жінок – $+23^{\circ}\text{C}$ [493, арк. 8]. При умивальниках мало бути мило та рушники, які необхідно було регулярно змінювали, або повітряні сушарки для рук [493, арк. 3 зв].

Упродовж 1950–1960-х рр. забезпечення побутових потреб металургів перебувало на низькому рівні [79, арк. 206], [78, арк. 20]. Навіть у 1965 р. металурги Запорізької області були забезпечені гардеробними лише на 50–60%, а душовими – на 30% [73, арк. 74]. Робітники Криворізького ордена Трудового Червоного Прапора металургійного заводу ім. В. Леніна у 1969 р. були забезпечені гардеробними на 57%, душовими – на 42%, санвузлами – на 62%, а

умивальними – на 48% [87, арк. 73]. Нестача побутових приміщень або непродумане їх розташування негативно позначалися на здоров'ї металургів. Зокрема, на початку 1950-х рр. цех №9 Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча не мав гардеробної, тому робітники перед та після зміни вимушені були переодягатися під відкритим небом, що викликало захворювання на грип, ангіну та малярію [135, с. 2]. Гардеробні та душові транспортного цеху Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. Петровського у 1954 р. знаходилися на значній відстані один від одного. Тому робітники вимушені були напівоголеними переходити територією заводу з гардеробної у душову [79, арк. 206], що також сприяло поширенню захворювань.

Проте наявність побутових приміщень не гарантувала задоволення гігієнічних потреб металургів. В окремих цехах кількість робітників значно перевищувала їхні пропускні можливості. Наприклад, металурги лудильно-цинкувального цеху Дніпропетровського металургійного заводу ім. Комінтерну, процес виробництва в якому був пов'язаний зі шкідливими речовинами, йшли додому брудними, тому що в 1955 р. на 600 робітників в душових цеху припадало лише 6 душів [525, арк. 25]. Часто відбувалися перебої з водою, через що робітники могли очікувати її більше двох годин [139, с. 2].

Подекуди некомфортним було внутрішнє облаштування санітарно-побутових приміщень. Зокрема, у кімнатах очікування лазні Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча було мало лавок, а шухляди для зберігання одягу в роздягальнях були настільки малі, що не завжди робітник мав змогу вмістити в них свої речі. В душовій значна кількість кранів не працювала, вода подавалася або гаряча, або холодна. Тазки були дір'явими, без ручок. У душових відділеннях не було ні однієї полицки, щоб покласти на неї мило та мочалку, тому робітники були вимушені класти їх на підлогу, що не гігієнічно та не зручно. Також у лазні були відсутніми дзеркала [422, с. 108]. Протягом першої половини 1950-х рр. на ряді металургійних підприємств існувала проблема із забезпеченням робітників спец милом [84, арк. 21; 495, арк. 269; 525, арк. 48], і обтирним матеріалом [495, арк. 269].

Попри значну кількість жінок, задіяних у виробництві, протягом 1950-х рр. для них не було створено належних побутових умов. На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. Петровського у 1958 р. працювало близько 6000 жінок. Згідно з нормами у всіх жіночих побутових приміщеннях мали бути кімнати жіночої гігієни на 1–2 відділення. Проте в цехах заводу їх не було, за виключенням вогнетривкого цеху, в якому кімната жіночої гігієни була наявною, але не діяла [530, арк. 110].

Таким чином, впродовж 1950–1960-х рр. металурги працювали у вкрай важких умовах. На виробництві робітники зазнавали впливу шкідливих факторів таких, як висока температура, запиленість, загазованість, шум, вібрація тощо, який не був подоланий остаточно до кінця 1960-х рр. Поряд із фізичною втомою металурги відчували втому і на психологічному рівні, що було пов'язано з емоційним напруженням під час роботи. Рівень механізації виробництва залишався низьким. Це подекуди було зумовлено тим, що впровадження у виробництво раціоналізаторських пропозицій, а також преміювання за них відбувалося повільно та з перепонами. Невід'ємною частиною виробничої повсякденності металургів була участь у соціалістичному змаганні, але за його масовістю іноді стояла формальність. Характерною рисою галузі було порушення норм Кодексу законів про працю. Зменшення кількості чоловіків унаслідок Другої світової війни, призвело до того, що на металургійних підприємствах жінки і підлітки виконували роботи, на яких їхня праця була заборонена. Недостатня увага до питань техніки безпеки та трудової дисципліни як з боку адміністрації підприємств, так і самих робітників зумовлювала високі показники травматизму. Санітарно-гігієнічні умови праці були незадовільними, що мало негативний вплив на стан здоров'я металургів.

Висновки до другого розділу:

Таким чином, історичні умови повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії, перш за все, були пов'язані з характерною для того періоду

державною політикою, рівнем технічної оснащеності металургійних підприємств, кадровим забезпеченням і умовами виробничої діяльності:

- встановлено, що державна політика щодо підприємств чорної металургії була спрямована на збільшення обсягів виробництва продукції та підвищення її якості шляхом модернізації підприємств, чому, поряд із суто технологічними методами, мали сприяти рух винахідників і раціоналізаторів та соціалістичне змагання. Частина законодавчих актів стосувалася скорочення тривалості робочого дня та підвищення тарифної ставки заробітної плати робітників підприємств чорної металургії;

- з'ясовано, що з середини 1950-х рр. політика в житловій сфері була зорієнтована на збільшення можливостей отримання житла для населення. Розширення мережі й підвищення якості обслуговування мало бути здійснено в сферах житлово-комунального, комунального, побутового обслуговування і торгівлі. Ідеологічна політика була пов'язана з вихованням комуністичного світогляду в населення поряд із науково-атеїстичною пропагандою;

- встановлено, що металурги склали суттєву частину робітників України. Спричинена другою світовою війною диспропорція статей призвела до того, що на металургійних підприємствах жінки і підлітки виконували роботи, на яких їхня праця була заборонена;

- визначено, що важка праця поряд з впливом шкідливих факторів, а також емоційне напруження під час виробничої діяльності призводили до втоми металургів як на фізичному, так і психологічному рівні. Незважаючи на це, більшість металургів не залишали підприємств, бо вірили у необхідність напруженої праці для розвитку країни

РОЗДІЛ 3. РІВЕНЬ ЖИТТЯ І ЗАДОВОЛЕННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ ПОТРЕБ РОБІТНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ

3.1. Бюджет сімей робітників підприємств чорної металургії та можливості задоволення потреб першої необхідності

Виходячи з того, що металурги більшість часу проводили на виробництві, яке відрізнялося вкрай важкими умовами праці, необхідно проаналізувати результативність цієї праці для робітника та його сім'ї. Досягти поставленої мети можна через дослідження балансу доходів і витрат сімей металургів, оскільки останній зумовлює можливість задоволення матеріальних і духовних потреб людини, що накладає відбиток на формування її життєвих цінностей.

Відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення статистики бюджетів робітників, службовців і колгоспників» від 3 листопада 1951 р. розпочалося систематичне проведення бюджетних обстежень. Бюджети робітників мали характеризувати всі доходи за різними джерелами надходжень і всі витрати за їхнім призначенням, особисте споживання, а також джерела й вартість придбаних робітниками продовольчих і промислових товарів. Бюджети обстежували систематично протягом року, для чого статистики з бюджетів були зобов'язані не менше, ніж двічі на місяць відвідувати сім'ї робітників і заповнювати бланки бюджетів на основі опитування членів сім'ї, використовуючи допоміжні записи, які вели сім'ї, а також всі, пов'язані з бюджетом, документи. Для записів у бюджетах робітників мали бути використані отримані за місцем роботи документовані відомості щодо заробітної плати, премій, допомог, пенсії та наявні в сім'ях документи щодо сплати квартплати, комунальних послуг тощо [361, с. 318].

Однак, якщо протягом 1952–1960 рр. бюджетні обстеження робітників підприємств чорної металургії зводили щорічно, то упродовж 1960-х рр. не маємо можливості простежити зміни структури бюджету металургів, оскільки подібне обстеження наявне лише за 1969 р. При чому спосіб наведення даних у

бюджетному обстеженні 1969 р. суттєво відрізняється від обстежень 1952–1960 рр., що ускладнює переведення відсоткового значення статей доходів і витрат сімейного бюджету металургів у грошовий еквівалент у дослідженні.

Сімейний бюджет робітників підприємств чорної металургії складався з дохідної та витратної частин. Структура дохідної частини включала заробітну плату металурга, заробітну плату, пенсію, стипендію інших членів сім'ї, допомоги від держави, дотації від підприємств, установ і громадських організацій тощо. Протягом 1953–1960 рр. відбулося зростання доходів металургів (Додаток Р). Їхній розмір коливався від найменшого – 1551,31 крб. у 1953 р. до найбільшого – 2052,92 крб. у 1959 р. (дані наведені в середньому на місяць). У динаміці доходів наявними були спади на 3,1% у 1953 р. та на 3,4% у 1955 р. Однак, не зважаючи на те, що спад 1955 р. був суттєвішим, саме в 1953 р. у структурі бюджету металургів дохідна частина виявилась меншою за витратну [284, с. 81].

У період з 1953 р. по 1960 р. відбулося збільшення заробітної плати металургів (Додаток Р). Остання була найменшою у 1953 р. і складала близько 64,64% дохідної частини сімейного бюджету, що в грошовому еквіваленті становило 1002,70 крб. Найбільший її розмір зафіксовано у 1958 р. – 67,92% дохідної частини бюджету чи 1372,30 крб. [284, с. 81]. У 1969 р. заробітна плата робітників підприємств чорної металургії складала 53,92% дохідної частини бюджету [519, арк. 8]. Тобто, вказана стаття була основним джерелом формування сімейного доходу. Оскільки у 1953 р. розміри зарплати металургів були меншими на 6,98%, порівняно з попереднім роком, ця обставина зумовила перевагу витрат над доходами у структурі бюджету в означеному році [284, с. 81].

Про зростання доходів металургів також свідчить динаміка внесків до державних трудових ощадних кас (Додаток Р). Деякі робітники перераховували на ощадкнижку всю заробітну плату, щоб без особливої потреби не витратити кошти. До того ж не треба було гаяти час на отримання заробітної плати в цеху, тому що в ощадкасі можна було отримати необхідну суму. Окрім практичних

міркувань внесення коштів на ощадкнижку, робітники керувалися й ідеологічними мотивами. Зокрема, у 1959 р. вальцювальник Новомосковського металургійного заводу писав до заводської газети, що його незначні кошти не лежать безцільно, а приносять певну користь державі [457, с. 2].

Упродовж 1953–1960 рр. відбулося зростання заробітної плати членів сім'ї робітників металургійних підприємств (Додаток Р). Надходження за означеною статтею були найменшими у 1956 р. і становили 17,98% дохідної частини бюджету чи 312,07 крб., а найбільшими у 1959 р. – 20,32% дохідної частини бюджету, що дорівнювало 417,16 крб. [284, с. 81]. Заробітна плата інших членів сім'ї у 1969 р. зросла до 30,96% дохідної частини бюджету [519, арк. 8]. Частка пенсій у структурі доходів протягом 1953–1960 рр. коливалася від 3,24% до 3,30% дохідної частини бюджету, що в грошовому еквіваленті становило від 50,26 крб. до 67,10 крб. [516, арк. 3; 518, арк. 47]. Станом на 1969 р. пенсії склали 2,69% дохідної частини бюджету [519, арк. 8]. У період з 1953 р. до 1960 р. найменший розмір стипендій, який становив лише 0,16% дохідної частини сімейного бюджету чи 3,34 крб., зафіксований у 1959 р. [516, арк. 3], а найбільшим він виявився у 1956 р. – 0,40% дохідної частини бюджету, що в грошовому еквіваленті дорівнювало 8,44 крб. [284, с. 81]. У 1969 р. розмір стипендій зріс до 0,50% дохідної частини бюджету [519, арк. 8]. Отже, впродовж 1950–1960-х рр. спостерігається зменшення частки заробітної плати металурга поряд із збільшенням заробітної плати членів сім'ї у структурі дохідної частини бюджету.

Однією із складових доходної частини сімейного бюджету металургів також були премії і одноразові заохочення. Ця стаття відсутня в бюджетних обстеженнях 1953–1960 рр. Проте в обстеженні 1969 р. премії і заохочення склали 1,86% дохідної частини бюджету [519, арк. 8].

Серед джерел формування останньої були допомоги від держави, основну частину яких склали допомоги з державного соціального забезпечення: з тимчасової непрацездатності, у зв'язку з вагітністю та пологами, на народження дитини, на поховання та з перекваліфікації. Упродовж 1953–1960 рр. найменший

розмір допомог спостерігався у 1955 р., що становив 1,51% сімейного доходу металургів чи 24,98 крб. Найбільший розмір допомог зафіксований у 1959 р. – 2,97% дохідної частини бюджету, що у грошовому еквіваленті дорівнювало 60,88 крб. [284, с. 81]. Розмір допомог у 1969 р. становив 2,59% доходу [519, арк. 8].

Грошові дотації від підприємств, установ і громадських організацій загалом мали незначну вагу в формуванні дохідної частини сімейного бюджету металургів. Хоча робітники періодично отримували суттєві виплати [456, с. 2], сума надходжень за цією статтею протягом 1953–1960 рр. коливалася від 0,94% до 1,77% дохідної частини сімейного бюджету металургів [516, арк. 3; 518, арк. 47]. У 1969 р. розмір грошових дотацій складав 1,80% дохідної частини бюджету [519, арк. 8]. З 1956 р. у бюджетних обстеженнях з'явилася додаткова стаття, що характеризувала вартість натуральних надходжень від підприємств та установ. Упродовж 1956–1960 рр. і в 1969 р. ці надходження не перевищували 1% дохідної частини сімейного бюджету [516, арк. 3; 519, арк. 8].

У зведених бюджетних обстеженнях 1953–1955 рр. присутня така стаття доходів, як інші надходження від держави. В обстеженнях 1956–1960 рр. до означеної статті також входять надходження від громадських організацій. А в бюджетному обстеженні 1969 р. цю статтю доходів поповнили надходження від кооперативних організацій. Однак зазначені фінансові впливання були незначними. Навіть їхній максимум не перевищив 3% дохідної частини сімейного бюджету металургів.

Поряд із надходженнями від державних, кооперативних і громадських організацій у бюджетних обстеженнях наявна стаття «Інші надходження», розмір яких упродовж досліджуваного періоду коливався від 3,64% дохідної частини сімейного бюджету у 1954 р. до 4,86% – у 1957 р. [284, с. 81; 516, арк. 3]. Які саме види надходжень закладені до вказаної статті невідомо, але в бюджетному обстеженні 1969 р., замість неї наявні такі, як продаж продуктів особистого підсобного господарства – 0,19%, продаж худоби і птиці – 0,12%, інші продажі – 0,62%, надходження від родичів, знайомих та інших громадян

грошима – 2,25% дохідної частини бюджету [519, арк. 8].

В обстеженні 1969 р. також присутні наступні статті доходу: премії не з фонду заробітної плати, добові за відрядження та підйомні, надходження від трьохвідсоткової позики, надходження від держстраху, що мали незначну вагу й у сумі становили 1,26% дохідної частини бюджету [519, арк. 8].

Не можна оминати увагою таку статтю доходів сімейного бюджету як крадіжки. Остання не фігурує у бюджетних обстеженнях, але наявні факти свідчать, що вона мала місце у повсякденному житті металургів [61, арк. 68].

Окрім названих статей, що формували доходну частину бюджету сім'ї, металурги періодично брали кошти з ощадкас [284, с. 81]. Наприклад, у 1960 р. з ощадкас було взято 74,63 крб. [518, арк. 47].

Витратна частина сімейного бюджету характеризує можливості задоволення матеріальних і духовних потреб робітників. Структура витрат сімейного бюджету металургів складалася з таких статей, як витрати на харчування, на предмети особистого користування, на культтовари, на гігієну, лікування та відпочинок, на дошкільні дитячі заклади, на культурно-просвітницькі послуги, на житлово-комунальні послуги, на алкоголь і тютюнові вироби, на меблі та господарські речі, на будівельні матеріали, будинки та оплату праці з капітального ремонту й будівництва, на сплату податків, на придбання облігацій державних позик розвитку народного господарства тощо.

Зростання заробітної плати металургів і відміна державних позик розвитку народного господарства сприяли збільшенню протягом 1953–1960 рр. обсягів витрат (Додаток С). Останні коливалися від 1553,62 крб. у 1953 р. до 2025,47 крб. у 1959 р. [284, с. 81].

У період з 1953 р. по 1960 р. найбільш витратною статтею сімейного бюджету була купівля продуктів харчування (Додаток С). Проте, у зв'язку з бюджетним дефіцитом, у 1953 р. відбулося скорочення витрат за означеною статтею на 5,72%, порівняно з попереднім роком, до 37,23% витратної частини бюджету чи 578,36 крб. [284, с. 81]. У 1960 р. витрати на купівлю продуктів харчування були найбільшими і складали 37,68% витратної частини бюджету,

що становило 760,64 крб. [518, арк. 48]. Тобто за рахунок зростання доходів частка витрат за означеною статтею в структурі витратної частини бюджету практично не змінилася. Що стосується 1969 р., то витрати на продукти харчування продовжували переважати у витратній частині сімейного бюджету та складали 34,44% останньої [519, арк. 7].

Протягом 1950–1954 рр. влада щорічно здійснювала зниження цін. Як правило, населенню повідомляли про це задовго до його реалізації. У магазинах з'являлися яскраві оголошення й плакати, що запрошували покупців на розпродаж. На підприємствах влаштовувалися мітинги, на яких трудящі дякували партії, уряду й особисто Й. В. Сталіну за турботу про країну та її громадян. Однак реально ціни знижували всього на кілька відсотків, але пропагандистські наслідки цього заходу досягали куди більших розмірів [572, с. 85]. До того ж зниження цін відбувалося на лише окремі продукти.

Упродовж досліджуваного періоду простежити динаміку цін можна на прикладі так званого «борщового набору» – середньої сукупної ціни продуктів, необхідних для приготування борщу станом на певну дату. При розрахунку ціни «борщового набору» була врахована вартість на колгоспних ринках Ворошиловграду, Дніпропетровська, Запоріжжя і Сталіно кілограму таких інгредієнтів цієї страви, як капуста, картопля, буряк, ріпчаста цибуля, морква, а також рослинна олія (за літр). Зокрема, станом на січень 1953 р. ціна на «борщовий набір» була найнижчою у Запоріжжі і становила 28,5 крб., а найвищою – у Дніпропетровську, що дорівнювала 34,3 крб. У дійсності, порівняно з попереднім роком, у січні 1954 р. відбулося зростання цін на овочі, що обумовило підвищення вартості «борщового набору» у Запоріжжі до 32,5 крб., де вона залишалася найнижчою, як і раніше. Найвища ціна за нього вже була у Ворошиловграді – 41,5 крб. [506, арк. 17–24].

Незважаючи на те, що питома вага громадського харчування в загальній структурі харчування населення була невисокою [203, с. 442], упродовж 1953–1960 рр. відбулося зростання витрат за цією статтею (Додаток С). У 1953 р., як і у випадку з купівлею продуктів харчування, сума витрат на громадське

харчування скоротилася, порівняно з попереднім роком, до 3,80% витратної частини бюджету, що в грошовому еквіваленті дорівнювало 59,08 крб. Однак за іншими статтями витрат у 1953 р. спостерігається позитивна динаміка [284, с. 82], що свідчить про економію сімей металургів на харчуванні. Найбільше коштів на громадське харчування витрачали у 1960 р. – 4,92% витратної частини бюджету, тобто 99,29 крб. [518, арк. 48]. Наприкінці 1960-х рр. витрати за означеною статтею становили 6,31% витратної частини сімейного бюджету [519, арк. 8].

У більшості їдалень підприємств чорної металургії для того, щоб повноцінно поїсти, не потрібно було багато грошей. Наприклад, у їдальні Новомосковського металургійного заводу у 1959 р. робітники могли отримати обід із трьох страв у середньому за 3 крб. [296, с. 2]. З переходом на нову систему планування й економічного стимулювання частина коштів фонду соціально-культурних заходів підприємств була спрямована на здешевлення страв у закладах громадського харчування [83, арк. 38]. Так, на Донецькому металургійному заводі ім. В. І. Леніна з жовтня 1967 р. у всіх заводських їдальнях і буфетах вартість овочевих салатів була знижена на 50%, а інших страв – на 10%. [83, а. 38–39], а на Комунарському металургійному заводі на 50% були знижені ціни на перші страви [83, а. 39].

У бюджетних обстеженнях за 1969 р. присутня ще одна стаття, пов'язана з витратами на харчування: харчування в період тимчасової відсутності й розходи на вечори в складчину, що дорівнювала 1,84% витратної частини бюджету [519, арк. 7].

Другою за обсягом статтею витрат сімейного бюджету металургів були витрати на предмети особистого користування: одяг, тканини, взуття, головні убори, галантерею та трикотаж. Упродовж 1953–1960 рр. відбулося зростання витрат за цією статтею (Додаток С). Найменший їхній розмір зафіксований у 1955 р. – 15,72% витратної частини бюджету, що у грошовому еквіваленті становило 255,91 крб., а найбільший – у 1958 р., що дорівнювало 19,75% витратної частини бюджету чи 390,95 крб. [284, с. 82]. На одяг, взуття й

аксесуари у 1969 р. йшло 17,35% витратної частини сімейного бюджету [519, арк. 7].

Упродовж 1953–1960 рр. збільшилися витрати на культтовари [Додаток]: газети, журнали, книги, канцелярські товари, музичні інструменти, радіоприймачі, телевізори, годинники, спортінвентар, фотоапаратуру тощо [519, арк. 7]. Вони коливалися від 1,70% витратної частини сімейного бюджету у 1955 р. [518, арк. 48] до 3,38% витратної частини бюджету у 1959 р. [284, с. 82]. Наприкінці 1960-х рр. купівля культтоварів та їхній ремонт обходилися сімейному бюджету робітників підприємств чорної металургії у 2,83% його витратної частини [519, арк. 7].

Протягом досліджуваного періоду витрати на гігієну, санітарію та лікування, з яких з 1956 р. були виокремлені витрати на купівлю предметів гігієни, парфумерії, косметики, санітарії, медикаментів та ліків, в сумі не перевищували 1,69% витратної частини сімейного бюджету чи 33,37 крб. [510, арк. 4; 518, арк. 48]. У 1969 р. витрати за означеною статтею дорівнювали 0,77% витратної частини бюджету [519, арк. 7].

Протягом 1953–1960 рр. збільшилися витрати на утримання дітей в дошкільних дитячих закладах (Додаток С). Їхній розмір коливалися від 0,66% до 1,2% витратної частини бюджету, що в грошовому еквіваленті складало від 10,22 крб. до 32,58 крб. [516, арк. 4; с. 518, арк. 48]. Особливо відчутне збільшення витрат за означеною статтею відбулося у 1955 р.: на 60,59%, порівняно з попереднім роком [284, с. 82]. У 1969 р. перебування дітей у подібних закладах обходилося сімейному бюджету у 1,54% його витратної частини [519, арк. 8].

У 1953–1960 рр. витрати на кіно, театр та інші культурно-просвітницькі заходи коливалися від 1,30% до 1,37% витратної частини бюджету [516, арк. 4; 518, арк. 48]. У 1969 р. витрати за означеною статтею становили 0,95% [519, арк. 8].

Упродовж досліджуваного періоду відбулося збільшення витрат на квартплату і комунальні послуги (Додаток С). Так, у 1953 р. за означеною

статтею найменшими і становили в середньому 2,55% витратної частини бюджету, що дорівнювало 39,60 крб. [516, арк. 5]. Найбільшими витрати на квартплату й комунальні послуги були у 1960 р., що дорівнювало 2,67% витратної частини бюджету чи 53,97 крб. [518, арк. 48]. Наприкінці 1960-х рр. серед витрат на цю статтю припадало 2,94% [519, арк. 8]. Наприклад, у 1958 р. квартплата становила 1,32 крб. за м² щомісяця [234, с. 48]. Робітники Ямського доломітного комбінату, які мешкали у гуртожитку барачного типу, у 1953 р. сплачували за проживання 3–4 крб. на місяць [377]. У середині 1960-х рр. щомісячна плата за проживання в гуртожитках підприємств, забезпечених водопроводом, каналізацією, електроенергією та опаленням, залежала від заробітної плати металургів і коливалися від 3 до 5 крб. в обласних центрах та від 2,5 до 4,8 крб. в інших містах та робітничих селищах. За відсутності в гуртожитках водопроводу і каналізації ставки зменшувалися на 20%. Сімейні робітники, які проживали в окремих кімнатах гуртожитку, сплачували квартирну плату і вартість комунальних послуг за тарифами, встановленими місцевими радами для квартиронаймачів [386, с. 8]. Для того, щоб сплачувати менше за комуналку, металурги вдавалися до спеціальних маніпуляції з лічильниками, що дозволяло зменшити показники на останніх [375].

Сума витрат на купівлю паливних та освітлювальних матеріалів дещо знизилась упродовж 1953–1960 рр. Її розмір був найменшим у 1960 р. і становив 0,60% витратної частини бюджету [518, арк. 49]. Найбільше коштів на купівлю паливних та освітлювальних матеріалів витрачали у 1953 р. – 1,2% витратної частини бюджету [284, с. 82]. Купівля дров, вугілля, керосину та інших видів палива й освітлювальних матеріалів у 1969 р. складала 0,39% витратної частини бюджету [519, арк. 7].

Протягом 1953–1960 рр. витрати на купівлю меблів та господарських речей коливалися від 2,24% до 3,99% витратної частини бюджету, що в грошовому еквіваленті дорівнювало відповідно 34,84 крб. і 80,57 крб. [516, арк. 4; 518, арк. 48]. Суттєве збільшення витрат за означеною статтею (майже на 60%) припадає на 1958 р. [284, с. 82]. Наприкінці 1960-х рр. витрати на купівлю меблів

та предметів господарського вжитку становили 2,99% витратної частини бюджету [519, арк. 7].

Деякі зміни у структурі витрат відбулися у зв'язку зі зростанням останніх на купівлю будівельних матеріалів, будинків, а також оплати праці з капітального ремонту та будівництва (Додаток С). У 1953 р. витрати за вказаною статтею були найменшими і становили 1,06% витратної частини бюджету, що у грошовому еквіваленті дорівнювало 16,51 крб. [516, арк. 5]. Найбільшими вони були у 1959 р і складала 2,3% витратної частини бюджету, тобто 47,93 крб. [284, с. 82]. У 1969 р. на придбання будівельних матеріалів, зрубів будинків, а також плату за ремонт і будівництво йшло 0,9% витратної частини бюджету [519, арк. 7–8].

Спостерігалось збільшення витрат сімей металургів на алкоголь (Додаток С). Найменшу суму на спиртне у досліджуваний період витрачали у 1953 р., яка становила 3,15% витратної частини бюджету, що складало 48,87 крб. [516, арк. 5]. Найбільший обсяг витрат на вино, пиво та інші спирто-горілчані вироби зафіксований у 1959 р. – 3,62% витратної частини бюджету, що дорівнювало 73,35 крб. [284, с. 82]. У 1969 р. на алкогольні напої йшло 2,82% витратної частини бюджету [519, арк. 7]. Порівняння витрат за означеною статтею з іншими свідчить, що металурги витрачали значні суми на купівлю алкоголю.

Упродовж 1953–1960 рр. зросли витрати на тютюнові вироби, хоча в їхній структурі, частка цієї статті продовжувала складати близько 1%. Витрати на тютюн, цигарки та махорку були найменшими у 1954 р. й обходилися сімейному бюджету у 17,28 крб. [516, арк. 5], а найбільшими у 1959 р. – 20,21 крб. [284, с. 82]. Витрати на тютюнові вироби у 1969 р. також не перевищували 1% витратної частини бюджету [519, арк. 7].

Металурги сплачували прибутковий податок, яким обкладали робітників, чия місячна заробітна плата перевищувала 260 крб., з 1957 р. – 370 крб. [284, с. 82], а з 1960 р. – 500 крб. [214, с. 412]. Також із заробітної плати металургів, які не мали дітей або мали одну чи дві дитини (жінки віком 20–45 років, чоловіки віком 20–50 років) вираховували податок на неодружених, самотніх і

бездітних громадян. Однак з 1958 р. від подібного оподаткування звільнили неодружених, самотніх і малосімейних громадян, які мали дітей, та самотніх жінок, які не мали дітей. В залежності від наявного майна робітники могли сплачувати податок з будівель, земельну ренту, збір з власників транспортних засобів, збір з власників худоби [284, с. 82]. Останній було скасовано у 1964 р. [339]. За рахунок збільшення витратної частини бюджету сімей металургів частка витрат за вказаною статтею практично не зменшилася. Так, розмір податків упродовж 1953–1960 рр. був найменшим у 1953 р. і становив в середньому 8,67% витратної частини бюджету чи 134,7 крб., а найбільшим – у 1959 р., що дорівнював 8,51% витратної частини бюджету чи 172,30 крб. [284, с. 82]. Наприкінці 1960-х рр. сума податків становила 8,83% витратної частини бюджету [519, арк. 8].

Особливою статтею витрат сімейного бюджету було придбання облігацій державних позик розвитку народного господарства. Радянська пропаганда вказувала на те, що державні позики в СРСР корінним чином відрізнялися від позик у капіталістичних країнах, у яких гроші йшли на покриття військових витрат, а в СРСР їх спрямовували на благо народу [158, с. 2]. Вважалося патріотичним боргом здійснити підписку на позику. Наприклад, на зборах, що відбулися у 1954 р. у цехах Новомосковського бляхокатального заводу з приводу постанови Ради Міністрів про випуск нової державної позики, вальцювальник листопркатного цеху висловився наступним чином: «Підписуючись на нову державну позику, ми тим самим прискорюємо виконання п'ятої п'ятирічки. Хай наші збереження так, як і метал, який ми випускаємо, йдуть на подальший розвиток і процвітання рідної держави. Я з великою радістю підписуюся на нову позику» [448, с. 1]. До того ж частина робітників металургійних підприємств підписувалися на суму, що перевищувала їхню середньомісячну заробітну плату [120, с. 1], що свідчить про підтримку заходів компартії серед металургів. Зокрема, у 1953 р. сума витрат на придбання облігацій становила 3,68% витратної частини бюджету чи 57,12 крб. Оскільки у 1958 р. державні позики було відмінено [284, с. 82], то частина заробітної плати, що раніше позичали

державі, залишалася в робітників. Вказана обставина сприяла підвищенню рівня матеріального споживання [284, с. 83].

Інші витрати протягом 1953–1960 рр. коливалися від 6,82% витратної частини бюджету у 1956 р., що в грошовому еквіваленті дорівнювало 116,49 крб., до 10,03% витратної частини бюджету у 1953 р. чи 155,82 крб. [284, с. 83].

Обсяг витратної частини бюджету дозволяв металургам задовольняти потреби першої необхідності такі, як харчування та покупка предметів особистого користування. Оскільки від якості харчування залежить отримання організмом людини необхідних компонентів для життя та здоров'я, для більш повного уявлення про стан здоров'я металургів, професійна діяльність яких пов'язана з важкими умовами праці, необхідно проаналізувати їхній харчовий раціон.

У середньому для робітників металургійної промисловості віком від 18 до 59 років добова норма калорій коливалася залежно від віку від 3700 ккал до 3450 ккал для чоловіків і від 3150 ккал до 2900 ккал для жінок. Добова норма білків для чоловіків варіювалася від 102 г до 95 г, а для жінок від 87 г до 80 г, жирів – відповідно 136-126 г і 116-106 г, вуглеводів – відповідно 518-483 г і 441-406 г. Для робітників гарячих цехів віком від 18 [285, с. 85] до 59 років норма калорій становила 4300-3900 ккал, а добова норма білків коливалася від 118 г до 107 г, жирів – від 158 г до 143 г, вуглеводів – від 602 г до 546 г. [285, с. 86].

Протягом 1950-х – початку 1960-х рр. поширеними стравами, що готували в сім'ях металургів, були борщ, картопля, приготована різними способами [Калінін], макарони, каші. М'ясні страви споживали не кожного дня. З-поміж них були поширеними гуляш, котлети, запечена курка. Шинка, буженина, хороший сир могли з'явитися на столі металургів лише на свята через їхню високу вартість. Іноді на свято брали червону ікру. Дині та кавуни були дорогими, тому їх брали в незначній кількості. Серед солодкого металурги й члени їхніх сімей споживали хліб, посипаний цукром. Коли вдома було масло, воно було третім інгредієнтом своєрідного «тістечка» тих років. Коли раз на

тиждень виходили на прогулянку чи в кіно, могли придбати вже справжнє тістечко, морозиво чи лимонад. Шоколадка чи шоколадні цукерки були дорогими, їх дарували на свято, або коли приходили в гості [374].

Що стосується меню робітничих їдалень, то на Ямському доломітному комбінаті у 1953 р. серед перших страв металургам пропонували борщ і суп. Гарнір був представлений різними кашами чи макарони по 250 гр. Однак картоплі як гарніру в меню не було. З м'ясних страв робітники могли замовити бефстроганов, котлету, лангет, шніцель по 150 гр. Запити їжу можна було склянкою чаю, компоту чи молока. У буфеті робітникам пропонували придбати хліб, сметану, суху ковбасу та отримати молоко за талонами. Тут же продавали на розлив горілку, вино і пиво [377].

Особливістю роботи в умовах високої температури повітря було різке зниження апетиту й гальмування виділення соків, що сприяють травленню. Тому їжа, яку приймали в подібних умовах, перетравлювалася гірше, ніж при нормальній температурі. Лише після 1–1,5 години перебування в нормальних температурних умовах травні процеси відновлювалися [528, арк. 4]. Для збудження апетиту та збагачення організму повареною сіллю відповідно до Інструкції з організації фізіологічно обґрунтованого харчування робітників гарячих цехів 1957 р. [528, арк. 7] у їдальнях, особливо в літній час, мав бути організований продаж наступних комплексних сніданків [528, арк. 7–8]: оселедець рублений з гарніром, голубці з м'ясом, компот вітамінізований, хліб; салат з солоних огірків з цибулею, нирки смажені з гарніром, компот вітамінізований, хліб; салат з білокачанної капусти, ківка (салака чи тюлька) з відвареною картоплею, кисіль з журавлини вітамінізований, хліб; оселедець з цибулею, бутерброди зі свинячим шпигом, солодкий чай, 1 таблетка полівітамінів; перець фарширований, гуляш, компот вітамінізований, хліб; ікра із зелених помідорів, окрошка вітамінізована, хліб [528, арк. 9]. У буфетах гарячих цехів мали продавати напої, що викликали виділення соку: хлібний квас, журавлинний морс, кислі компоти [528, арк. 8]. У 1960-х рр. у буфеті можна було придбати сметану, рублену ковбасу, пиріжки, мариновані овочі, отримати

молоко за талонами. Проте часто талони продавали з метою купівлі випивки на отримані кошти [375].

У місячному харчовому раціоні одного члена сімей робітників підприємств чорної металургії в домашньому та громадському харчуванні у 1953 р. значною була кількість борошняних виробів: безпосередньо борошна – 2,3 кг, хліба – 14,3 кг, макаронних виробів – 0,5 кг. Меншою була кількість овочів та баштанних – 10,7 кг, картоплі – 10,2 кг, свіжих фруктів і ягід – 1,7 кг, круп і бобових – 0,6 кг, сушених фруктів і ягід – 0,2 кг [336, арк. 6]. М'яса та птиці вживали лише 2,2 кг, а м'ясних виробів – 0,7 кг. Кількість риби та рибних продуктів становила 0,8 кг. Молока вживали 5,3 л, а молочних продуктів – майже 0,3 кг. Кількість яєць в харчовому раціоні складала 10,5 шт., а тваринні та рослинні жири дорівнювали 1,3 кг. Цукру вживали 1,5 кг, а кондитерських виробів – 0,7 кг [510, арк. 7].

Динаміка структури харчування свідчить про певні зміни у місячному харчовому раціоні сімей металургів, що відбулися протягом 1953–1960 рр. Зменшились обсяги споживання борошна на 30,4% до 1,6 кг, хліба – на 13,2% до 12,4 кг, овочів і баштанних – на 1,8% до 10,5 кг [518, арк. 52]. Поряд з цим відбулося збільшення обсягів споживання молочних продуктів на 57,1% до 0,7 кг [518, арк. 54], м'ясних виробів – на 46,1% до 1,3 кг [518, арк. 53], свіжих фруктів і ягід – на 10,5% до 1,9 кг [518, арк. 53], молока на – 36,1% до 8,3 л [518, арк. 54], кондитерських виробів – на 30% до 1 кг [518, арк. 55], яєць – на 19,2% до 13 шт. [518, арк. 55], м'яса та птиці – на 15,3% до 2,6 кг [518, арк. 53], цукру – на 16,6% до 1,8 кг [838, арк. 55], тваринних і рослинних жирів – на 7,1% до 1,4 кг [518, арк. 55] та картоплі – на 5,88% до 9,6 кг [518, арк. 52], риби та рибних продуктів – на 10% [518, арк. 54]. Приблизно ж на тому ж рівні залишилося споживання макаронних виробів [518, арк. 52].

Незважаючи на певні зміни, що відбулися у харчовому раціоні, основними його складовими протягом 1953–1960 рр. залишалися хліб, картопля, овочі та баштанні, а також молоко. Металурги споживали переважно пшеничне борошно та хліб. У 1954 р. відбувся суттєвий спад у споживанні борошна, картоплі, овочів

і баштанних, свіжих фруктів та ягід, що було пов'язано з несприятливими природно-кліматичними умовами, які вплинули на зниження врожайності сільськогосподарських культур. Значна кількість молока в раціоні була зумовлена тим, що робітники отримували його на підприємствах. Серед видів м'яса, що вживали металурги, переважала свинина, але частка яловичина також була значною. У 1955 р. відбувся спад у споживанні м'яса, птиці та м'ясних виробів. Серед кондитерських виробів у раціоні переважали варіння, джем і мед [285, с. 86].

Оскільки другою за обсягом статтею витрат сімейного бюджету металургів була купівля одягу, взуття й аксесуарів, постає питання, що дозволяли пошити та придбати витрати за означеною статтею, а про що лише мріяти. У 1950-х рр. одяг переважно шили. Цей процес був пов'язаний з певними складнощами, тому в лексиконі радянських громадян побутував вираз не «пошити», а «справити» [416, с. 7]. З таких тканин, як креп-жоржет і крепдешин шили сукні [374]. Спідниці виготовляли з попліну, штапелю та ситцю. Нижню білизну найчастіше жінки шили самі. Купляли ситцеві ліфчики та паски для панчох. Саме у 1950-х рр. у продажі з'явилися трикотажні панталони «з начісом» [27, с. 296]. На початку 1950-х рр. в моду увійшли китайські бамбукові парасольки, пухові шарфи, напівшовкові піжами, габардинові пальто і вишиті жіночі кофтинки [27, с. 295]. Модними були капелюшки-«менінгітки», що закривали лише потилицю [27, с. 297]. Щодо взуття, то робітники надавали перевагу його купівлі [517, арк. 38]. Взимку жінки носили боти на хутрі. Серед жіночих парфумів найбільш популярними була «Червона Москва». Оскільки модні речі було не просто придбати, їх «діставали» під час відряджень [374]. У 1960-х рр. стали популярними блискучі синтетичні матеріали з люрексом. Поширеними були костюми, які шили з однотонних тканин неяскравих кольорів: штапельного трико, вовняного полотна, репсу. Важливим доповненням були гудзики, обтягнені шкірою, шкірозамінником чи тканиною. У 1960-х рр. стало популярним коротке пальто. Часто верхній одяг шили з драпу [27, с. 324]. На початку 1960-х рр. з'явилися перші жіночі чоботи [27, с. 326], які могла собі

дозволити далеко не кожна.

На початку – в середині 1950-х рр. популярною жіночою зачіскою були дві коси, укладені на потилиці, а також «гулька» [299, 547] (Додаток С). У другій половині 1950-х рр. поширилася мода на локони «як у Орлової»: підколоте шпильками у скронь накручене волосся [299], а також на хімічну завивку волосся [556] (Додаток Т). Після виходу фільму «Бабетта йде на війну» 1959 р. популярність отримала зачіска «бабетта». Для підтримки форми зачіски використовували багато лаку для волосся, який іноді виготовляли з розчинених в ацетоні рентгенівських знімків, а в зачіску підкладали старі нейлонові панчохи і консервні банки. Іншою популярною зачіскою була «хала» у вигляді плетеного пучка волосся [27, с. 326]. У другій половині 1960-х рр. були популярними стрижки типу каре [69, арк. 4].

У 1950-х рр. чоловіки носили сорочки переважно білого кольору, що шили з репсу в рубчик з комірцем і манжетами на підкладці. Модними тканинами для чоловічих костюмів стали трико, букле, різні види вовни, наприклад габардин [27, с. 304; 374]. Однак ціни на костюми «кусалися». Зокрема, костюм «ленінградське трико» у 1953 р. можна було придбати за 750 крб., коли зарплата металурга становила 1100–1300 крб. (залежно від виробітки). Штани носили без паску, замість якого використовували підтяжки. Протягом 1950-х рр. шкарпетки, що були досить довгими, майже до коліна, чіпляли на резинку зі спеціальним затискачем [374]. З нижньої білизни носили білі кальсони, фуфайки з рукавами на зав'язках, «сімейні труси» з синього і чорного сатину та білі майки. [27, с. 304]. У моді був макінтош, але не кожен міг собі його дозволити [374]. Повсякденним головним убором був кашкет [546] (Додаток У). Взимку було модно носити хутрянні шапки [374]. У 1950-х рр. були розповсюдженими кишенькові годинники. Наявність наручного годинника тоді вважалася ознакою заможності. З метою пограбування за них навіть могли вбити. Щоб придбати наручний годинник, збирали кошти. Популярністю користувалися годинники «Кировские». Найбільш популярними чоловічими парфумами був «Шипр». У 1960 х рр. у продажу з'явилися капронові шкарпетки, які трималися на нозі без

додаткових пристосувань [374]. Поширилася мода на водолазки. У холодну погоду добре одягненого чоловіка тих років неможливо було уявити без мохерового шарфу-кашне [27, с. 330].

Таким чином, загалом у структурі бюджету сімей робітників підприємств чорної металургії у період з 1952 р. по 1969 р. дохідна частина переважала витратну. Основною статтею формування дохідної частини бюджету була заробітна плата металургів. За рахунок зростання останньої та відміни державних позик розвитку народного господарства відбулося збільшення доходів. Протягом 1950–1960-х рр. обсяги витрат збільшилися практично за всіма статтями витратної частини бюджету. Найбільш суттєвими з них були купівля товарів першої необхідності: продуктів харчування та предметів особистого користування, а також сплата податків, на які в сумі йшло більше двох третин витратної частини сімейного бюджету. Подібна структура витрат дозволяла задовольняти потреби першої необхідності, але свідчила про невисокий рівень життя сімей металургів, незважаючи на те, що останні були робітниками пріоритетної галузі економіки. Збільшення доходів упродовж 1950–1960-х рр. призвело до певних змін у харчовому раціоні робітників підприємств чорної металургії та членів їхніх сімей, пов'язаних зі зменшенням споживання борошняних виробів на користь збільшення в раціоні м'ясо-молочної продукції, свіжих фруктів і ягід. Також відбулося розширення можливостей купівлі предметів гардеробу.

3.2. Житлові умови як складова функціонування сімей металургів

Житло є невід'ємною складовою життя особи та соціуму. Житлові умови в значній мірі визначають фізичне здоров'я й психологічний стан людини, накладають відбиток на формування та розвиток її особистості, впливають на можливість створення сім'ї і на стосунки між членами останньої.

На початку 1950-х рр. у містах Ворошиловградської, Дніпропетровської, Запорізької і Сталінської областей переважали будинки зведені з цегли та

каменю. Окрім цього, у Ворошиловградській області були поширені дерев'яні рублені та брущаті житла, а у Сталінській області – каркасно-щитові та каркасно-засипні, що були більш теплими та вологостійкими за попередні. Для міського жилого фонду цих областей була характерною одноповерхова забудова. Найбільше двоповерхових і триповерхових осель було у Сталінській області – відповідно 9,4% і 0,8% від загальної кількості будинків.

Наявна кількість житла не задовольняла потреб населення. Тому з метою ліквідації житлової проблеми влада видала низку постанов, спрямованих на впровадження типових проектів у будівництві, обумовивши пришвидшення темпів зведення житла й здешевлення останнього. Відповідно них у другій половині 1950-х рр. у містах розпочалося зведення 4–5-поверхових будинків, що отримали в народі назву «хрущовок» [279, с. 77]. У першій їхній серії однокімнатна квартира мала лише 16 м², двокімнатна – 22 м², трикімнатна – 30 м² [288]. Висота стелі спочатку становила 2,48 м. Пізніше вона зросла до 2,50–2,55 м. Для «хрущовок» були характерними слабка тепло- і звукоізоляція стін, прохідні кімнати, незначна площа кухні, вузький коридор, суміщені й затісні санвузли [439, с. 219], що не дозволяло розмістити побутові прилади [334]. Зокрема, площа кухні коливалася від 4 м² до 4,5 м² [439, с. 219]. Як зазначалося у рекламних роликах того часу, інгредієнти для приготування їжі тут були під рукою – в прямому сенсі. Правда, обідати у такій кухні іноді доводилося по черзі, бо на всіх відразу місця не вистачало. На кухні був т.з. «хрущовський холодильник» – шафа для продуктів, яку використовували взимку. Він розташовувався в стіні під кухонним вікном, і не стільки допомагав зберігати харчі, скільки робив квартиру більш холодною. Якщо в такому «холодильнику» текла банка з огірками, то про його склад відразу дізнавалися сусіди знизу [288]. У проектах «хрущовок» не передбачали спеціальних приміщень для зберігання господарських речей, дитячих колясок, велосипедів тощо [334]. Серед особливостей цих будинків можна також відзначити відсутність горища (не в усіх будівлях), тому протікання даху відразу відчували жильці верхнього поверху [288].

У середині 1960-х рр. отримали розповсюдження 9–12-поверхові будинки [38, с. 584] з ліфтом і сміттєпроводом [38, с. 583]. Ширше стали застосовувати лоджі, які робили приставними чи заглиблювали корпус будівлі [38, с. 588]. Однак, зведення будинків за типовими проектами призвело до того, що архітектура районів масового житлового будівництва в більшості міст була одноманітною і непривабливою [334]. Серед елементів декору у житлових кварталах в основному використовували фарбування й облицювання кольоровою плиткою окремих частин фасаду [201, с. 260].

Загалом «Хрущовки» не були комфортними помешканнями, але, порівняно з житловими умовами, в яких проживала більшість громадян України протягом 1950–1960-х рр., та відсутністю альтернатив, отримання такої квартири було мрією. До того ж слід зазначити, що подібне житло будували як тимчасове [439, с. 219].

У 1960-х рр. для одинаків і сімей у 2–3 особи з'явилися будинки готельного типу (готельки). Найчастіше їх проектували у вигляді житлових корпусів коридорного типу, з'єднаних по першому поверху з блоком громадського обслуговування [38, с. 579]. Готельки були двох видів: з квартирами, що мали повне санітарно-технічне обладнання (санітарний вузол з душем або ванною), або з квартирами, що мали неповне санітарно-технічне обладнання (санітарні пристрої або душові загального користування – для групи квартир). Будинок готельного типу відрізнявся від квартирних будинків тим, що квартири замість звичайної кухні мали кухню-нішу та зменшені площі підсобних приміщень [570, с. 368]. За умов чисельного зростання сім'ї їхні мешканці могли розраховувати на переселення до звичайних квартирних будинків [570, с. 369].

Необхідність швидкого збільшення кількості житла призводила до суттєвих недоліків при його будівництві [279, с. 78]. Непоодинокими були випадки, коли завершені об'єкти тривалий час не вводили в експлуатацію у зв'язку з наявністю недоробок, а будинки, що були прийняті в експлуатацію з недоробками, через незначний час потребували ремонту [526, арк. 28]. Наприклад, перевірка на Єнакіївському металургійному заводі у 1955 р. виявила чисельні факти, коли

об'єкти житлового призначення здавали в експлуатацію з погано виконаною кладкою фундаменту, неякісними штукатуркою й малярними роботами, несправними сантехнічними вузлами й опалювальною системою, дахами, що протікали, та стінами, що промерзали [279, 78]. В одному з робітничих селищ міста Жданов у нових будинках стіни в кімнатах у осінньо-зимовий період сиріли, тому з них доводилося знімати картини, портрети, килими, відсувати меблі [153, с. 2].

Серед способів отримання житла були черга на відомче житло за місцем роботи, індивідуальне будівництво або вступ до житлово-будівельного кооперативу [279, с. 77]. Хоча будівництво житла відбувалося небувалими темпами: у період з 1950 р. по 1958 р. кількість новозбудованих квартир на 1000 громадян України зросла з 5,6 до 11,7 квартир [234, с. 47], вони не задовольняли потреб металургів. У зв'язку з цим черги на житло зростали. Так, у 1959 р. на Х заводській профспілковій конференції Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна канавник СПЦ-2 (сорто-прокатний цех) зазначив, що у цеху 70 осіб потребували надання житлової площі, а 140 осіб – її розширення. Але за 9 місяців 1959 р. робітникам була виділена лише 13-метрова кімната. За підрахунками металурга, щоб отримати кімнату, його колегам треба було очікувати 60 років, а тим, хто потребував розширення житлової площі, – 140 років [64, арк. 81]. На Запорізькому коксохімічному заводі у 1965 р. 13,9% (446) сімей робітників не мали житла, а близько 31% (1000) сімей стояли в черзі на розширення [73, арк. 65]. На Криворізькому металургійному заводі ім. В. Леніна у 1969 р. 14,52% (4620) сімей металургів не були забезпечені житлом, а 9,33% (2968) сімей стояли в черзі на поліпшення житлових умов [87, арк. 1], [89, арк. 38]. При чому проблематично було отримати не лише квартиру, а й кімнату в бараці [375].

На швидкість просування в квартирній черзі впливали виробничі показники, ступінь участі в житті колективу, стосунки з начальством, що створювало можливості для тиску на металургів з боку цехової адміністрації [439, с. 223]. Для радянської дійсності характерними були порушення черговості та

невідповідний розподіл квартир. Часто з приходом нового голови завкому профспілки відбувалася перестановка в «черзі» [73, арк. 23]. Зокрема, у 1965 р. металурги Запорізького коксохімічного заводу, які відпрацювали на підприємстві понад 10 років і стояли в «черзі» на отримання житла під номером один, не отримували його по 3 і більше років [73, а. 65]. Наявними були випадки, коли малосімейні робітники отримували просторі квартири [79, арк. 39; 140, с. 2], що свідчить про наявність корупції і кумівства при розподілі житлової площі.

Безрезультатність намагань отримати житло спонукала металургів шукати правди в керівництва країни. Зокрема, підручний горнового доменного цеху Дніпровського металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського, який працював на підприємстві з 1947 р., у 1954 р. звернувся до Голови Ради Міністрів СРСР Г. М. Маленкова з проханням надати житло його сім'ї. У своїй заяві робітник зазначав, що був вимушений жити в гуртожитку, а інші члени сім'ї знаходяться в коридорі житлового будинку, бо хазяйка квартири, у якій вони мешкали до того, вигнала їх. Для того, щоб зняти приватну квартиру, робітнику не вистачало коштів [82, арк. 57] при тому, що професія підручного горнового була однією з провідних.

Через нестачу житлової площі до однієї кімнати в квартирі могли «тимчасово» заселити декілька сімей. Так, у 1955 р. у Жданові протягом двох років дві сім'ї мешкали в маленькій кімнаті, де були розташовані три ліжка і три столи [165, с. 2]. У 1959 р. близько 200 сімей металургів Баглійського коксохімічного заводу, що склалися з 4–5 осіб, займали по одній кімнаті площею 15 м² [439, с. 222]. У Комунарську в 1966 р. у 60% квартир проживало по три сім'ї [279, с. 78]. Однак навіть власники окремого житла стикалися з проблемою перенаселення, бо разом із ними могли мешкати їхні родичі та знайомі. Наприклад, коли в однокімнатній квартирі проживало декілька сімей, дорослі спали в жилій кімнаті, а діти – на кухні [375]. Подібні житлові умови позбавляли робітників можливості повноцінного відпочинку після роботи.

Враховуючи складну ситуацію з перенаселенням житла, викликає інтерес

розмір середньої житлової площі. Станом на 1 січня 1953 р. середня житлова площа на одного мешканця відомчого житлового фонду Мінчормету України була найбільшою у Дніпропетровській області й становила 6,2 м², а найменшою – у Донецькій області – 5,7 м². Наприкінці 1960-х рр. найбільше житлової площі на одного мешканця припадало у Дніпропетровській і в Донецькій областях – по 8,6 м². Вирівнювання розміру середньої площі, порівняно з 1953 р., зумовлено різницею в кількості робітників підприємств чорної металургії, що була більше у Дніпропетровській області. Найменшою у 1969 р. була середня житлова площа металургів Запорізької області – 7,4 м² [279, с. 77]. Тобто протягом 1950–1960-х рр. середня житлова площа на одну людину у відомчому житловому фонді Мінчормету була меншою за санітарні норми, що становили 9 м² [544, арк. 131].

Житлове питання стояло настільки гостро, що для наближення термінів отримання власних осель з 1957 р. робітники підприємств чорної металургії практикували участь у його будівництві у вільний від роботи час так званим «методом народної будови» [279, с. 77]. Тобто після важкої фізичної праці за основним місцем роботи металург не відновлював сили, а працював на будівництві. Зокрема, на Запорізькому ордена Леніна заводі «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе для отримання житлової площі у розмірі двох кімнат робітники мали відпрацювати на будівництві 250 нормо-днів. За цю роботу їм надавали плату відповідно до розцінок у будівництві. Забезпечення технічного керівництва зведенням житла та постачанням матеріалів здійснювало підприємство. Однак часто постачання відбувалося з перебоями [279, с. 77]. Це свідчить про те, що металургам, які жертвували своїм здоров'ям заради отримання окремого житла, не завжди вдавалося досягти поставленої мети без перепон.

Враховуючи чисельність черг на житло, очікування на його отримання могло тривати десятиліття. Тому для забезпечення металургів тимчасовим помешканням, їм надавали місця в гуртожитках підприємств. Так, на Харцизькому сталедротовому заводі на початку 1950-х рр. в гуртожитках мешкало 389 робітників, на Єнакіївському металургійному заводі – 1931

робітників [520, арк. 14], на Дніпровському заводі ім. Ф. Е. Дзержинського – 1204 робітника [520, арк. 50]. Попри чималі обсяги житлового будівництва, наприкінці 1960-х рр. у гуртожитках продувжувала мешкати значна кількість металургів. У Дніпропетровській області в них проживало 5,84% (21600) робітників підприємств чорної металургії, у Донецькій області – 4,10% (10509), у Запорізькій області – 7,10% (6583), у Луганській області – 4,08% (2718) [279, с. 109].

Середня житлова площа на одного мешканця гуртожитку підприємств чорної металургії у 1969 р. була найбільшою у Донецькій області і становила 7,2 м², у Дніпропетровській області вона дорівнювала 6,8 м², у Луганській області – 6,6 м², а в Запорізькій області – 5,6 м² [282, с. 110], що відповідало нормам [386, с. 58].

Житлові умови в гуртожитках металургійних підприємств також значно відрізнялися один від одного. Зокрема, на початку 1950-х рр. з 10 гуртожитків Єнакіївського металургійного заводу 6 не були забезпечені водопостачанням. Окремі гуртожитки Єнакіївського металургійного заводу та Харцизького сталедротного заводу не мали підсобних приміщень, що призводило до того, що брудний спецодяг, валізи та дрова для розпалення печей металурги зберігали під ліжками в спальних кімнатах [520, арк. 14]. Зовсім інша ситуація спостерігалася в гуртожитках Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. Петровського, Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. В. Леніна, Дніпропетровського металургійного заводу ім. К. Лібкнехта, Дніпровського металургійного заводу ім. Дзержинського та Нікопольського південно-трубного заводу. До послуг металургів тут були лазня, сушарка, роздягальня, кухня, пральня і пошивна майстерня [520, арк. 84]. При гуртожитках існували спеціальні приміщення для зберігання мотоциклів і велосипедів, що перебували в особистій власності робітників [520, арк. 51].

З 1959 р. до складу гуртожитків мали входити такі підсобні приміщення, як сушарки для одягу та взуття, камери для зберігання особистих речей, приміщення з плитою для приготування їжі та кубом для кип'яченої води,

комори для брудної і чистої білизни, вмивальні кімнати, лазні чи душові з приміщеннями для прання білизни, за умов відсутності в районі розташування гуртожитку лазні чи пральні, ізолятор для легко хворих. Температура у гуртожитках в опалювальний сезон не мала бути нижче за $+16^{\circ}\text{C}$ [386, с. 58]. Проте навіть наприкінці 1960-х рр. не всі гуртожитки відповідали встановленим нормам і були комфортними для життя. Наприклад, у чотирьох гуртожитках Криворізького металургійного заводу ім. В. Леніна у 1969 р. не було душових кімнат, а в двох вони працювали лише в опалювальний сезон [89, арк. 40].

До житлового фонду підприємств чорної металургії на початку 1950-х рр. також входила значна кількість бараків. Наприклад, Запорізький ордена Леніна завод «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе станом на 1 січня 1953 р. мав 79 бараків, у яких мешкало 3662 особи. Середня житлова площа на одну людину в них становила $4,7 \text{ м}^2$ [62, арк. 1]. Каркасно-засипні одноповерхові бараки були побудовані ще в 1931–1935 рр. [62, арк. 4] і потребували капітального ремонту, що було недоцільним через обсяг витрат, який перевищував будівництво нових [62, арк. 5]. Проблема металургів цього підприємства протягом 1950-х рр. була поширеною й серед робітників інших заводів, які проживали в бараках, що через непридатність для проживання підлягали знесенню [439, с. 222]. У 1969 р. у бараках Дніпропетровської області мешкало 2,19% (8100) металургів, Донецької області – 2,87% (7366), Запорізької області – 3,60% (3335), Луганської області – 1,28% (855). До житлового фонду Мінчормету України також входили підвальні приміщення. Найбільша кількість їхніх мешканців (500 осіб) наприкінці 1960-х рр. налічувалася в Дніпропетровській області, а найменша – у Луганській області (28 осіб) [279, с. 78].

У зв'язку з недостатнім забезпеченням металургів житлом з фонду державного будівництва значний розвиток отримало індивідуальна забудова [535, арк. 3]. На початку 1950-х рр. у містах розташовування підприємств чорної металургії для індивідуального житлового фонду були характерними оселі площею до 20 м^2 . Матеріалами для стін у будинках Дніпропетровської області були переважно цегла та штучний камінь. З природного каменю будували стіни

осель Ворошиловграда [279, с. 78]. У Дніпропетровську дахи у більшості будинків були залізними, а в Дніпродзержинську, Запоріжжі та Кривому Розі – черепичними [279, с. 78-79].

Держава виділяла підприємствам чорної металургії земельні ділянки у вигляді селищ під індивідуальне житлове будівництво робітників. Будівництво житла металурги могли реалізувати як за власний рахунок, так і шляхом отримання держаної позики [278, с. 78]. Позики індивідуальним забудовникам з 1 січня 1955 р. видавали в розмірі до 7000 крб. терміном до 7 років з урахуванням того, що розмір позики не мав перевищувати 50% вартості будівництва [410, с. 516].

Однак індивідуальні забудовники стикалися з цілим рядом проблем. Складна ситуація із забезпеченням земельними ділянками металургів склалася в Запорізькій області. У 1956 р. для робітників запорізьких заводів «Дніпроспецсталь» і «Запоріжсталь» Запорізьким міськвиконкомом було виділено по 20 ділянок замість необхідних 247 і 70 відповідно [527, арк. 2]. До того ж Запорізька міська рада депутатів трудящих у 1956 р. винесла постанову про припинення відведення земельних ділянок для індивідуальних забудовників у межах міста. Для забудови підприємствам пропонували землі за 25 км і більше від Запоріжжя, що не могло задовольнити металургів [527, арк. 27]. Виконкоми обласних і міських Рад депутатів трудящих несвоєчасно займалися розглядом питань про відведення земельних ділянок для індивідуального будівництва. Наслідком чого стали численні випадки самовільної забудови. Незважаючи на те, що статтею 199 Кримінального кодексу УРСР для винних у самовільному зведенні будинку були передбачені виправні роботи терміном від 6 місяців до 1 року з конфіскацією незаконно спорудженої будівлі [225], лише у Запоріжжі за 10 місяців 1958 р. зафіксовано 200 подібних випадків [398, с. 8].

Серед проблем, які виникали в індивідуальних забудовників, була гостра нестача будівельних матеріалів: лісу, цементу, шиферу, цегли, вапна [527, арк. 3], що відбувалося через те, що фонди будівельних матеріалів доходили до торговельної мережі не в повному обсязі. Внаслідок цього виникали великі черги

забудовників, які протягом декількох років не могли придбати необхідний матеріал [527, арк. 4]. Наприклад, у магазині №13 міста Запоріжжя в черзі за шифером у 1956 р. нараховувалося 1802 людини, деякі з яких знаходилися в черзі більше двох років [527, арк. 5]. До того ж будівельні матеріали, які доходили до споживачів, не завжди відповідали їх потребам. У Луганській області половина отриманого у 1959 р. лісу була листяних порід, що не підходив для будівництва, у зв'язку з чим робітники не хотіли його брати [533, арк. 67]. Тим не менш, для забезпечення потреб індивідуальних забудовників промислових регіонів будівельні матеріали перерозподіляли з інших областей України [527, арк. 3].

Іноді індивідуальним забудовникам доводилося тривалий час очікувати отримання будівельних матеріалів через бюрократичні перепони. Так, на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Комінтерну спеціальна комісія з контролю індивідуального будівництва засідала лише 2–3 рази на рік [53, с. 2]. Перешкодою у розвитку індивідуального будівництва було невиконання колективних договорів керівниками багатьох підприємств щодо забезпечення забудовників будівельними матеріалами та відсутність для них сприятливих умов. Зокрема, у 1969 р. на Нікопольському південно-трубному заводі попит на будматеріали серед забудовників було задоволено лише на 25% [86, арк. 56]. На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Комінтерну у 1959 р. не було бригад допомоги індивідуальним забудовникам, через що останні, зверталися у приватному порядку до пожежників, які «дерли шалені кошти» з робітників [86, с. 2].

У 1950-х рр. індивідуальне будівництво здійснювали як за індивідуальними, так і за типовими проектами [393, с. 474]. Проте з 1958 р. перейшли виключно до застосування останніх [392, с. 24], що викликало нарікання металургів, оскільки вибір типових проектів був обмеженим, а корисна житлова площа в них – невеликою [527, арк. 7]. Індивідуальні будинки з житловою площею 37,5 м² при загальній площі 49,6 м² за проектом мали 3 кімнати площею 11,04 м², 14,46 м², 12 м² і кухню площею 7 м². Інші будинки з такою ж площею мали кімнати

розміром 15,78 м², 13,48 м², 7,8 м², а також кухню площею 6,76 м². Тим не менш, прихожа в останніх була більшою і досягала 10 м². Висота стель у будинках становила 2,7 м. Оскільки ці проекти не враховували потреб забудовників, то робітники зводили будинки з висотою стелі 2,8 м, змінювали внутрішнє планування кімнат, викопували підвали для зберігання картоплі та овочів [201, с. 206].

Для зведення багатоквартирних житлових будинків за власні кошти громадян при підприємствах діяли житлово-будівельні кооперативи. Однак робітники не ставали власниками квартир, оскільки за законом власником останніх був кооператив. Тобто, сплативши вартість будівництва квартири, людина мусила сплачувати кооперативу квартплату, начебто винаймаючи житло [439, с. 222].

Більшість житлово-будівельних кооперативів у 1967 р. була позбавлена права вибору типового проекту житлових будинків [535, арк. 2]. До того ж проектні організації не завжди своєчасно забезпечували будівництво технічною документацією [314]. Вступ до житлово-будівельного кооперативу був лімітованим. Зокрема, у 1967 р. з 211 робітників Жданівського металургійного заводу «Азовсталь» ім С. Орджонікідзе, які бажали вступити до кооперативу, це вдалося здійснити 71%, а з 400 робітників Жданівського металургійного заводу ім. Ілліча – 47,2% [535, арк. 7]. На Нікопольському південно-трубному заводі в черзі на кооперативне будівництво у 1969 р. стояло 2,7% (600) сімей, при тому що протягом 1968–1969 рр. за рахунок кооперативного будівництва отримали житло 229 сімей робітників [86, арк. 56].

Завдяки заходам, впровадженим владою протягом середини 1950–1960-х рр., відбулося суттєве зростання чисельності житлового фонду Міністерства чорної металургії України, що дозволило поліпшити побутові умови понад 313 тис. металургів та членів їх родин. Так, житловий фонд Мінчормету упродовж 1952–1969 рр. збільшився по Дніпропетровській області на 63%, по Ворошиловградській (Луганській) області – на 61%, по Запорізькій області – на 53%, по Сталінській (Донецькій) області – на 50% [279, с. 77]. Тим

не менш, на підприємствах Мінчормету України у 1969 р. 151,1 тис. працівників і членів їхніх сімей не мали житла та винаймали його в приватному порядку. Потребували поліпшення житлових умов 127,1 тис. осіб у зв'язку з тим, що середня житлова площа на одного мешканця була нижчою за 4 м². У старих і аварійних будівлях мешкали 24,3 тис. осіб [83, арк. 39]. Гуртожитки, бараки й підвальні приміщення були оселями майже для 62 тис. металургів [279, с. 78]. Тому серед основних причин звільнень за власним бажанням по Мінчормету України з березня по серпень 1969 р. було незадоволення житлово-побутовими умовами [83, арк. 31].

Для повноцінного задоволення фізіологічних і моральних потреб металургів мала значення не лише наявність житла, а й облаштування останнього, що зробити не гірше, ніж у інших. У другій половині 1950-х рр. стіни кухні, ванної, санвузла в помешканнях робітників викладали кахлем або фарбували олійною фарбою [201, с. 207]. Стіни та стелю житлових кімнат білили [551]. Паркетну підлогу вкривали лаком чи світлою мастикою, а дощату – олійною фарбою світлих відтінків. Підлогу на кухні та в коридорі вкривали пластиком або лінолеумом. У 1960-х рр. стіни житлових кімнат оклеювали шпалерами. Певне місце в облаштуванні квартир відігравав елемент престижу, що визначав краще облаштування кімнати, у якій приймали гостей [201, с. 207]. Найбільшу з кімнат використовували як їдальню для гостей, хоча в нічний час вона слугувала спальнею для членів сім'ї [201, с. 206]. Кухню в будні дні стали використовувати не лише для приготування їжі, а й як їдальню [201, с. 205-206].

Кімнати були умебльовані дерев'яними чи нікельованими ліжками, гардеробами, буфетами, столами, стільцями, диванами, книжковими шафами, етажерками [131, с. 139; 551] (Додаток Х). На зміну нікельованим ліжкам наприкінці 1950-х рр. прийшли металеві з панцирною сіткою [200, с. 262]. Поступово облаштування ліжка гіркою подушок, тюлевою накидкою й тканинним покривалом вийшло з моди. Тому на середину 1950-х рр. воно було присутнє переважно в сім'ях робітників старшого покоління [200, с. 261–262]. На зміну клейончатому дивану з високою спинкою, увінчаному поличкою, в

середині 1950-х рр. прийшов низький диван-отоманка [200, с. 262]. На стіні біля ліжка або дивану висів вовняний килим. Посеред кімнати лежала килимова доріжка. На стінах розвішували картини та фотографії у рамках, покриті рушником. Вікна та дверні отвори завішували занавісками [299]. Центральне місце в обстановці кімнати належало обідньому столу, який могли використовувати як письмовий. Вважалося престижним покривати стіл оксамитовою чи плюшевою скатертиною під колір занавісок на дверях і вікнах [200, с. 262; 551]. Верхній одяг і головні убори розміщували на вішалці, прибитій до стіни [299]. У 1960-х рр. на зміну гардеробам і вішалкам прийшли антрисолі та стінні шафи [201, с. 207]. Оселю прикрашали кімнатними квітами, що розставляли на підвіконні, столі та спеціальних підставках [131, с. 139]. Невеликі квітники створювали на балконі [131, с. 140]. Популярно було покривати меблі, побутову техніку та підставки з квітами мереживними серветками [299], а також приколювати їх до килима на стіні [551].

З побутової техніки у другій половині 1950-х рр. робітники чорної металургії могли мати в своїх оселях радіоприймач [299], швейну машину [131, с. 139] і газову плиту [556]. У 1960-х рр. в побут металургів поступово входять пилососи, підлогонатирачі, пральні машини [201, с. 207], телевізори.

Незначна площа бараків і підвальних приміщень обумовлювала їхній мінімалістичний інтер'єр. Наприклад, кімната одного з металургів Маріупольського коксохімічного заводу, який мешкав у бараці, на початку 1960-х рр. була умебльована кушеткою, шифоньєром з великим дзеркалом і столиком під радіоприймач [375].

Що стосується облаштування гуртожитків, то в цілому для житлової кімнати в гуртожитку характерним був наступний вигляд: стіни побілені, іноді нижня частина стіни була пофарбована, на вікнах висіли занавіски. Основну площу кімнати займали ліжка, у деяких гуртожитках на стіні біля ліжка висів вовняний або плюшевий килим. Між ліжками стояли тумбочки. Іноді був присутнім стіл. По центру кімнати розстелена доріжка [299; 548] (Додаток Ц). Кожному мешканцю гуртожитку з 1959 р. мали надати у користування залізне

ліжко, стілець або табурет, столик з клейонкою, матрац, подушку, два простирадла, одне з яких клали під ковдру, шерстяну ковдру, наволочку та рушник. Загальні кімнати в гуртожитку мали бути обладнані шафами для робочого одягу та індивідуальними шафами чи, як виняток, вішалками для верхнього одягу, столами покритими скатертиною чи клейонкою, настінними годинниками, вмивальниками, дзеркалами, занавісками на вікна, урнами для сміття, плювательницями, попільничками, бачками для кип'яченої води, чашками, чайниками для окропу [386, с. 58]. Проте серед гуртожитків металургійних підприємств упродовж 1950–1960-х рр. були такі, що мали недостатню кількість жорсткого та м'якого інвентарю, кухонного посуду [520, арк. 14], [89, арк. 40], зношений інвентар і меблі [83, арк. 21].

Окремо слід звернути увагу на гуртожитки для стахановців, у яких у першій половині 1950-х рр. були в наявності великі дзеркала, годинники, радіоприймачі, репродуктори. У червоних кутках стояли дивани, на стінах висіли картини й портрети. Робітники могли скористатися струнними музичними інструментами, піаніно [62, арк. 7].

Таким чином, у своїй повсякденності більшість металургів стикалися зі складними житловими умовами. З середини 1950-х рр. для забезпечення населення житлом розпочалося будівництво за типовими проектами т.з. «хрущовок», завдяки чому вдалося надати оселі сотням тисяч металургів. Проте темпи зведення житла відставали від потреб населення. У зв'язку з цим характерною рисою досліджуваного періоду було перенаселення житла, що позбавляло металургів повноцінного відпочинку після виснажливої праці на підприємстві. До того ж необхідність збільшення кількісних показників будівництва відобразилася на зменшенні якісного рівня новобудов. Способами отримання житла були «черга» на відомче житло за місцем роботи, індивідуальне будівництво або вступ до житлово-будівельного кооперативу. Повільне просування черг на відомче і кооперативне житло підштовхувало робітників до конформізму та роздачі хабарів. Індивідуальні забудовники стикалися з відсутністю земельних ділянок, нестачею будівельних матеріалів і

бюрократичними перепонами. Наприкінці 1960-х рр. сотні тисяч металургів та членів їх сімей проживали на зйомних квартирах, в бараках, підвальних приміщеннях і гуртожитках.

3.3. Можливості житлово-комунального, комунального, побутового обслуговування і торгівлі задовольняти потреби робітників

Упродовж свого життя людина прагне задовольнити цілий ряд потреб, починаючи від фізіологічних, і, закінчуючи духовними, що визначає мотиви її діяльності. Можливості задоволення основних потреб населення в значній мірі пов'язані з реалізацією державної політики в сфері житлово-комунального, комунального й побутового обслуговування, а також торгівлі. Друга світова війна призвела до руйнувань комунального господарства України. До того ж значна кількість осель на початку 1950-х рр. взагалі не мали комунального благоустрою. Наприклад, у такому великому промисловому центрі як Дніпропетровськ подібне житло становило 40% [279, с. 79], через що складнощі в задоволенні основних потреб відчували десятки тисяч робітників, які проживали в робітничих селищах та на околицях Дніпропетровська [543, арк. 173].

Серед видів житлово-комунальних послуг, до яких належать електроенергія, водопостачання, водовідведення, опалення, вивезення побутових відходів, у житловому фонді Мінчормету на початку 1950 х рр. найбільш поширеною була електроенергія. Станом на 1 січня 1953 р. житловий фонд Мінчормету у Ворошиловградській [512, арк. 6], Запорізькій [279, с. 78] і Сталінській [512, арк. 35] областях був забезпечений електроенергією на 100%. У Дніпропетровській області електричним освітленням було обладнано 99,7% житлового фонду. Наприкінці 1960 х рр. відомче житло мало стовідсоткове забезпечення електроенергією [279, с. 78]. До житлового фонду підприємств чорної металургії на початку 1950-х рр. входила значна кількість бараків, мешканці яких серед житлово-комунальних послуг мали можливість

користуватися лише електричним освітленням [62, арк. 1]. Переважна більшість металургів, які проживали в індивідуальних будинках, також мали доступ лише до цієї послуги [279, с. 79]. Проте подекуди наявність електричного освітлення не гарантувала його належної якості. Так, у селищі ім. Горького, де проживало багато робітників Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча, у 1955 р. освітлення в будинках було настільки поганим, що складно було розпізнавати предмети, що знаходилися в кімнаті. У неділю електрику взагалі вимикали на цілий день [280, с. 113].

Другим за розповсюдженістю видом житлово-комунальних послуг у житловому фонді Мінчормету було водопостачання. У першій половині 1950-х рр. водопровідні мережі були розвинені слабо. У Запорізькій області станом на 1 січня 1953 р. водопроводом було обладнано близько 76% житлового фонду Мінчормету [279, с.78], у Дніпропетровській області – 62,7%, у Ворошиловградській області – 46,5%, у Сталінській області – 46%. За норми водопостачання на одну людину у 120 л на добу в Жданові та Макіївці у 1955 р. припадало фактично лише 50 л. Нестачу питної води, особливо в літній час, посилювало те, що промислові підприємства забирали для власних потреб значну кількість води з міських водопроводів. Внаслідок недостатнього розвитку водопровідних мереж міське населення було змушене користуватися водою з водорозбірних колонок або з місцевих, часто забруднених, джерел [280, с. 113]. Тим не менш, водорозбірних колонок також не вистачало. Зокрема, близько 100 сімей, які мешкали по вулиці Новотрубній міста Жданов, вимушені були ходити за водою до водорозбірної колонки, що знаходилася на значній відстані та очікувати в черзі [280, с. 114]. Нарікання викликала якість води [441, с. 2]. У 1969 р. обладнання водопроводом у Запорізькій області збільшилося до 90%, а в Донецькій (Сталінській) області – до 80%, що було найнижчим показником серед досліджуваних областей [279, с. 78].

Наявність гарячої води полегшувала побут робітників. На початку 1950-х рр. гарячою водою було забезпечено у Запорізькій області 62% житлового фонду, у Дніпропетровській області – 6%, у Сталінській області – лише 0,14%, а

у Ворошиловградській області – взагалі 0,04% [280, с. 113]. Значна перевага підприємств чорної металургії Запорізькій області в облаштуванні житлового фонду була зумовлена значно меншою його площею, у порівнянні з іншими областями [512, арк. 6; 8; 16; 35]. Наприкінці 1960-х рр. найкраще оснащеним гарячою водою залишався житловий фонд Мінчормету у Запорізькій області – 83%. Найнижчі показники були характерними для Донецької області, де гаряча вода була наявною у 3,3% житлового фонду [279, с. 78].

Забезпечення мешканців багатопверхових будинків централізованим водопостачанням проходило поряд з обладнанням його водовідведенням. Протягом 1953–1969 рр. обладнання водовідведенням житлового фонду Мінчормету у Запорізькій області зросло з 75% до 93% [279, с. 78], у Дніпропетровській області – з 58,7% [280, с. 114] до 86,8% [513, арк. 5], у Ворошиловградській (Луганській) області – з 44,4% [280, с. 114] до 83% [513, арк. 3] та в Сталінській (Донецькій) області – з 38,2% до 74% [279, с. 78]. Безумовно, наявність водовідведення робила життя металургів комфортнішим, проте спосіб утилізації господарсько-фекальних вод, а точніше його відсутність у деяких містах призводили до антисанітарних умов та спалахів шлунково-кишкових захворювань. Зокрема, господарсько-фекальні води міста Дніпропетровськ, які досягали 70-80 тис. м² на добу, без очистки скидали в річку Дніпро.

У збереженні здоров'я робітників у холодну пору року першочергову роль відігравало опалення помешкань. На початку 1950-х рр. опалення житлового фонду Мінчормету здійснювали за допомогою теплофікації або центрального опалення. В Запорізькій області сумарна частка теплофікації і центрального опалення дорівнювала 75,2% житлового фонду, у Дніпропетровській області – 51,8%, у Сталінській області – 35,2%. Житловий фонд Мінчормету Ворошиловградської області мав лише центральне опалення – 36,4% житлового фонду [280, с. 114]. Наприкінці 1960-х рр. центральне опалення витіснило теплофікацію. Зокрема, у Запорізькій області у 1969 р. центральним опаленням було у 92,6% житлового фонду Мінчормету [279, с. 78], у Дніпропетровській

області – 85,1% [513, арк. 5], у Луганській (Ворошиловградській) області – 79,2% [513, арк. 3], у Донецькій (Сталінській) області – 67,6% [279, с. 78].

Наявність газу у відомчому житлі підприємств чорної металургії на початку 1950-х рр. була характерною лише для Сталінської області – 7,4% житлового фонду. У Запорізькій області наприкінці 1960-х рр. газом було обладнано 90% житлового фонду Мінчормету [279, с. 78], у Дніпропетровській області – 82,7% [513, арк. 5], у Донецькій (Сталінській) області – 53,1% [513, арк. 6], у Луганській (Ворошиловградській) області – 51% [279, с. 78].

Щодо якості забезпечення металургів опаленням, то її яскраво характеризує виступ робітника Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна на IV заводській профспілковій конференції у 1954 р.: «Я – член профспілки з 1934 р. і ніякої допомоги від нашої спілки не отримав. Я є членом спілки лише тому, у випадку захворюю, щоб мені платили лікарняні. На заводі немає турботи про робітників. Я працюю понад 30 років і ніхто до мене не прийшов і не дізнався, як я живу. Опалення в моїй квартирі немає. Батареї не гріють. Сім'я моя вся застудилася. Дружину забрали в лікарню із запаленням легень».

У побуті робітників підприємств чорної металургії, оселі яких не мали централізованого опалення чи теплофікації, розповсюдженим було використання вугілля й дров для опалення житла. Упродовж 1950–1960-х рр. існували проблеми із забезпеченням металургів паливом. У першій половині 1950-х рр. вугілля надавали несвоєчасно. Існували випадки відпуску неякісного вугілля, що було не придатним, «ні для опалення, ні для посипання доріжок в ожеледицю». Деякі підприємства не забезпечували робітників транспортом для доставки вугілля зі складів додому [280, с. 114], через що з настанням холодів металурги вимушені були шукати транспорт самостійно. На початку 1950-х рр. вартість транспортування палива складала більше 50 крб. [122, с. 2]. Наприкінці 1960-х рр. складний стан із забезпеченням вугіллям [86, арк. 18] і дровами [86, арк. 11] був наявним на багатьох підприємствах чорної металургії.

На санітарний стан населених пунктів впливала проблема вивезення сміття,

яка у першій половині 1950-х рр. стояла досить гостро. У 1951 р. у Дніпропетровську були наявними 7 сміттєвозів, у Запоріжжі – 4, у Нікополі – 3, у Дніпродзержинську – 2, у Кривому Розі – 1. Враховуючи чисельність населення вищезазначених міст, зазначеної кількості транспорту було недостатньо, що призводило до виникнення великих скупчень сміття. У житлових кварталах, особливо в зруйнованих будівлях, існували самовільні звалища. До того ж чим далі від центру міста, тим більше проблема набувала гостроти. У тих містах, де комунальний транспорт був відсутнім, вивезення сміття забезпечував лише транспорт підприємств, що не завжди було регулярним [280, с. 114].

««Ма-а-а-а!» – гірко плаче малюк, обома ногами застрягши в розкислій купі сміття. З гуртожитку вибігає молода жінка та поспішає на виручку до сина. Біля непрохідного бруду вона на хвилину зупиняється в нерішучості та з жалем дивиться на свої туфлі. Але материнське почуття перемагає й жінка, застрягаючи в бруді, добирається до малюка та успішно виручає його з халепи» [445, с. 2]. Ця захоплююча історія із щасливим фіналом не відбувалася, аби в робітничому селищі ім. Декабристів Новомосковського бляхокатального заводу в 1954 р. частіше вивозили сміття, якого було настільки багато, що воно не вміщалося у переповнені сміттєві баки. В індивідуальних будинках проблему сміття вирішували спалюючи, або закопуючи його в землю [514, арк. 45].

Оскільки професійна діяльність металургів була пов'язана з необхідністю вчасного прибуття на роботу, важливе значення для них мала організація транспортних перевезень. На початку 1950-х рр. основним видом міського комунального транспорту був трамвай. Трамвайне сполучення не було налагоджено в достатній мірі й трамвайний парк не міг забезпечити своєчасне перевезення робітників, особливо до початку першої зміни [82, арк. 324; 520, арк. 177]. Через незадовільний стан рельсових колій трамвайний рух відбувався з перебоями, при зниженій швидкості. Частими були випадки сходження вагонів з колій. Трамвайний парк переважно був зношеним [544, арк. 136]. У зв'язку з нестачею транспорту наприкінці 1950-х рр., щоб не запізнюватися на роботу,

металурги їздили навіть на даху трамваю [375, 376].

На початку 1950-х рр. робітники нічних змін відчували труднощі, пов'язані з поверненням додому. Незважаючи на те, що Запорізький ордена Леніна металургійний завод «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе мав значну кількість транспорту, металурги, які змінювалися вночі, були вимушені ходити додому пішки за 6–7 км [541, арк. 34]. Нічні прогулянки після важкої фізичної праці, що залежно від швидкості пересування займали годину і більше, в умовах поганого освітлення й бездоріжжя [511, арк. 6; 7; 11; 21] були не на користь їхньому здоров'ю.

Проблеми в організації транспортних перевезень металургів продовжували існувати протягом 1960-х рр. Справжнім випробуванням для робітників Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча у 1967 р. була поїздка на першу зміну. Металургам, які мешкали в селищі Україна для того, щоб потрапити на роботу до 6:30, необхідно було вставати о 5:00, хоча автобусом відстань можна було подолати всього за 15 хвилин. Як правило, автобуси йшли переповненими й проходили повз зупинку, на якій утворювалася черга у 180–200 осіб. Остерігаючись спізнення на роботу, робітники зупиняли автобуси, розвертали їх з половини маршруту, бігли за машиною, чіплялися за неї та лаялися [183, с. 2]. Тобто, організація транспортних перевезень упродовж 1950–1960-х рр. не відповідала запитам металургів.

У своєму повсякденні робітники часто користувалися побутовими послугами, пов'язаними з веденням домашнього господарства, виконанням ремонтних робіт, забезпеченням санітарно-гігієнічних потреб, а також з виготовленням за індивідуальними замовленнями особистих речей та предметів господарського призначення. Однією з побутових послуг, якими користувалися металурги, було прання, що могли здійснювати у комунальних, відомчих й будинкових пральнях. Якщо відомчі пральні створювали підприємства чорної металургії для прання спецодягу робітників, то комунальні та будинкові пральні мали сприяти полегшенню ведення домашнього господарства металургів. Механізовані та напівмеханізовані комунальні пральні у 1951 р. були наявними

по одній у Ворошиловграді, Дніпродзержинську, Дніпропетровську [510, арк. 1], Запоріжжі, Краматорську, Кривому Розі, Макіївці, Новомосковську й Сталіно [510, арк. 1–3], чого не було достатньо. Кількість комунальних пралень не задовольняла потреби населення й через десятиріччя. На початку 1960-х рр. багато скарг щодо їхньої нестачі надходило від мешканців робітничих селищ Жданова і Макіївки [389, с. 6].

Великі комунальні пральні мали розгалужену мережу приймальних пунктів у мікрорайонах міста. Кожен пункт складався з відділення прийому та видачі білизни [570, с. 454]. Тим не менш, пральні обслуговували переважно гуртожитки, лікарні та дитячі заклади. Лише 9% від загальної кількості випраної білизни у 1955 р. надходило від населення [544, арк. 137]. Стан речей дещо покращився в другій половині 1960-х рр., коли замовлення від населення становили 21% виконаної комунальними пральнями роботи [258, с. 181]. Більшість пралень мали застаріле устаткування, що відображалось на якості прання білизни: частими були випадки, коли білина рвалася під час прання [544, арк. 137].

Упродовж 1950-х рр. відомчі пральні існували лише на деяких підприємствах [496, арк. 63; 69; 521, арк. 113; 529, арк. 153; 530, арк. 90]. Проте незначна потужність наявних пралень не могла задовольнити потреби всіх робітників [523, арк. 51]. Нарікання викликала якість прання спецодягу в зв'язку зі зменшенням розмірів і розповзанням тканини [529, арк. 53]. Навіть у 1960-х рр. не всі металурги мали можливість користуватися послугами відомчих пралень [375].

Будинкові пральні з самообслуговуванням з'явилися на початку 1950-х рр. [416, с. 30] і діяли в будинках, обладнаних електроосвітленням, водопостачанням і водовідведенням [416, с. 31]. Прання, віджим та сушка білизни в них тривали приблизно дві години, а вартість прання становила 1 крб. за кілограм білизни. Однак для того, щоб скористатися послугами пральні, необхідно було записуватися за декілька днів заздалегідь [416, с. 30].

Протягом 1950-х рр. – початку 1960-х рр. населення України відчувало

нестачу перукарень [544, арк. 138], особливо жіночих [389, с. 6]. На початку 1950-х рр. відвідувач не завжди міг отримати бажану послугу у зв'язку з нестачею матеріалів: ацетону, лаку, перегідролу, фарби для волосся [492, арк. 235]. Можливість зробити манікюр була лише в окремих перукарнях. До того ж у перукарнях таких містах, як Дружківка, Костянтинівка й Новомосковськ манікюрні столи взагалі були відсутні [492, арк. 5].

У 1950-х рр. одяг переважно шили. Оскільки цей процес був пов'язаний з певними складнощами, у лексиконі радянських громадян побутував вираз не «пошити», а «справити» [415]. Щодо взуття, то робітники надавали перевагу його купівлі через використання в майстернях індивідуального шиття сировини низької якості [517, арк. 38]. Однак в багатьох містах і робітничих селищах мережа ательє була недостатньою. Це призводило до того, що робітники не могли своєчасно пошити чи відремонтувати одяг, полагодити взуття.

Культура обслуговування замовника в ряді майстерень перебувала на низькому рівні. Робітники скаржилися на незадовільну якість пошивних і ремонтних робіт, тривалі терміни виконання замовлень [399, с. 13]. Для того, щоб отримати якісні послуги й скоротити терміни їх виконання в державних ательє, слід було доплачувати майстрам у приватному порядку [517, арк. 45]. У 1959 р. при перевірці шевських і пошивних майстерень у Дніпропетровську та Кривому Розі було виявлено ряд випадків, коли на замовлення не виписували квитанції і завищували вартість роботи [532, арк. 74]. Якщо вартість легкої сукні в ательє коливалася від 90 крб. до 140 крб., то у приватних осіб вона в середньому становила 54 крб. У зв'язку з цим населення надавало перевагу зверненню за послугами до останніх [389, с. 7].

У відділах робітничого постачання Мінчормету України станом на 1 січня 1955 р. нараховувалося 697 буфетів і їдалень [505, арк. 51]. У 1967 р. їхня кількість зросла до 1361 [536, арк. 132]. Тим не менш, вона не задовольняла потреби металургів. Тому протягом 1950–1960-х рр. характерною проблемою для закладів громадського харчування на підприємствах чорної металургії була нестача місць [74, арк. 45; 89, арк. 39], у зв'язку з чим робітники залишалися без

обіду, або приймали їжу стоячи [63, арк. 38]. На проблему організації харчування металургів звернув увагу у своєму виступі на III-му Пленумі Українського республіканського комітету профспілки робітників металургійної промисловості начальник ГоловУРПУ Мінчормету УРСР: «Ми дуже швидко будемо домни і нас всіх це радує. Але їдальні для тих, хто будує, виробляє продукцію, ремонтуються значно довше, ніж домни. Це нікуди не годиться» [536, арк. 140].

На можливість поїсти також впливала якість обслуговування. Зокрема, буфет Криворізького металургійного заводу ім. В. Леніна працював, коли на те була ласка буфетниці [290, с. 2]. У їдальні №1 Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча металурги вимушені були очікувати офіціантку від 15 [422, с. 107] до 45 хвилин [143, с. 2]. Неуважність обслуговуючого персоналу їдалень призводила до того, що замість замовлених страв подавали інші [137, с. 2]. Проте з впровадженням самообслуговування в 1955 р. робітники отримали можливість обідати, вкладаючись у перерву [161, с. 1]. Деякі їдальні приймали попередні замовлення на доставку обідів у цех [507, арк. 88]. Упродовж 1950–1960-х рр. невирішеними проблемами залишалися обрахування та обважування відвідувачів [63, арк. 38; 141, с. 2; 150, с. 2], а також грубість обслуговуючого персоналу [290, с. 2; 536, арк. 137].

Відповідно до Санітарних правил для підприємств громадського харчування приміщення їдалень мали утримувати в чистоті шляхом щоденного прибирання. Тим не менш, у першій половині 1950-х рр. особливістю їдальні №3 Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча був бруд та наявність значної кількості мух [140, с. 2]. У їдальні №5 Криворізького металургійного заводу ім. В. Леніна їжу на стіл подавали у брудному посуді [290, с. 2]. У їдальні №7 Новомосковського бляхокатального заводу ложки та виделки подавали погано вимитими, а ножі та чайні ложки неможливо було випросити у офіціанток [451, с. 2]. У буфеті сортопрокатного цеху Дніпропетровського заводу ім. Г. Петровського не було тарілок чи навіть обгорткового паперу, тому робітники брали їжу брудними руками [79, арк. 49].

Подібна проблема існувала у 1969 р. на Криворізькому металургійному заводі ім. В. Леніна [89, арк. 7]. Однак відсутність столових приборів виникала і з вини самих робітників. Останні крали виделки та ножі, псували майно їдальні. У графіни з водою насипали сіль і перець [79, арк. 50].

У першій половині 1950-х рр., попри багате меню, у їдальнях був наявним бідний асортимент страв. Поряд з цим траплялися ситуації, коли наявність страв відповідала меню, але їхня кількість була незначною, через що страв не вистачало для всіх охочих. У їдальнях підприємств Мінчормету України був вузьким вибір м'ясних [507, арк. 75] і овочевих страв [170, с. 2]. У їдальні №11 Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча частими були випадки приготування їжі з неякісних продуктів [168, с. 1].

Отже, побутове обслуговування не задовольняло потреб металургів у зв'язку з низькою якістю, тривалими термінами виконання замовлень і неприйнятною ціновою політикою.

З метою вивільнення часу металургів від побутових справ діяли будинкові кухні, магазини з продажу кулінарії і напівфабрикатів [390, с. 3]. Їдальні здійснювали продаж обідів додому, попередній продаж абонементів і чеків на сніданки, обіди та вечері [390, с. 6]. Однак сім'ї робітників громадським харчуванням майже не користувалися. Видача обідів додому була незначною. Разом з тим була поширеною така форма обслуговування сімей, як продаж напівфабрикатів [203, с. 442].

У радянській Україні офіційно існувало три форми торгівлі: державна, кооперативна й колгоспна. Державна і кооперативна торгівля спільно утворювали ринок країни, на якому ціни встановлювала держава [471, с. 98]. У складі підприємств чорної металургії діяли відділи робітничого постачання [535, арк. 198], що являли собою організацію державної роздрібною торгівлі, яка, на відміну від інших організацій державної торгівлі, здійснювала торгово-побутове обслуговування робітників за відсутності розвиненої торговельної мережі Міністерства торгівлі СРСР. Відділи робітничого постачання забезпечували металургів товарами, залучаючи продукцію спеціально організованих підсобних

господарств і майстерень [378, с. 606].

До Головного управління робітничого постачання (Головурп) Міністерства чорної металургії України станом на 1 січня 1955 р. входили: 1 управління робітничого постачання у складі 10 відділів робітничого постачання у Дніпропетровській області, 34 відділи робітничого постачання, 2 товарні бази і 2 управління уповноважених Головурпу [505, арк. 46]. Відділи робітничого постачання відкривали свої магазини у місцях компактного проживання робітників металургійних підприємств [79, арк. 198]. На 1 січня 1955 р. торгова мережа відділів робітничого постачання Мінчормету України нараховувала 998 магазинів, з яких 619 були продовольчими, 255 – промтоварними, 124 – змішаними [79, арк. 47]. Кількість магазинів у лютому 1967 р. зросла до 1510 магазинів [536, арк. 132].

Добре обладнані магазини у 1955 р. мали відділи робітничого постачання Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. Петровського, Жданівського ордена Леніна металургійного заводу «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе, Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова, Сталінського металургійного заводу ім. Й. В. Сталіна. Проте торгова мережа відділів робітничого постачання Керченського металургійного заводу ім. П. Войкова, Кондратьєвського шамотного заводу «Червона зірка», Нижньодніпровського трубопрокатного заводу ім. К. Лібкнехта, Фенольного коксохімзаводу і Щербиновського коксохімзаводу не задовольняли потреб металургів [505, арк. 50].

До свят відбувалося розширення мережі продовольчої торгівлі та збільшення асортименту товарів. Так, для робітників Єнакіївського металургійного заводу 1 травня 1952 р. відділом робітничого постачання була організована торгівля кондитерськими, хлібобулочними, тютюновими виробами, мінеральними і фруктовими водами [119, с. 2]. У 1968 р. до 1-го та 9-го травня в магазинах Запоріжжя можна було придбати дитячі кондитерські набори в яскравій тематичній упаковці, а також цукерки «Пташине молоко», «Вечірнє Запоріжжя», торти «Троянда» і «Кристал», що користувалися попитом у

населення [545, арк. 89].

Відділи робітничого постачання також практикували виносну торгівлю. Зокрема, влітку 1954 р. на Новомосковському бляхокатальному заводі була організована торгівля штучним товаром біля прохідних доменного цеху. Металурги, які йшли на роботу чи поверталися додому, мали можливість купити свіжі булочки, пиріжки, пончики, цигарки, сірники тощо [455, с. 2].

В Україні з 1954 р. почали відкривати магазини самообслуговування, вводили продаж товарів без продавців, а також торгівлю розфасованими товарами [203, с. 441]. Але, незважаючи на політику впровадження нових форм торгівлі, магазини, що працювали за принципом самообслуговування, не отримали широкого розповсюдження [331, с. 551].

Санітарний стан закладів продовольчої торгівлі був подекуди незадовільним [161, с. 1]. Частими були випадки продажу недоброякісних продуктів [145, с. 2]. Протягом 1950-х рр. покращилося технічне оснащення торгових підприємств холодильним і технологічним обладнанням, автомашинами. Це підвищувало безпеку товарів і санітарну культуру підприємств [203, с. 441]. Тим не менш, у другій половині 1960-х рр. проблема незадовільного санітарного стану магазинів не була вирішена [536, арк. 137].

Що стосується асортименту продукції у торговій мережі, то на початку 1950-х рр. склалася напружена ситуація з хлібом. Також не вистачало картоплі, овочів, м'яса і молока [200, с. 247]. Тим не менш, якщо у 1953 р. на полицях магазинів Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського не вистачало овочів, то з бази відділу робітничого постачання заводу їх виносили кошолками. При чому під час сортування овочів гірші йшли робітникам, а кращі – «на сторону» [79, арк. 162]. У 1954 р. на обмеженість овочів у продажу скаржились і робітники Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна [63, арк. 1]. У Жданові у 1955 р. часто були відсутні в магазинах яйця, м'ясо, ковбасні вироби та масло [168, с. 1]. Замість цукру-піску, що користувався попитом, у продажі був пилений і колотий цукор. Не можливо було купити розфасовану карамель, льодяникові цукерки,

зефір. В обмеженій кількості було наявним печиво [505, арк. 60]. Нарікання викликала відсутність у продажу тютюнових виробів поряд із наявністю значної кількості цигарок вищих сортів [505, арк. 62].

Від початку 1960-х рр. в Україні стали поглиблюватися кризові явища. Погіршилось постачання міст продуктами харчування й промисловими товарами, проблема «дефіциту» ставала тотальною. У 1963 р. черги за хлібом і молоком продовжували зростати, восени хліб зник з вільного продажу, на нього встановили талони [539, с. 193]. У другій половині 1960-х рр. металурги відчували нестачу цукру, кондитерських і макаронних виробів, вершкового масла і рослинної олії тощо [337].

У торговельних організаціях були наявними товари низької якості, застарілих фасонів і моделей, які не користувалися попитом у покупців. У той же час у продажу були відсутні товари, необхідні населенню [403, с. 36]. Зокрема, у промтоварному магазині №69 міста Жданов під час перевірки у квітні 1967 р. під прилавком було виявлено багато дефіцитних товарів: спортивний костюм, взуття, светр, відріз білої шерсті, чоловічі кофти, імпорتنі чоловічі пальто, пухові ковдри тощо [188, с. 3], які приховали з метою продажу за завищеними цінами [79, арк. 153] або «для своїх».

В умовах радянської дійсності люди стикалися зі складнощами, що виникали при намаганні купити товари, які користуються попитом. Тому поширеним серед населення був вираз не «купити», а «дістати» [415, с. 29]. Відсутність бажаних товарів у держторгівлі призводила до того, що робітники купували речі, що були у використанні, а також зверталися до кустарів і перекупників [517, арк. 31]. Наприкінці 1950-х рр. у Луганській (Ворошиловградській) області в перекупників купували модельне взуття, босоніжки й валяне взуття [517, арк. 71]. Купуючи у перекупників модельне взуття, у 1959 р. робітники Запорізької області переплачували в середньому 60 крб. на парі. Переплата за пару жіночих танкеток і дитячих сандалів становила по 15 крб. [517, арк. 38].

У побут металургів у 1950-х рр. входить все більше культтоварів. Однак

торгова мережа не могла задовольнити запити населення на товари підвищеного попиту. Наприклад, у 1953 р. такими товарами були грамплатівки, піаніно, гармоні, щипкові інструменти та баяни [504, арк. 7]. Особливою популярністю користувався баян «Кременна». Не вистачало радіоприймачів I-го та II-го класів [504, арк. 9], а також III-го класу «Дніпро-52» [504, арк. 10]. У продажу були лише радіоприймачі III-го класу «Москвич», «АРЗ», «Рекорд», що не користувалися попитом у населення [504, арк. 9]. Складно було придбати фотоапарати «Київ-3», «Зоркий-3», «Москва-3» [504, арк. 6]. Не були затребуваними фотоапарати «Любитель», «ФЭД» [504, арк. 9]. Громадяни прагнули придбати велосипеди виробництва Ризького та Мінського заводів [504, арк. 6] на відміну від продукції Харківського велозаводу [504, арк. 9]. Популярними були мотоцикли ИЖ-49 і М-52 [504, арк. 6], чого не можна сказати про малопотужний мотоцикл К-125 [504, арк. 9]. У 1953 р. існували перебої у торгівлі наручними годинниками. Виникали складнощі з купівлею м'яких іграшок і, особливо, ляльок [504, арк. 7].

Упродовж 1950–1960-х рр. для торгівлі була характерною низька культура обслуговування покупців, що проявлялася в обрахуванні, обваженні [145, с. 2; 162, с. 1; 536, арк. 137] та грубоств на їхню адресу [161, с. 1]. Наприклад, при клубі Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча у 1955 р. працював лоток з морозивом, у якому морозиво продавали за завищеними цінами. Молочне морозиво пропонували покупцям під виглядом вершкового, що давало можливість продавці заробляти по 45 коп. на кожному тюбику [154, с. 2]. Окремі працівники магазинів не видавали «Книгу скарг та пропозицій» на вимогу покупців [161, с. 1]. Іноді графік роботи закладів торгівлі міг змінюватися залежно від бажання персоналу [179, с. 2].

На відміну від державної і кооперативної, колгоспна торгівля не планувалася державою, а здійснювалася за вільними цінами. Колгоспники продавали частину продукції власного виробництва, що не була охоплена закупівлями по системі контрактації на колгоспних ринках [241, с. 472]. Упродовж 1950–1960-х рр. останні були важливим джерелом додаткового

постачання міського населення продуктами сільського господарства [203, с. 441]. Проте колгоспні ринки Сталінської області на початку 1950-х рр. були погано облаштовані [503, арк. 89]. Привозна площа і площа, на якій здійснювали торгівлю Ново-колгоспного ринку в Сталіно не були вимощені, а більшість столів для торгівлі не криті [503, арк. 91]. Площа Центрального ринку, що був найбільшим колгоспним ринком у Кривому Розі, становила 60 тис. м², з яких вимощено було лише 10,1%. Більшість столів також були некритими. Це призводило до того, що у дощову погоду торгівлю згортали. Одна водорозбірна колонка на Центральному ринку не задовольняла потреб відвідувачів в літній час [503, арк. 208]. На початку 1950-х рр. на колгоспних ринках Сталінської області не вистачало огірків, помідорів, картоплі та цибулі. Не було налагоджено постачання молоком і молочними продуктами. На Ново-колгоспному ринку міста Сталіно м'ясоконтрольна станція не забезпечувала якісний контроль придатності м'ясних продуктів для споживання. На Харцизькому, Часівярському та Ямському ринках м'ясо-молочних контрольних станцій взагалі не існувало, хоча тут здійснювали торгівлю м'ясом і молоком [503, арк. 93].

Отже, спричинена Другою світовою війною руйнація комунального господарства України призвела до низького рівня та якості житловокомунальних послуг, що негативно позначалося на здоров'ї металургів і членів їхніх сімей. Значна частина робітників просто не мала можливості користуватися цими послугами через відсутність останніх. У зв'язку з нестачею транспорту були погано організовані перевезення металургів. Мережа побутових підприємств відставала від потреб населення. Нарікання робітників викликали низька якість, тривалі терміни виконання замовлень і неприйнятна цінова політика, що спонукало їх звертатися до приватних майстрів. Існували значні недоліки в організації громадського харчування на підприємствах чорної металургії, що було пов'язано з браком місць у їдальнях, нестачею посуду та столових приборів, невідповідністю ваги їжі встановленій калькуляції, а також відсутністю культури обслуговування відвідувачів. Характерною рисою дійсності досліджуваного періоду були затримки в постачанні населення

продуктами харчування, що з поглибленням кризових явищ в економіці в першій половині 1960-х рр. призвело до проблеми «дефіциту» товарів першої необхідності. Труднощі «дістати» товари, що користувалися попитом, змушували металургів звертатися до перекупників, попри значну суму переплати за товар.

Висновки до третього розділу:

Отже, у своєму повсякденні металурги могли задовольняти потреби першої необхідності, однак цього не можна сказати про інші матеріальні потреби. Більшість робітників підприємств чорної металургії стикалася з житловою проблемою та по'язаною з нею проблемою незабезпеченості житлово-комунальними послугами. Мережа побутових підприємств і торгівлі відставала від потреб металургів:

- встановлено, що основною статтею формування дохідної частини бюджету сімей робітників підприємств чорної металургії була заробітна плата металургів;
- з'ясовано, що в структурі сімейного бюджету загалом дохідна частина переважала витратну;
- виявлено, що найбільш суттєвими статтями витрат були купівля товарів першої необхідності та сплата податків, які в сумі складали більше двох третин витратної частини сімейного бюджету, що дозволяло задовольняти потреби першої необхідності, але свідчило про невисокий рівень життя сімей металургів, не зважаючи на те, що останні були робітниками пріоритетної галузі економіки;
- встановлено, що завдяки будівництву за типовими проектами вдалося надати житло сотням тисяч робітників металургійних підприємств;
- з'ясовано, що характерною рисою досліджуваного періоду було перенаселення житла, що позбавляло металургів повноцінного відпочинку після виснажливої праці на підприємстві;
- визначено, що, попри заходи влади з вирішення житлового питання,

значна кількість робітників металургійних підприємств та членів їхніх сімей проживали в орендованих квартирах, гуртожитках, бараках та підвальних приміщеннях;

- виявлено, що металурги отримували низькі за рівнем та якістю житлово-комунальні послуги, що негативно позначалося на здоров'ї робітників і членів їхніх сімей;

- встановлено, що мережа побутових підприємств відставала від потреб населення і, зокрема, металургів, а характерною рисою радянської торгівлі був вузький асортимент товарів, що з поглибленням кризових явищ в економіці країни на початку 1960-х рр., призвело до проблеми «дефіциту» товарів.

РОЗДІЛ 4. ЗАДОВОЛЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПОТРЕБ МЕТАЛУРГІВ ЯК ІНДИКАТОР ЯКОСТІ ЖИТТЯ

4.1. Медичне обслуговування робітників

Здоров'я відіграє надзвичайно важливу роль у повсякденному житті людини. Воно обумовлює здатність останньої задовольняти власні матеріальні та духовні потреби, а також потреби членів своєї сім'ї. Зважаючи на те, що важкі умови праці на металургійних підприємствах, особливо в гарячих цехах, негативно впливали на здоров'я металургів, необхідно визначити якість медичних послуг, які вони отримували.

Протягом 1950–1960-х рр. медичну допомогу робітникам підприємств чорної металургії надавали медико-санітарні частини (надалі – МСЧ). МСЧ являла собою комплекс установ, що забезпечували металургів лікувально-профілактичною допомогою, а також розробляли і реалізували спільно з господарськими та профспілковими організаціями підприємств плани заходів з поліпшення санітарно-гігієнічних умов праці та побуту робітників. До складу МСЧ могли входити поліклініка, лікарня, диспансер, дитяча та жіноча консультації, лікарський, фельдшерський пункти здоров'я, дитячі ясла, молочні кухні тощо. За відсутності МСЧ при підприємстві або відсутності окремих видів медичних установ у складі МСЧ робітників обслуговували міські медичні установи за місцем проживання [281, с. 100].

У структурі захворюваності металургів протягом 1950–1960-х рр. переважали застудні захворювання такі, як грип, катар верхніх дихальних шляхів і ангіна [87, арк. 38; 232, с. 103; 498, арк. 24] (Додаток Ш). Особливо розповсюдженими вони були серед робітників гарячих цехів [498, арк. 24]. Зокрема, у 1955 р. кількість випадків захворювання на грип і катар верхніх дихальних шляхів на 100 робітників Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна становила 31,2 випадка [498, арк. 34], а в 1963 р. вона зросла до 42,1 випадків [67, арк. 1]. Проте захворюваність на ангіну

у період з 1955 р. по 1963 р. знизилася з 13,5 випадків [65, арк. 1] до 3,5 випадків [67, арк. 1].

На початку 1950-х рр. серед металургів був високим показник гнійничкових захворювань. Однією з причин останньої було незадовільне забезпечення робітників санітарно-побутовими приміщеннями. Наприклад, у 1954 р. санітарно-побутові приміщення аркушевально-мартенівського й доменного цехів Запорізького ордена Леніна заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе були перевантажені, а кількість робітників, які користувалися душовими, перевищувала передбачені пропускні можливості [497, арк. 8]. Серед інших причин було нерегулярне прання спецодягу [497, арк. 35]. Проте з покращенням побутових умов на підприємствах чорної металургії відбулося зменшення показників гнійничкової захворюваності. Зокрема, у 1955 р. кількість випадків захворювань на 100 робітників підприємства знизилася до 7,5 [65, арк. 1], а у 1963 р. – до 3,3 [67, арк. 1].

Оскільки у першій половині 1950-х серед робітників чорної металургії було багато хворих на туберкульоз при МСЧ Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча [499, арк. 139] та Сталінського металургійного заводу ім. Й.В. Сталіна [496, арк. 17] діяли туберкульозні диспансери, при МСЧ Дніпровського металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського – тубсанаторій для відкритої форми туберкульозу легень і тубпрофілакторій для закритої форми туберкульозу [499, арк. 16], а при поліклініці Єнакіївського металургійного заводу – тубпункт [495, арк. 134].

Проте на Жданівському металургійному заводі «Азовсталь», де працювала значна кількість осіб з відкритою формою туберкульозу, при чому деякі хворі працювали горновими, вантажниками й кошовими, заходів з боротьби з туберкульозом не проводили. Були відсутніми нічний тубдиспансер, їдальні для туберкульозних хворих. До того ж останніх погано забезпечували путівками на курортне лікування [495, арк. 175]. Такий стан речей призвів до збільшення захворюваності на туберкульоз на підприємстві. Зокрема, у 1953 р. на 100 робітників припадало 3,5 випадків [497, арк. 70]. Упродовж 1955–1963 рр.

захворюваність на туберкульоз на Запорізькому електromеталургійному заводі «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна на 100 металургів знизилася з 3,9 до 1,3 випадків [65, арк. 5; 67, арк. 5].

Негативний вплив виробничих умов призводив до того, що не зважаючи на низький рівень захворюваності з тимчасовою втратою працездатності, у металургів могли виявити професійну патологію. Наприклад, серед робітників коксохімічного виробництва були розповсюдженими хронічна бензолна інтоксикація [90, с. 7], хронічний пієлонефрит [477 с. 3], ураження верхніх дихальних шляхів [106, с. 8].

Відповідно до наказу Міністерства здоров'я СРСР №443 від 17 червня 1949 р. всі МСЧ мали здійснювати періодичні медогляди робітників шкідливих професій. На підприємствах було введено посаду цехового лікаря, який мав здійснювати періодичний медичний огляд робітників, закріплених за ним цехів, вивчати умови праці в цехах, проводити спільно з адміністрацією цехів і профспілковими комітетами оздоровчі заходи зі зниження захворюваності робітників, а також займатися санітарно-просвітницькою роботою. Добре була поставлена робота з цехового обслуговування на Макіївському металургійному заводі ім. С.М. Кірова. Однак через нестачу кадрів в цілому МСЧ Сталінської області не були укомплектовані цеховими лікарями на 50–75%. У зв'язку з цим непоодинокими були випадки, коли періодичні огляди металургів проводилися неякісно, без залучення відповідних спеціалістів і здійснення лабораторних досліджень. Медичним оглядом охоплювали лише частину робітників, не з'ясовували та не відмічали в амбулаторних картках причини захворювання. Оскільки міські лікарні, за якими були закріплені пункти здоров'я заводів чорної металургії Запорізької області, знаходились на значній відстані від останніх, цеховий принцип тут взагалі не було реалізовано.

З метою попередження ускладнень від захворювань, металурги, які часто та тривало хворіли, мали бути взяті на облік та диспансерне обслуговування. У цехових лікарів та вузьких спеціалістів щотижнево були один, а іноді два профілактичні дні, у які вони мали вивчати умови праці в цеху, його санітарний

стан для забезпечення сприятливих умов праці робітникам, які перебували на диспансерному обліку. Проте на ряді підприємств диспансеризацію здійснювали не належним чином. Зокрема, не всі робітники Запорізьких заводів «Дніпроспецсталь» і «Запоріжсталь», які часто та тривало хворіли, були взяті на облік, а у тих, хто стояв на обліку, була заповнена паспортна частина картки, на чому їх диспансеризація була завершена. Ні в одній з карток диспансерного обліку пункту здоров'я прокатних цехів Запорізького ордена Леніна заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе не було дати призначення повторного обстеження, а на деяких з них навіть дати взяття на облік. У картці хворої робітниці цеху холодного прокату, було лише 3 записи: про те, що вона взята на облік як хвора на туберкульоз, що хвора отримала путівку на курорт, і про те, що «при обстеженні житлових умов виявлено, що хвора мешкає на приватній квартирі, спить на одному ліжку з сусідкою. Поставити питання перед цехкомом про надання кімнати». Однак цеховий лікар не знав чи була надана цій робітниці кімната, чи взагалі працювала вона в той момент на заводі [281, с. 101].

Тимчасову втрату працездатності засвідчував лікарняний листок, що був підставою для призначення та виплати хворому допомоги з тимчасової непрацездатності [267, с. 502]. Проте зустрічалися випадки необґрунтованої видачі лікарняних листків за гроші [523, арк. 57]. За матеріалами перевірки у 1954 р. близько 5% лікарняних листків металургійних заводів Запорізької області були видані без достатніх на те причин [497, арк. 32]. Наприклад, робітник агломераційного цеху Запорізького ордена Леніна заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе пред'явив лікарняний на термін з 1 по 23 травня 1954 р., у якому була позначка про відвідування тубдиспансеру. Однак під час відвідання квартири металурга з'ясувалося, що він поїхав до Москви за машиною, і перебував там 10 днів [523, арк. 10].

Протягом першої половини 1950-х рр. була наявною проблема неукомплектованості медичних установ лікарськими кадрами. Плинність останніх була пов'язана з недостатнім матеріально-побутовим забезпеченням. У 1954 р. у Дніпропетровській області не вистачало 1123 лікарів, у

Ворошиловградській області – більше 1000 лікарів, у Сталінській області – 914 лікарів. Значна їхня кількість працювали за сумісництвом на 1,5–2 і більше ставок.

У зв'язку з цим характерною рисою медичного обслуговування металургів були черги, що утворювалися в амбулаторіях і поліклініках. Окрім кадрової, серед причин утворення черг було те, що лікар міг розпочати прийом із запізненням, що було зумовлено викликами на наради. Тому робітники часто очікували годинами, що призводило до поспішного огляду хворого і помилок у встановленні діагнозу. У Ворошиловграді у деяких поліклініках прийом хворого у лікаря-терапевта тривав у середньому 11 хвилин, у хірурга – 6 [281, с. 100], у невропатолога – 14, онколога – 12, гінеколога – 8. На огляд лікар витрачав 2–3 хвилини, після чого робив записи в своєму щоденнику, історії хвороби, виписував рецепт, оформлював бюлетень та давав необхідні вказівки хворому [281, с. 101].

Для медичного обслуговування населення у 1950–1960-х рр. була характерною проблема нестачі ліжкового фону в стаціонарах, у зв'язку з чим багато хворих виписували з стаціонару на амбулаторне лікування передчасно [496, арк. 58]. Переважна більшість МСЧ металургійних заводів Сталінської області мала стаціонар у своєму складі. Але на початку 1950-х рр. ні одна з МСЧ підприємств чорної металургії Дніпропетровської і Луганської областей не мала власної стаціонарної мережі. Незважаючи на курс на об'єднання поліклінік МСЧ металургійних підприємств, які не мали стаціонарів, з міськими лікарнями, низка поліклінік не була об'єднана через значну відстань [281, с. 102]. Наприклад, лікарня №7 на 150 ліжок, що формально була МСЧ Запорізького ордена Леніна заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе, обслуговувала робітників і населення прилеглої території. Оскільки вона розташовувалася на відстані 8 км від підприємства, у першому кварталі 1954 р. лише 10,5% від загальної кількості хворих заводу звернулися за медичною допомогою до цієї установи [281, с. 100]. Навіть у 1960-х рр. об'єднані медичні установи не завжди могли забезпечити потреб хворих у госпіталізації через брак місць [73, арк. 67].

У першій половині 1950-х рр. значна частина медичних установ була розташована в старих чи неспеціалізованих приміщеннях з обмеженою площею, без господарських служб, з примітивними харчоблоками. Будівництво нових медичних установ велося повільно, що призводило до перевантаження окремих лікарень і поліклінік та зниження якості обслуговування хворих [327; 400]. В неспеціалізованих приміщеннях знаходились МСЧ Сталінського металургійного заводу ім. Сталіна та Костянтинівського металургійного заводу ім. М. Фрунзе, поліклініки Єнакіївського металургійного заводу, Дніпропетровського заводу ім. Комінтерну, Криворізького металургійного заводу, здоровпункти Краматорського металургійного заводу ім. В. Куйбишева [281, с. 102].

Протягом 1950-х – початку 1960-х рр. була наявною практика розгортання лікарняних ліжок в лікувальних установах без виділення додаткової площі, у результаті чого різко погіршувалися санітарно-гігієнічні умови утримання хворих [342]. Зокрема, у стаціонарах на одного хворого могло припадати 1–3 м² площі [520, арк. 192] при тому, що за санітарними нормами її розмір мав бути не менше 4 м² [520, арк. 155]. Через тіснью в поліклініках декілька лікарів могли вести прийом в одному кабінеті. Наприклад, центральна поліклініка Сталінського району Запоріжжя на 42 лікарські прийоми через відсутність приміщення була розташована в будівлі, у якій наявними було лише 8 лікарських кабінетів. Ця обставина зумовлювала те, що прийом в одному кабінеті одночасно вели 2–3 лікарі.

У багатьох лікарнях у середині 1950-х рр. була відсутня каналізація, водопостачання відбувалося з перебоями, опалення було пічним. За результатами Всесоюзного перепису закладів охорони здоров'я, який відбувся 1 жовтня 1963 р., з 40 районних лікарень Дніпропетровської області, розташованих у містах, лише 9 мали всі види благоустрою, а з 57 центральних райлікарень – лише 7 [515, арк. 17]. Краще ситуація спостерігалася в Донецькій області, де з 31 районної лікарні, розташованої у містах, 13 мали всі види благоустрою, а з 18 центральних райлікарень – 10 [515, арк. 17]. Серед районних лікарень і центральних райлікарень області електричних освітленням було

обладнано 100%, центральним опаленням – відповідно 70,9% і 72,2%, водопроводом – 70,9% і 100%, гарячою водою – 45,1% і 55,5%, каналізацією – 70,9% і 83,3% [515, арк. 33, 35], що свідчить про недостатньо високий рівень благоустрою стаціонарів та пов'язані з ним незручності, які відчували робітники, у задоволенні своїх фізіологічних і гігієнічних потреб.

Забезпеченість лікувальних закладів медичною апаратурою на окремих підприємствах була незадовільною. Наприклад, у поліклініці МСЧ Дніпровського заводу ім. Ф. Дзержинського у 1950 р. діяла клінічна лабораторія, а у 1954 р. вона вже була відсутньою. Також був відсутнім електрокардіограф, а рентген-апарат був малопотужним. Не було клінічної лабораторії на початку 1950-х рр. і в поліклініках МСЧ Дніпропетровського заводу ім. Комінтерну та Новомосковського південно-трубного заводу. На останньому були відсутніми також рентген-кабінет і фізіотерапевтичний кабінет. Рентген-апарати, електрокардіографи, лабораторне обладнання, хірургічний інструментарій, бікси, термометри, шприци, бинти, марлю, вату, спирт, медикаменти медичні установи отримували з перебоями та в обмеженій кількості [281, с. 102]. Проблема із забезпеченням медичних установ медикаментами і матеріалами спостерігалася в 1960-х рр. [66, арк. 2; 3]. Наприклад, плівку для рентгеноскопії серця робітники заводів «Дніпроспецсталь» і «Запоріжсталь» мусили купувати за свій рахунок [66, арк. 3].

Що стосується ситуації із забезпеченням медичних установ інвентарем, то протягом 1950–1960-х рр. вона складалася по-різному. Одні лікарні були повністю оснащені твердим і м'яким інвентарем, а в інших медичних установах у першій половині 1950-х рр. відчувалася гостра нестача останнього. Лікарняні заклади Запорізької області відчували нестачу операційних і перев'язувальних столів. У ряді лікарень Дніпропетровської [281, с. 102] і Запорізької областей [520, арк. 156] стояли нестандартні ліжка застарілих зразків, частина яких потребувала заміни. У Дніпропетровській області лише 50–60% матраців були приданими до використання. Тумбочками, шафками, стільцями лікарні не були забезпечені повністю, тому в деяких палатах функції тумбочки виконував

табурет [281, с.102]. У 1960 р. проблема нестачі меблів продовжувала існувати. У МСЧ заводів «Дніпроспецсталь» і «Запоріжсталь» у 1960 р. у палатах не вистачало тумбочок, стільців, табуретів, вішалок для одягу [66, арк. 1]. У всіх палатах були відсутні килимки біля ліжок, а в коридорах не було доріжок [66, арк. 2]. До цього ж у коридорах і вестибюлі не було урн та стільців для відвідувачів. У зв'язку з відсутністю урн недопалки були розкидані по кутках медичної установи, що створювало антисанітарні умови [66, арк. 1].

Потрапивши до лікарні, хворий мав отримати халат, натільну білизну і тапочки, але їх не завжди вистачало. На початку 1950-х рр. тапочками лікарні Дніпропетровської області були забезпечені на 50%, а халатами на 1–1,5 зміни [281, с. 102]. У 1960 р. піжами, халати, тапочки у стаціонарі заводів «Дніпроспецсталь» і «Запоріжсталь» переважно були не придатними для використання. На піжамах і халатах було по 3–5 дірок. Зимові теплі халати були відсутніми. Натільна білизна у більшості випадків була малих розмірів (48–50), що викликало незручності у хворих [66, арк. 2]. У стаціонарах Запорізької області нарікання викликало те, що на початку 1950-х рр. ліжка застеляли неякісно випраною білизною [520, арк. 283], а в 1960 р. – на те, що її змінювали не регулярно [66, арк. 1].

У лікарнях Дніпропетровської області на початку 1950-х рр. харчування було одноманітним з незначною кількістю м'яса, вершкового масла та відсутністю молочних продуктів, яєць, риби, свіжих овочів і фруктів. Часто хворі скаржились на недостатню поживність та смакові якості їжі [281, с. 102]. Однак у 1954 р. металурги, які лікувалися в стаціонарі Новомосковського бляхокатального заводу, були задоволені харчуванням [446, с. 2]. Ідальні лікарень Запорізької області у 1960 р. не забезпечували свіжою рибою, птахами, творогом, свіжими фруктами та овочами, яйцями, гречаною крупою тощо [66, арк. 4]. Наведені факти свідчать про те, що безкоштовне медичне обслуговування не завжди було якісним.

На думку металургів медичний персонал «добросовісно» ставився до своїх обов'язків і проявляв увагу до хворих, тому після виписки зі стаціонару багато

робітників висловлювали їм подяку[66, арк. 2; 446, с. 2].

Протягом першої половини 1950-х рр. наявною була складна ситуація з наданням швидкої медичної допомоги робітникам та членам їхніх сімей. Частими були випадки несвоєчасного її надання, а іноді й відмови у виїзді на виклик. Не всі МСЧ мали у своєму складі автомобіль швидкої допомоги. На початку 1950-х рр. по автомобілю отримали МСЧ заводів Алчевського ім. Ворошилова, Єнакіївського, Дніпропетровського трубопрокатного ім. Леніна і Нікопольського південно-трубного. МСЧ Дніпровського заводу ім. Петровського не мала спеціальної типової карети швидкої допомоги, замість якої використовували переобладнаний автомобіль. На низькому рівні була забезпечена транспортом МСЧ Жданівського заводу «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе. Автомобілі швидкої допомоги були настільки зношені, що більшу частину часу перебували на ремонті. До того ж населені пункти лівого та правого берегів міста не мали транспорту для перевезення хворих, в основному робітників заводу «Азовсталь» і членів їхніх сімей, тому доводилося користуватися автомобілями внутрішньозаводської станції швидкої допомоги, які залишали завод на тривалий час без транспорту. Ця обставина призводила до затримки в перевезенні травмованих робітників.

У Сталінському районі Запоріжжя, де проживала значна кількість металургів, станція швидкої допомоги за 4 місяці 1954 р. зареєструвала 449 випадків відмов, переважно на виклики з високою температурою, через відсутність транспорту. Подібні випадки в 1954 р. також зафіксовані в Дніпропетровській та Сталінській областях [281, с. 103].

Попри заходи передбачені владою щодо розвитку швидкої і невідкладної медичної допомоги, наприкінці 1960-х рр. існувала значна плинність, а також недостатня спеціальна підготовка лікарських кадрів установ швидкої медичної допомоги. Останні були слабо оснащені діагностичною й лікувальною апаратурою. Прямий телефонний зв'язок між станціями швидкої медичної допомоги з лікувальними установами на більшості станцій абсолютно не був забезпечений [326].

Щорічно робітники отримували чергову оплачувану відпустку. Багато з них відпочивали в санаторіях, пансіонатах і будинках відпочинку, при чому значна кількість металургів отримувала безкоштовні чи пільгові путівки [89, арк. 42; 131, с. 79]. У 1953 р. завкомом профспілки Запорізького електromеталургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна на курорти і санаторії було спрямовано 215 працівників [63, арк. 31], що становило 2,4% від їхньої загальної кількості [63, арк. 31,34], з яких 56 осіб отримали безкоштовні путівки. Також з коштів соцстраху було виділено 5300 крб. на проїзд до санаторіїв [63, арк. 31]. Замість путівок до санаторіїв металурги могли отримати грошову компенсацію [89, арк. 42]. Упродовж 1950–1960-х рр. робітники підприємств чорної металургії відпочивали на курортах у Закарпатті, Єсентуках, Кисловодську, П'ятигорську, Сочі, Цхалтубо й Ялті [189, с. 2; 291, с. 2; 446, с. 2], а також санаторіях Моршино, Ждановськ, Шові тощо [452, с. 2]. Протягом досліджуваного періоду робітники металургійних підприємств відчували нестачу путівок на відпочинок, особливо влітку [89, арк. 8]. З цього приводу канавник СПЦ-2 заводу «Дніпроспецсталь» ім. А.М. Кузьміна зазначив: «Я працюю 11 років канавником і жодного разу не отримав путівки до будинку відпочинку тому, що хворих багато, а путівок мало» [64, арк. 82].

Таким чином, основними хворобами металургів були гострі респіраторні вірусні інфекції. Однак вплив шкідливих факторів під час виробничої діяльності призводив до діагностування в робітників окремих цехів професійних захворювань. Медичну допомогу металургам надавали медикосанітарні частини, що діяли на базі підприємств чорної металургії, або медичні установи за місцем проживання. Важливе значення для здоров'я робітників мала доступність медичних послуг. У першій половині 1950-х рр. їхня якість не була високою, хоча впродовж досліджуваного періоду відбулося певне підвищення рівня та якості медичної допомоги. Існувала низка проблем, притаманних медичному обслуговуванню металургів. Нестача лікарських кадрів не дозволяла повністю реалізувати цеховий принцип обслуговування, а також впливала на утворення черг, які стали характерним додатком до медичних послуг. Перевантаження

лікарів призводило до поспішного огляду хворих, у результаті чого виникали помилки у встановленні діагнозу. Упродовж першої половини 1950-х рр. робітники стикалися з проблемою віддаленості медичних установ, що знижувало відсоток хворих, які зверталися за медичною допомогою. До характерних рис медичного обслуговування металургів також належали розташування медичних установ у неспеціалізованих приміщеннях, переважна зношеність їхнього матеріального фонду, нестача ліжкового фонду в стаціонарах, медикаментів, апаратури, транспорту.

4.2. Доступ металургів до освітніх послуг

Невід'ємною складовою життя кожної людини є освіта. Освіта – це суспільно організований і нормований процес (і його результат) постійної передачі попередніми поколіннями наступним соціально значущого досвіду, який в онтогенетичному плані становлення особистості є її генетичною програмою і соціалізацією. Протягом 1950-х рр. система освіти в СРСР складалася з дошкільної, середньої та вищої освіти. У свою чергу середня освіта поділялась на початкову, неповну та повну середню освіти. Також існувала середня спеціальна освіта.

Відповідно до статті 120 Конституції УРСР громадяни мали право на освіту, яке забезпечувалося безкоштовністю освіти, загальнообов'язковістю початкової освіти та організацією на заводах безкоштовного виробничого навчання трудящих. Однак з 1 вересня 1940 р. навчання у 8–10 класах середньої школи, в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах стало платним. У містах розташування підприємств чорної металургії плата за навчання в школах і технікумах становила 150 крб. на рік. У вищих навчальних закладах (ВНЗ), що знаходились в містах Москві, Ленінграді та столицях союзних республік, плата за навчання становила 400 крб. на рік, а в інших містах – 300 крб. на рік. Плату за заочне навчання в середніх і вищих навчальних закладах стягували у половинному розмірі (плата за навчання була відмінена лише у 1956 р.). Ця

обстава стримувала розповсюдження освіти серед населення.

Модернізація виробництва, що здійснювали в галузі чорної металургії, вимагала наявності значної кількості кваліфікованих кадрів, які б змогли обслуговувати нове обладнання. Тому протягом 1950–1960-х рр. державна політика була спрямована на підвищення освітнього рівня робітників. З метою отримання освіти підлітками, які працювали на підприємствах, у містах і робітничих селищах з 1 жовтня 1943 р. почалося розгортання мережі загальноосвітніх шкіл для навчання молоді без відриву від виробництва. Навчання у цих школах було безкоштовним. У наступному році школи для підлітків, які працювали на підприємствах, було перейменовано у школи робітничої молоді.

Школи робітничої молоді були двох типів: семирічні в складі 5–7 класів і середні в складі 5–10 класів. Заняття в школах робітничої молоді, відповідно до умов виробництва, проводили за змінами (ранковими, денними і вечірніми). Число учнів в кожному класі не мало перевищувати 20 осіб. Навчальний рік у школах робітничої молоді починався з 1 вересня, а закінчувався 1 серпня. Навчання відбувалося 3 дні на тиждень по 3 години. Основною формою організації навчальної роботи в школах робітничої молоді був урок, тривалість якого становила 45 хвилин. Знання учнів перевіряли шляхом усного опитування на уроках, проведення письмових і лабораторних робіт, перевірки виконання домашніх робіт і оцінювали відмітками, встановленими для семирічної та середньої школи. У кінці навчального року в 5–10 класах шкіл робітничої молоді проводили перевідні та випускні випробування. У 1958 р. школи робітничої молоді були перейменовані у вечірні (змінні) середні загальноосвітні школи.

Промислові підприємства республіки будували для шкіл робітничої молоді приміщення, допомагали їм купувати меблі та навчальні посібники. З кожним молодим робітником, який не мав середньої освіти, адміністрація цеху мала проводити роз'яснювальну роботу, щоб він отримав її у школі робітничої молоді [283, с. 39]. Для робітників, які успішно навчалися без відриву від виробництва в 9–11 класах вечірніх (змінних) шкіл, в період навчального року з 1959 р.

встановлено робочий тиждень, скорочений на два робочих дні або на відповідну кількість годин (при скороченні робочих днів протягом тижня). За час звільнення від роботи заробітну плату виплачували у розмірі 50% середньої заробітної плати за основним місцем роботи. До того ж учні 9–11 класів, окрім вказаних пільг, мали право на два вільні від роботи дні на тиждень без збереження заробітної плати, якщо це не зашкоджувало виробничій діяльності. Для здачі випускних та перевідних випробувань робітникам, які навчалися в школах робітничої молоді, мали надавати відпустку [283, с. 40].

Однак поєднання роботи на підприємстві з навчанням витримували далеко не всі [262, с. 30]. Оскільки часто отримання загальної середньої освіти відбувалося за наполяганням адміністрації підприємств, то частина робітників навчалася так би мовити «для галочки». Наприклад, на початку 1954 р. у вечірній школі робітничої молоді Запорізького електromеталургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна навчалася 246 осіб, з яких 16,6% мали 20 і більше прогулів. До того ж деякі металурги, розпочавши навчання, не завершували його. Всього ж на підприємстві у 1954 р. середньої освіти не мали 700 молодих робітників, а 74 металурги були неграмотними чи малограмотними. З іншого боку не всі начальники цехів дозволяли робітникам брати відпустку для здачі випускних та перевідних випробувань, а пропонували взяти відпустку за свій рахунок [283, с. 39]. Означені обставини зумовили те, що проблема поширення середньої освіти серед металургів не була вирішена остаточно до кінця 1960-х рр. Зокрема, на Криворізькому металургійному заводі ім. В. Леніна у 1969 р. 37,1% (11821) робітників не мали середньої освіти, а 15,3% (4892) робітників – освіту 7–8 класів [83, арк. 22; 87, арк. 1], при чому у вечірніх (змінних) школах лише навчалася 2,9% (941) металургів [89, арк. 44].

Завдяки значному розширенню підготовки фахівців на вечірніх і заочних відділеннях середніх навчальних закладів відбувалося збільшення чисельності учнів середніх спеціальних навчальних закладів [203, с. 478]. Основними типами останніх в системі середньої спеціальної освіти радянської України були технічні училища й технікуми [442, с. 370]. Попередниками технічних училищ

були школи фабрично-заводського навчання (ФЗН). До 1953 р. набір до цих шкіл відбувався шляхом мобілізації молоді. За самовільне залишення школи або систематичне порушення дисципліни, що призвело до виключення зі школи, за вироком суду мобілізованого могли ув'язнити в трудові колонії терміном до одного року [352, с. 3]. З 1953 р. набір став добровільним. Спочатку до шкіл приймали молодь 16–18 років з будь-якою освітньою підготовкою, але з 1955 р. бажаючим вступити на навчання необхідно було мати початкову освіту. Для підготовки за професіями, пов'язаними з роботою в гарячих цехах, приймали лише юнаків віком від 18 років. Термін навчання у школах ФЗН становив 6 місяців, по завершенні якого випускники мали відпрацювати 4 роки на підприємстві [312].

Постановою Ради Міністрів СРСР від 2 серпня 1954 р. було створено технічні училища, що являли собою одно-дворічні професійно-технічні заклади, створені з метою підготовки висококваліфікованих робітників і молодшого технічного персоналу для промисловості. До технічних училищ приймали молодь на базі середньої освіти. Навчання було безкоштовним, до того ж учні отримували стипендію. Протягом 1950-х рр. помітно зросла роль училищ у підготовці кадрів [426, с. 66], тому з 1959 р. школи ФЗН почали перетворювати на училища. Відповідно до рішень липневого Пленуму ЦК КПРС 1960 р. при навчальних закладах системи професійно-технічної освіти були створені вечірні (змінні) професійно-технічні училища та їх відділення, що дозволило робітникам підвищувати свою фахову кваліфікацію без відриву від виробництва [426, с. 72]

Іншими навчальними закладами у системі середньої освіти були технікуми, у яких здійснювали підготовку фахівців середньої ланки для народного господарства. До технікуму могли вступити робітники, які мали освіту не нижче 7 класів. При вступі до технікуму ті, хто закінчив школу з похвальними грамотами, не складали іспити. Для здачі вступних іспитів на виробництві робітникам надавалася 10-денна відпустка без збереження заробітної плати [163, с. 2].

Серед видів вищих навчальних закладів, що діяли в СРСР і УРСР були

університети, політехнічні та галузеві навчальні інститути, академії, вищі училища тощо. До ВНЗ на денну форму навчання приймали осіб віком до 35 років, на вечірню та заочну – без обмеження віку, які мали закінчену середню освіту. Для вступу слід було скласти іспити з предметів, найбільш близьких до обраної спеціальності, а також рідної мови та літератури. Вступні іспити до ВНЗ зазвичай проводили в серпні, а в заочні й вечірні ВНЗ за сезонним характером роботи – в різні терміни з жовтня по лютий. Деякими перевагами при зарахуванні до ВНЗ користувалися робітники, які мали стаж практичної роботи не менше 2 років, демобілізовані з радянської армії, спрямовані на денне навчання підприємствами, а також закінчили середню школу із золотою медаллю або середній спеціальній навчальний заклад з відзнакою. Без вступних іспитів зараховували тих, хто успішно склав випускні іспити на підготовчих відділеннях, що діяли при ВНЗ. Навчальний рік складався з двох семестрів, що закінчувалися екзаменаційними сесіями. Тижневе навантаження студентів лекціями, практикумами, семінарами було обмежене 24–34 годинами. Курс навчання у ВНЗ, розрахований на 4–6 років, закінчувався складанням державних іспитів або захистом дипломних проектів (робіт) [39, с. 563].

З метою розширення кадрового складу, збільшення обсягів виробництва та поліпшення якості продукції на металургійних підприємствах здійснювали підготовку нових кадрів і підвищення кваліфікації робітників. Безпосередньо на підприємствах проводили підготовку нових робітників початкового рівня кваліфікації відповідному фаху, перепідготовку робітників, переведених на інші роботи, а також послідовне підвищення кваліфікації металургів [423, с. 118]. Організацію підготовки нових кадрів здійснювали в порядку індивідуального та бригадного навчання [488, арк. 44], на курсах, в постійно діючих школах [488, арк. 45]. Підготовка нових кадрів з відривом від виробництва відбувалася на 3–4 місячних курсах при Дніпропетровському інституті технічного навчання робітників [488, арк. 44]. Однак у другій половині 1950-х рр. склалася ситуація, коли керівники деяких підприємств відмовляли в прийомі на роботу й навчання молоді, яка закінчила середню школу, особливо тим, хто не досяг 18-річного віку

і мав право на скорочений робочий день [311, с. 47].

Подальше підвищення кваліфікації робітників підприємств без відриву від виробництва відбувалося [488, арк. 44] на курсах цільового призначення, виробничо-технічних курсах, під час навчання другим і суміжним професіям, у стахановських школах, школах з вивчення передових методів праці, школах майстрів тощо [488, арк.45].

У межах підвищення кваліфікації найбільшою популярністю серед робітників користувалися курси цільового призначення [488, арк.46], що створювали для вивчення нового обладнання, виробів, матеріалів, технологічних процесів, засобів механізації та автоматизації, які застосовували у виробництві, правил і вимог їхньої безпечної експлуатації, технічної документації, наукової організації праці, а також питань економіки виробництва й підвищення якості продукції, що випускалася [466, с. 172]. Наприклад, у 1956 р. на Дніпропетровському металургійному заводі ім. В. Леніна курси цільового призначення пройшли 234 робітники [75, арк. 7].

Виробничо-технічні курси створювали на підприємствах для підвищення кваліфікації, поглиблення знань, навичок та вмінь робітників за наявною в них професією до рівня, що відповідав вимогам виробництва. Успішне закінчення курсів, як правило, було необхідною умовою для присвоєння робітникам вищого кваліфікаційного розряду й професійного просування. Комплектування навчальної групи виробничо-технічних курсів проводилося з робітників однієї або споріднених професій і близького рівня освіти, зі стажем роботи за професією на конкретному підприємстві не менше одного року. Тривалість навчання встановлювалася до 6 місяців без відриву і до 3 місяців з відривом від виробництва. Навчання робітників на виробничо-технічних курсах закінчувалося здачею кваліфікаційних іспитів чи заліків [466, с. 172; 173]. Зокрема, у 1956 р. на Дніпропетровському металургійному заводі ім. В. Леніна ці курси пройшли 156 металургів [75, арк. 7].

Однією з форм поширення передових методів праці та організації допомоги з боку передових робітників тим, які відставали, були стахановські школи.

Керівниками стахановських шкіл виступали новатори виробництва, які передавали свій досвід учням шкіл шляхом наочної демонстрації методів праці на робочому місці. Теоретичні знання учні цих шкіл отримували від консультантів з числа інженерно-технічних працівників [569, с. 321], які узагальнювали стаханівські методи передовиків підприємств чорної металургії [57, с. 74]. У 1951 р. у стаханівських школах навчалося 3,4% (447) робітників Запорізького ордена Леніна заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе [60, арк. 103].

Але протягом першої половини 1950-х рр. на зміну стаханівським школам прийшли школи передового досвіду [569, с. 321]. Їх створювали з метою масового опанування робітниками прийомів і методів праці передовиків і новаторів виробництва, які досягли значного зростання продуктивності праці, підвищення якості продукції, економії сировини й матеріалів, а також поліпшення інших техніко-економічних показників. Навчання в школах включало практичні заняття, що проводили передовики та новатори виробництва, які були керівниками шкіл, а також консультації, які проводили керівні та інженерно-технічні працівники. Навчалися в цих школах, як правило, робітники однієї професії. Тривалість навчання коливалася від 30 до 100 навчальних годин залежно від мети школи та закінчувалося підсумковим заняттям [466, с. 173]. У 1956 р. на Дніпропетровському металургійному заводі ім. В. Леніна в школах з вивчення передових методів було підготовлено 288 робітників [75, арк. 7]. Однак, на заводах повільно розповсюджували передовий досвід новаторів. У 1956 р. у прокатних цехах Жданівського металургійного заводу «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе не було проведено ні однієї школи. Подібна ситуація склалася і на Сталінському металургійному заводі ім. Сталіна [501, арк. 13]. У ряді випадків заходи, розроблені міжзаводськими школами передового досвіду, не були впроваджені у виробництво [501, арк. 11].

З 1962 р. на підприємствах розпочали свою діяльність школи майстрів у складі 9–11-х класів. Означені заклади відкривали за наявності не менш, ніж 100 учнів. За відсутності визначеного контингенту з 1964 р. замість самостійної

школи майстрів створювали окремі 9–11-ті класи майстрів у складі вечірніх (змінних) середніх загальноосвітніх шкіл. Загальноосвітні предмети в школі майстрів вивчали за програмою середньої школи, а спеціальні – за програмою, затвердженою керівництвом підприємства. Студенти, які закінчили школу майстрів, крім атестата про повну загальну середню освіту отримували після додаткових кваліфікаційних іспитів посвідчення, що давало право на зайняття посади майстра або начальника виробничої дільниці. У 1969 р. на Криворізькому металургійному заводі ім. В. Леніна подібне навчання проходили 75 робітників [89, арк. 44].

У другій половині 1960-х рр. розповсюдження отримали школи з вивчення наукової організації праці. Під науковою організацією праці (НОП) розуміли процес вдосконалення організації праці на основі досягнень науки та передового досвіду. У 1966–1967 навчальному році в цих школах навчалося більше 1000 робітників Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча [180, с. 2]

Також влада приділяла увагу самоосвіті металургів. Завданням партійних, комсомольських та профспілкових органів було проводити підписку на технічні журнали серед робітників, що мало сприяти підвищенню їх професійного рівня. Однак індивідуальних підписників на галузеві журнали була незначна кількість [174, с. 1].

В умовах радянської дійсності життя громадян було нерозривно пов'язане із засвоєнням політичних знань. Паралельно із системою освіти діяла система політичної освіти, до якої входили організації жовтеньят, піонерів, комсомольців та комуністів. Перебування людини послідовно в кожній з цих організацій мало супроводжуватися засвоєнням певного рівня політичних знань. Якщо жовтеньятами та піонерами були діти молодшого та середнього шкільного віку, то до комсомольців належала молодь 14–28 років [480, с. 10].

Складовими системи політичної освіти комсомольців, комуністів і безпартійних, яка мала назву «партійна просвіта», були організації початкового, середнього та вищого рівня, що розповсюджували знання з марксистсько-

ленінської теорії та мали на меті підвищення ідейно-теоретичного рівня слухачів. Початкова ланка «партійної просвіти» – початкова політична школа, де навчалися робітники, які не володіли навичками самостійної роботи з політичною літературою. У програму початкової політшколи входили вивчення біографії В. І. Леніна, основ політичних і економічних знань. Додатково вивчали поточні документи КПРС і популярний курс історії партії. Заняття проводили у формі розповіді пропагандиста та бесіди зі слухачами.

Середню ланку політичної освіти представляла школа основ марксизму-ленінізму, у якій вивчали історію КПРС, політекономію, філософію, науковий комунізм, основи економіки й управління виробництвом, питання партійного будівництва. Металурги, які були слухачами цих шкіл, вчилися самостійно працювати над творами класиків марксизму-ленінізму, партійними документами, суспільно-політичною літературою, вести політичну роботу в масах. Заняття проходили у формі лекцій, бесід, виконання завдань, пов'язаних з аналізом і систематизацією місцевих матеріалів з питань партійної, радянської, господарської та ідеологічної роботи.

Проте в багатьох політшколах металургійних підприємств рівень відвідування був низьким. Подібна ситуація склалася у 1959 р. на Дніпропетровському заводі ім. Комінтерну [50, с. 2]. У 1966–1967 навчальному році в аркушевальцівному цеху №6 Ждановського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча в школі марксизму-ленінізму на заняттях були присутні не більше 60% слухачів, а в школі економічних знань 40–50%. У конверторному цеху на заняття з'являлося лише 36–39% слухачів цих шкіл. Причому значна їхня кількість не вела конспектів [180, с. 2]. Наведені факти свідчать про відсутність інтересу частини робітників до політичної освіти, а іноді й самих пропагандистів, деякі з яких неякісно готувались до занять [50, с. 2].

Вища ланка політичної освіти включала в себе постійно діючі семінари при ЦК КПУ, крайкомах і обкомах партії, університети марксизму-ленінізму, школи та семінари партактиву при міськкомах і райкомах партії, широку мережу теоретичних і методологічних семінарів на підприємствах, які працювали під

контролем парткомів і партбюро первинних партійних організацій. До освітніх закладів вищої ланки політичної освіти як, наприклад, університети марксизму-ленінізму, приймали членів партії, комсомольців та безпартійних, які мали переважно вищу освіту, за рекомендацією первинних партійних організацій. Слухачі навчалися без відриву від виробництва. До складу університетів марксизму-ленінізму входило 3 факультети: загальний, партійно-господарського активу й пропагандистський. Навчальний рік починався 1 жовтня і закінчувався в червні. Термін навчання становив 2–3 роки. Слухачі вивчали історію КПРС, політекономію, діалектичний та історичний матеріалізм, науковий комунізм, питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, питання управління виробництвом, літератури й мистецтва, основи радянського законодавства, суспільну психологію, зовнішню політику СРСР, міжнародні відносини тощо. Навчальний процес складався з циклів лекцій і семінарських занять. Значне місце займала самостійна робота слухачів над творами класиків марксизму-ленінізму, партійними документами та навчальною літературою. Після закінчення університети марксизму-ленінізму слухачам видавали диплом.

Деякі комуністи самостійно займалися політичною освітою [50, с. 2]. На допомогу їм партійні комітети організовували лекції, консультації, теоретичні конференції. Наприклад, у бібліотеці партійного комітету Жданівського ордену Леніна металургійного заводу ім. Ілліча у 1955 р. були прочитані лекції для тих, хто самостійно вивчав історію КПРС та політичну економію [153, с. 2]. Також для тих, хто навчався самостійно, з 1957 р. виходив щомісячний журнал ЦК КПРС «На допомогуполітичній освіті», який з 1960 р. було перейменовано на «Політична самоосвіта». У журналі публікували теоретичні та навчально-методичні матеріали з питань марксистсько-ленінської освіти. Формами контролю самостійного вивчення марксистсько-ленінської теорії були теоретичні співбесіди та індивідуальні бесіди з комуністами за змістом матеріалів, які вони вивчали [151, с. 1]

Отже, на початку 1950-х рр. на підприємствах чорної металургії працювала значна кількість робітників, які не мали навіть середньої освіти. У зв'язку з цим

завдання її поширення без відриву від виробництва було покладено на школи робітничої молоді. Завдяки розширенню підготовки фахівців на заочних і вечірніх відділеннях середніх навчальних закладів відбувалося збільшення учнів училищ, студентів технікумів і вищих навчальних закладів з числа металургів. Це свідчить про вільний доступ до отримання освіти, хоча його реалізацію було складно поєднувати з роботою. У зв'язку зі створенням несприятливих умов з боку цехової адміністрації або ж власного небажання вчитися значна частина робітників підприємств чорної металургії наприкінці 1960-х рр. не мала середньої освіти.

4.3. Дозвіллєві практики і святкова буденність робітників

Дозвілля являє собою частину позаробочого часу, яка залишається в людини після виконання невиробничих обов'язків: пересування на роботу й з роботи, сон, прийом їжі та інших видів побутового самообслуговування. До діяльності, що входить до сфери дозвілля, належать відвідування публічно-видовищних заходів і музеїв, читання книг і періодики, прослуховування радіо і перегляд телевізійних передач, самодіяльні заняття і захоплення, фізкультура і спорт, туризм та екскурсії тощо.

В умовах радянської дійсності, коли заклади культури були провідниками партійної політики в життя населення, всі культурні заходи мали на меті сприяння формуванню у громадян ідеологічно правильного світогляду. У 1950 р. в Україні нараховувалося 1945 палаців культури і клубів, 13448 червоних кутків, 2479 бібліотек, 806 кіноустановок [522, арк. 81].

Значне місце в культурному вимірі повсякденності металургів належало прослуховуванню лекцій. Лекційна пропаганда супроводжувала робітників на виробництві, у закладах культури і відпочинку і навіть у місцях проживання. Проведення лекцій могло виступати самостійним заходом, так і бути складовою інших культурних заходів. Наприклад, у 1957 р. у клубах, палаці культури та червоних кутках Нікопольського південно-трубного заводу було прочитано

більше 700 лекцій і доповідей [85, арк. 37], а в 1969 р. – 3780 лекцій [86, арк. 59].

Плани лекцій розклеювали по місту та розповсюджували на підприємствах [537, арк. 3]. Дирекція Запорізького парку культури та відпочинку ім. Франка щомісяця розсилала кращим робітникам підприємств понад 2000 запрошувальних квитків до лекторію парку на окремі цикли лекцій [538, арк. 4]. Аналіз лекційної тематики Сталінського парку культури і відпочинку ім. О. С. Щербакова дає можливість виділити основні тези радянської пропаганди першої половини 1950-х рр.: протиставлення СРСР як провідника мирної зовнішньої політики капіталістичним країнам-агресорам; звеличення В. І. Леніна та Й. В. Сталіна, а також досягнень КПРС; лідерство СРСР у розвитку економіки, науки і техніки; антирелігійна пропаганда, висока мораль радянських громадян. Найбільша кількість відвідувачів зафіксована на лекціях, пов'язаних з міжнародним становищем [539, арк. 6–9]. Іноді лекції читали за заявками. Так, у Жданівському парку культури і відпочинку ім. А. О. Жданова була прочитана лекція «Перебування товариша Сталіна у Маріуполі у 1920 р.» [537, арк. 3].

Переважна більшість лекцій супроводжувалася кінофільмами, картами та іншими наочними засобами. Після лекції міг бути організований виступ художньої самодіяльності. Наприклад, після лекції «КПРС – спрямовуюча та керівна сила радянської держави» у Жданівському парку культури і відпочинку ім. А. О. Жданова був організований виступ читців художнього слова будинку культури металургійного заводу «Азовсталь», які прочитали поему В. В. Маяковського «Володимир Ілліч Ленін», вірш М.М. Грибачова «Є така партія» та інше [537, арк. 4].

На території будинків, де мешкали металурги запорізьких заводів «Дніпроспецсталь» і «Запоріжсталь», упродовж 1950–1960-х рр. функціонували постійно діючі агітмайданчики [72, арк. 1; 531, арк. 218]. Щотижнево на них читали лекції, після чого демонстрували фільм або давали концерт художньої самодіяльності [531, арк. 218].

Ще одним видом організації дозвілля робітників протягом 1950–1960-х рр.

були різноманітні за тематикою, змістом і місцем проведення вечори. Так, 7 серпня 1953 р. у Запорізькому парку культури та відпочинку ім. І. Франка було проведено вечір виробничої творчості, на який були запрошені робітники і службовці металургійних підприємств міста [538, арк. 8]. Парк прикрашали плакати, транспаранти на тему вечора, портрети кращих металургів Запоріжжя [538, арк. 9]. Вечір розпочався доповіддю про швидкісні методи різання металу, після чого передовики підприємств [538, арк. 8] поділилися своїм досвідом з цього приводу. Була організована виставка брошур на тему «Технічний прогрес в СРСР», де була представлена література про досягнення передовиків металургійної промисловості, нові методи обробки деталей тощо [538, арк. 9].

У 1954 р. у клубі Новомосковського жерстекатального заводу відбувся молодіжний вечір. Вечір розпочався з танців під духовий оркестр, після чого присутні взяли участь у спортивних іграх. Була прочитана лекція «Моральний вигляд радянської молоді», після якої продемонстровано фільм «Янгол у відпустці» [450, с. 2].

Тематичний вечір, присвячений 99-й річниці з дня народження В.І. Леніна, відбувся у гуртожитку №8 Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А.М. Кузьміна, на якому була прочитана лекція «Музика у житті В.І. Леніна» з програванням платівок з улюбленими піснями вождя. Наприкінці вечора було продемонстровано фільм «Крила жовтня» [72, арк. 3].

Користувалися популярністю у населення вечори питань і відповідей. У 1953 р. два такі вечори було проведено у Сталінському парку культури і відпочинку ім. О.С. Щербакова. Заздалегідь по місту розклеювали афіші, що анонсували проведення вечору [539, арк. 11]. У парку були встановлені спеціальні ящики для запитань, де всі охочі могли залишити своє запитання. Щоденно вміст ящиків пересилали в обласний дім просвіти для підготовки відповідей. До дня проведення одного з таких вечорів надійшло більше 1000 запитань. На заході були присутні більш ніж 2000 осіб, які прослухали відповіді на надіслані запитання. По завершенні вечора присутнім було запропоновано переглянути науково-популярні фільми [539, арк. 13].

Іноді металурги здійснювали колективні походи в театр [51, с. 2]. Так, на Запорізькому електрометалургійному заводі «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна з 1966 р. традиційно проводили в останню суботу кожного місяця «День театру» [72, с. 532, арк. 3]. У 1967 р. було проведено 18 таких «днів» [70, арк. 6].

У клубах і палацах культури металургійних підприємств відбувалися концерти. Наприклад, у травні 1955 р. у клубі Жданівського металургійного заводу ім. Ілліча відбувся концерт за участю московських артистів Ю. Т. Тимошенка (Тарапунька) і Ю. Й. Березіна (Штепсель), акробатів братів Ялових та ін. [162, с. 2]. У червні 1967 р. у Палаці культури заводу до уваги робітників був вечір балету солістів Державного академічного Великого театру СРСР [193, с. 4].

Популярним видом дозвілля серед робітників було читання газет, журналів, книг [131, с. 83], які робітники могли взяти у бібліотеці або придбати. Металурги користувалися міськими бібліотеками та бібліотеками металургійних підприємств. Наприклад, на початку 1954 р. у бібліотеці Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна налічувалося 2876 читачів [63, арк. 37]. Тут проводились читацькі конференції і літературні вечори. До всіх значущих дат оформлювали спеціальний календар з підбором літератури [64, арк. 29]. На багатьох підприємствах також діяли громадські бібліотеки. Подібна бібліотека була організована металургами цеху №2 Нікопольського південно-трубного заводу. Робітники обслуговували її власними силами. Під час обідньої перерви та до роботи металурги читали книги та ділилися враженнями від прочитаного із колегами [131, с. 85].

Значна кількість металургів мали власні бібліотеки [131, с. 84]. Одним із способів її формування було оформлення підписки на збірки творів. Оплативши вартість підписки, робітники протягом визначеного часу поступово отримували всю збірку. Інформацію про новинки літератури населення отримувало через публікації у пресі, книжкові виставки [538, арк. 16].

Про зацікавлення робітників літературою свідчить їхня участь у читацьких

конференціях і літературних вечорах-концертах [171, с. 2; 175, с. 2]. Деякі металурги випробовували власні сили на літературній ниві. На багатьох підприємствах діяли літературні об'єднання. Одне з найстаріших в Україні об'єднань – «Плавка» – існувало на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського [131, с. 76]. При газеті Жданівського металургійного заводу ім. Ілліча «Ільичевец» з 1952 р. діяв літературний кружок [148, с. 2]. На його засіданнях робітники зачитували свої вірші та пісні. Основною тематикою творів на початку 1950-х рр. була постать Й. В. Сталіна, праця радянських людей і будівництво комунізму [149, с. 2]. Деякі металурги видавали власні збірки [11].

Протягом 1950-х рр. – початку 1960-х рр. досить поширеним видом дозвілля серед населення було прослуховування радіо. Популярність останнього обумовлена тим, що поряд з пресою воно було джерелом інформації та виконувало культурно-розважальну функцію. По радіо транслювали концерти, спектаклі, бесіди, що в умовах обмеженого вибору видів проведення дозвілля мало неабияке значення. Проте на початку 1950-х рр. не всі робітники мали можливість слухати радіо вдома [142, с. 2]. Наприклад, у Сталінській області на початок 1950 р. рівень радіофікації становив 37% або 7 радіоточок на 100 жителів. Частково радіофікація відбувалася шляхом встановлення вуличних динаміків [467, с. 168].

З 1962 р. в основі роботи телебачення і радіомовлення лежали рішення XXII з'їзду компартії про роз'яснювання ідей нової програми партії, звеличення праці будівельників комунізму [330, с. 265], переваги соціалістичного ладу над капіталістичним [330, с. 266]. Згідно з програмними партійними документами контент радіопередач мав включати наступні складові: пропаганда п'ятирічного плану, показ трудового героїзму, завзяття і наполегливості радянських людей у подоланні труднощів повоєнного часу і популяризація методів роботи передових робітників і колгоспників, а також досвіду підприємств і колгоспів [467, с. 169]. Зокрема, у Сталінському парку культури і відпочинку ім. О.С. Щербакова у 1953 р. відбувалася трансляція 12 випусків радіожурналу, у яких виступали стахановці підприємств міста [539, арк. 34].

Всі плани мовлення склалися з урахуванням державних свят і ювілеїв значущих для радянської історії діячів і подій. Так, головними пропагандистськими кампаніями радіо у другій половині 1960-х рр. були підготовка і проведення двох ювілеїв – 50-річчя Жовтневої революції у 1967 р. і 100-річчя від дня народження В.І. Леніна в 1970 р. Засилля пропаганди на радіохвилях викликало негативну реакцію аудиторії, що знаходило відображення в анекдотах: «– Петров, чому ви сьогодні прийшли на роботу неголеним? – Питає начальник у підлеглого. – Я електробритву ввімкнув, а звідти про Ілліча говорять...» [564, с. 60].

Великою популярністю серед населення радянської України користувався кінематограф. До визначних дат радянської історії проводили кінофестивалі [160, с. 2]. Культурні заходи: лекції, вечори, читацькі конференції часто включали в себе перегляд близького за тематикою фільму. В газетах друкували анонси кінокартин. Перед кожним кіносеансом демонстрували так звані кіножурнали, що популяризували радянський спосіб життя, нові свята та обряди, вели антирелігійну пропаганду [34, с. 313].

Аналіз сюжетів кінофільмів свідчить про те, що у 1950-х рр. до уваги глядачів пропонували переважно фільми воєнної і революційної тематики, а також мелодрами. У 1960-х рр. на екрани виходить все більша кількість кінокомедій. Через кінематограф відбувалося пропагування тези про покращення рівня життя населення [42; 567]. На екранах один за одним з'являлися позитивні образи передовиків виробництва [299; 560; 567]. Особливий акцент був зроблений на необхідності навчання [299; 567]. Лунала критика спекулянтів і ледарів [42; 567]. Негативне ставлення до релігії проявлялося в зображенні релігійних діячів у комічній формі [476].

Серед нарікань, що виникали у металургів, стосовно організації кінопоказів на початку 1950 х рр. були демонстрація старих фільмів [138, с. 2], а також фільмів поганої якості. У клубі Єнакіївського металургійного заводу частими були випадки продажу 2-3 квитків на одні й ті ж самі місця [118, с. 2].

У 1960-х рр. розповсюдження отримали любительські зйомки. Наприклад,

до 50-річчя радянської влади кінолюбителі Жданівського металургійного заводу ім. Ілліча працювали над фільмом «Ми – іллічівці». У фільмі показані ветерани праці, передовики виробництва, освоєння проектних потужностей, ріст культури та побуту робітників підприємства [185, с. 2]

Наприкінці 1950-х рр. у побут металургів входить телевізор. Громадяни, які мали радіоприймачі і телевізори, мали здійснювати реєстрацію останніх в підприємствах зв'язку, а також сплачувати абонементну плату за користування ними. Такий порядок було скасовано лише з 1 січня 1962 р. Для повноцінного користування телевізором слід було дотримуватися певних правил його установки та перегляду. Не слід було встановлювати телевізор біля вікна, тому що він міг вийти з ладу через сирість. У багатоквартирних будинках, у яких перекриття і сходові клітини були виготовлені із залізобетону, телевізор необхідно було встановити у кімнаті, вікна якої виходили вбік телецентру. В іншому випадку з'являлася багатоконтурність зображення. Передачі рекомендували переглядати у напівзатемнених кімнатах [52, с. 2].

Постанова ЦК КПРС 1959 р. вказувала на необхідність забезпечити систематичну трансляцію по телебаченню спеціальних програм і фільмів, що переконливо демонстрували успіхи та перспективи радянського народу з впровадження в життя рішень XXI з'їзду КПРС [343, с. 425].

Задоволення культурних потреб металургів, особливо протягом 1950-х рр., здійснювали за допомогою колективів художньої самодіяльності. Художня самодіяльність являла собою створення та/або виконання художніх творів силами любителів [487, с. 413]. При клубі Жданівського металургійного заводу ім. Ілліча у 1950-х рр. діяли драматичний і хоровий кружки, танцювальний, вокальний колективи, духовий оркестр [116, с. 2], симфонічний оркестр, кружок бандуристів [167, с. 2] (Додаток Ю.1.). При палаці культури того ж підприємства у 1967 р. активно працювали духовий оркестр та хор, театр мініатюр, драматичний кружок, руський хор (60 осіб), чоловічий ансамбль (30 осіб) [190, с. 4]. У палаці культури Криворізького металургійного заводу ім. В. І. Леніна «Криворіжсталь» у 1969 р. діяло 18 колективів: народний, естрадний оркестри,

народний цирковий, танцювальний, хоровий, вокальний колективи тощо [87, арк. 76].

З метою донесення «передової культури» до сільських мешканців металурги виступали у колгоспах із концертами та спектаклями [131, с. 99; 100], брали участь у сільських святах урожаю [131, с. 100] (Додаток Ю.2.).

Загалом не можна говорити про масовість такого явища як художня самодіяльність. Зокрема, у 1957 р. у ній брали участь 500 працівників Нікопольського південно-трубного заводу, що становить лише 5,2% від їхньої загальної кількості [85, арк. 37; 530, арк. 76]. Наприкінці 1960-х рр. кількість учасників збільшилась до 2000 осіб [86, арк. 59], що дорівнює 9% від загальної чисельності працівників заводу [86, арк. 13; 59].

Влада приділяла значну увагу розвитку фізичної культури, спорту і туризму в країні. Цій меті мали сприяти добровільні спортивні товариства (ДСТ) через свої первинні організації на підприємствах. Кожне ДСТ мало свої прапор, вимпел, емблему, спортивну форму і нагрудний значок. ДСТ профспілок металургійної промисловості називалося «Металург». Членами ДСО могли стати робітники та члени їх сімей, які досягли 14-річного віку. Члени ДСО були зобов'язані удосконалювати свою фізичну підготовку та спортивну майстерність, готувати себе до праці і захисту Батьківщини, брати участь у фізкультурно-масових і спортивних заходах, берегти майно ДСО, регулярно проходити медичний огляд, дотримуватися особистої гігієни і вимог лікарського контролю та своєчасно сплачувати членські внески [98, с. 268].

На початку 1950-х рр. спортивне товариство Жданівського металургійного заводу ім. Ілліча пропонувало такі види спорту: баскетбол, бокс, волейбол, гімнастика, легка атлетика, футбол, шахи та шашки [138, с. 2]. Наприкінці 1950-х рр. в ДСТ профспілок культивувалося 40 видів спорту, найбільш популярними з яких були волейбол, шахи, легка атлетика, лижний спорт і футбол [98, с. 268].

Однак деякі робітники, які займалися спортом, відчували незручності у зв'язку з відсутністю бази для розвитку окремих видів спорту та нестачею

інвентарю. Так, у першій половині 1950-х рр. через відсутність приміщення в зимовий період багато спортивних секцій Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А.М. Кузьміна згортали свою діяльність [63, арк. 37]. У 1959 р. на підприємстві не було спортивного залу для тренувань, стрілецького тирю, техніка на велосипедній станції не могла забезпечити нормальну роботу останньої [64, арк. 32]. Спортсмени Запорізького ордена Леніна заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе у зв'язку з відсутністю зимового плавального басейну в 1965 р., всупереч техніці безпеки, проводили тренування в бризкальному басейні заводу [73, арк. 31]. Окрім нестачі інвентарю, подекуди не вистачало належного керівництва ДСТ. З цього приводу у заводській газеті Новомосковського жерстекатального заводу у 1954 р. навіть було опубліковано вірш «Невдача спортсмена», який характеризував роботу ДСТ «Металург» (Додаток Я.1.) [453, с. 2].

На території Криворізького металургійного заводу ім. В. Леніна у 1969 р. діяло 9 спортивних майданчиків, на яких під час обідньої перерви робітники могли грати у волейбол, бадмінтон, городки. У червоних кутках цехів було розташовано 12 столів настільного тенісу [874, арк. 76], проте, зважаючи на важкі умови праці, до активного відпочинку долучалися далеко не всі робітники.

У цілому протягом 1950–1960-х рр. спорт не отримав широкого розповсюдження серед металургів, що, вірогідно, було зумовлено фізичним навантаженням на підприємствах. У 1957 р. на Нікопольському південно-трубному заводі нараховувалося 1511 спортсменів, що становить 15,9% від загальної чисельності працівників підприємства [85, арк. 39; 530, арк. 76]. Кількість працівників Криворізького металургійного заводу ім. В. Леніна, що займалися спортом у 1969 р. дорівнювала 8570 осіб чи 26,9% всіх працівників [86, арк. 61]. Однак значна частина металургів, які були членами спортивних товариств, не брали участі у їх роботі [454, с. 2].

Чимало робітників захоплювалося мисливством або рибальством [131, с. 83]. У клубі Жданівського металургійного заводу ім. Ілліча у 1955 р. була організована кімната мисливця та риболова, обладнана опудалами тварин та

птахів, де можна було отримати консультацію, почитати літературу, переглянути науково-популярні фільми з мисливського та риболовного спорту [176, с. 2]. Для риболовів-любителів Дніпропетровського металургійного заводу ім. Комінтерну у 1959 р. були організовані масові виїзди на одноденну риболовлю [297, с. 1]. У спортивній риболовлі та полюванні у 1968 р. брало участь 1300 працівників Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна [70, арк. 5].

Поширеною формою колективного дозвілля робітників і членів їхніх сімей були масові гуляння, які організовували громадські організації підприємств у лісі, на березі річки чи озера. Під час таких виїздів металурги грали в шахи, доміно, читали книгу чи журнал, слухати лекцію, співали, потанцювали, влаштувати спортивні ігри [131, с. 81]. Наприклад, робітники Жданівського металургійного заводу ім. Ілліча у 1967 р. побували в заповідниках Кам'яні могили, Хомутовський степ, у Володарському зеленому масиві та Великоанадольському лісництві [191, с. 4]. Однак не завжди організація виїздів на природу задовольняла металургів. У 1951 р. робітники Єнакіївського металургійного заводу скаржились на не налагодженість обслуговування відпочиваючих торговельними організаціями [121, с. 1].

Деякі робітники разом із сім'ями проводили відпустки у туристичних походах [131, с. 82]. Наприклад, клуби туризму запрошували металургів на час відпустки вирушити у турпохід по Закарпаттю, Кавказу, Карелії, Криму чи Прибайкаллю [186, с. 4]. Туристичні путівки закордон до Болгарії, Греції, Польщі, Румунії, Туреччини, Югославії, у круїз Середземним морем, Дунаєм, Західною Африкою пропонували робітникам комітети профспілки [185, с. 4].

Оскільки більша частина металургів і членів їх сімей проводила свій літній відпочинок у межах міста [297, с. 1], профспілкові організації підприємств організовували для робітників прогулянки на пароплаві. Так, у 1959 р. металурги Запорізького ордена Леніна заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе і члени їхніх сімей виїжджали на заводському пароплаві на острів Хортицю [531, арк. 218]. Морські прогулянки узбережжям Азовського моря надавали можливість

робітникам Жданівського металургійного заводу ім. Ілліча познайомитись із пам'ятками Бердянську, Єйську, Ростова [189, с. 2].

Доволі популярним видом дозвілля були танці. На думку доктора історичних наук Н.Б. Лебіної, публічний простір танцювальних майданчиків в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. був найважливішим місцем для спілкування чоловіків і жінок. При заводських клубах металургійних підприємств, парках культури та відпочинку діяли школи бальних танців. Іноді танці розучували безпосередньо на танцювальному майданчику під час 15–20-хвилинного антракту [286, с. 78]. Також танці відбувалися і на вечірках, що проводили вдома [299].

У 1950-х рр. на танцмайданчиках можна було побачити наступні танці: «Краков'як», «Па-де-катр», «Полька», «Полька-тройка», «Танго», «Фокстрот». Відомо, що на початку 1950-х рр. у клубі Єнакіївського металургійного заводу танцювали переважно «Фокстрот», а у Запорізькому парку культури та відпочинку ім. І. Франка у 1953 р. молодь виконувала «Ах, Вы сени, мои сени». Проте, судячи із заміток на шпальтах заводських газет, на кінець 1950-х рр. субкультура «стиляг» поширилися і в середовищі молодих металургів. Так, на новорічному вечорі Єнакіївського металургійного заводу було призначено приз за танець фокстрот «без викрутасів», а танці молоді у клубі Дніпропетровського металургійного заводу ім. Комінтерну заводська газета характеризувала як топтання на місці в стилі «стиляжної трясучки».

На початку 1960-х рр. розширився список «ідеологічно витриманих» і схвалених владою танців. Фінські «Летка-єнка» і «Хоппель-поппель», болгарський «І-ха-ха», «Каліпсо» і «Лімбо» з островів Трінідат і Тобаго, грецький «Сіртакі», американо-канадський «Халі-галі», латиноамериканський «Ча-ча-ча» були рекомендовані для виконання в публічних місцях. Однак дійсними лідерами танцювальної моди стали «Чарльстон» і «Ліпсі». В середині 1960 х рр. у моду увійшов «Твіст».

Відлуння минулої війни у 1950-х рр. ще звучало на танцювальних майданчиках, для яких була характерною наявність жіночих пар через нестачу

партнерів-чоловіків. Організація танців подекуди залишала бажати кращого. Наприклад, квитки танцювальний майданчик клубу Єнакіївського металургійного заводу у 1952 р. продавали без обмеження, що призводило до штовханини. Не було лавок, щоб присісти. На майданчик приходили люди напідпитку, тому скрізь можна було почути лайку. Подібна ситуація спостерігалася і в 1959 р. у клубі Дніпропетровського металургійного заводу ім. Комінтерну. У переповненому залі молоді люди танцювали в головних уборах з цигарками в зубах, часто напідпитку. Тому на танцях непоодиноким явищем були бійки [286, с. 78].

Щоденна праця в складних умовах фізичного і психологічного напруження потребувала відпочинку. Оскільки природною формою зняття напруження, звільнення від відчуття буденності та турбот значна кількість робітників вважали надмірне вживання спиртного [201, с. 223], то проявом девіантної поведінки, що найбільш укорінився в робітничому побуті, було пияцтво. Зверненню до такої форми відпочинку сприяло розташування точок продажу спиртних напоїв. Пивні розташовувалися біля прохідних заводів [156, с. 2; 299] (Додаток Я.2.). У буфетах деяких ідалень підприємств чорної металургії алкоголь продавали на розлив [377]. Багато пунктів його продажу на розлив було по місту [73, арк. 31]. Навіть біля буфету водолікарні Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча здійснювали торгівлю вином і пивом [155, с. 2].

Оскільки подекуди проблема організації дозвілля металургів, особливо тих, які мешкали у віддалених районах, залишалася невирішеною [169, с. 2], означена обставина також сприяла споживанню алкоголю. Перевірка роботи МСЧ запорізьких заводів «Дніпроспецсталь» і «Запоріжсталь» у 1969 р. засвідчила близько 30 випадків порушення хворими режиму в стаціонарі через вживання алкоголю [71, арк. 4].

Надмірне споживання спиртного призводило до того, що металурги потрапляли до витверезника. У першому півріччі 1963 р. там побували 236 робітників Запорізького ордена Леніна заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе [61, арк. 68], а в 1964 р. їх долю повторили 515 металургів

Єнакіївського металургійного заводу [22, с. 133]. Випадки пияцтва і хуліганства зафіксовані у 1964 р. у гуртожитках Запорізького заводу феросплавів [73, арк. 137]. При чому до витверезника потрапляли навіть ті, чия поведінка мала бути взірцем для інших. Зокрема, частими його гостями наприкінці 1950-х рр. були комсомольці Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А.М. Кузьміна [74, арк. 74].

Особливим є проведення дозвілля під час свят. Свято – протиставлений будням, відрізок часу, виділений на честь кого або чого-небудь, що характеризується радістю й урочистістю. З встановленням радянської влади відбувалася заміна релігійних свят на громадські, переважно пов'язані з комуністичною ідеологією. У 1953 р. неробочими днями були: 1 січня – Новий рік [348, с. 329], 1 травня – день Інтернаціоналу, що став пізніше Днем міжнародної солідарності трудящих, 7 листопада – день Жовтневої Революції [235] і 5 грудня – день Конституції СРСР. У 1965 р. до неробочих днів додали 9 травня – День Перемоги – і 8 березня – Міжнародний жіночий день [349, с. 329; 350, с. 330].

Оскільки радянська ідеологія була проникнута духом колективізму, ця обставина впливала на те, що колективною мала бути не лише виробнича діяльність, а й дозвілля робітників. Тому основною формою загальнодержавного святкування Річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції та Дня міжнародної солідарності трудящих були демонстрації. Трудящі формували колони та під червоними прапорами, гаслами, портретами вождів революції, світового пролетаріату і членів Політбюро ЦК КПРС крокували головними вулицями міст. На чільному місці, як правило на площі, встановлювали трибуну, з якої керівники міста та області вітали демонстрантів [380, с. 17].

Наприклад, участь металургів у демонстрації, присвяченій 42-й річниці Жовтневої революції, у 1959 р. у місті Новомосковськ виглядала наступним чином: святкова хода розпочалась о 10:00. За традицією на початку колони йшли школярі. За ними – працівники Новомосковського металургійного заводу, колектив якого у третьому кварталі вийшов переможцем у змаганні підприємств

області на честь 42-ї річниці Жовтня та завоював перехідний Червоний прапор облпрофради і раднаргоспу. Прапор ніс Герой Соціалістичної Праці С. Б. Руденок [440, с. 2]. Якщо завод не виконував план, то під час демонстрації, його робітники йшли останніми [74, арк. 90]. Демонстрації тривали близько двох годин [173, с. 1]. Значна кількість металургів проявляла інтерес до них [374–376].

По завершенню демонстрації святкування переносилися до культурних осередків та осель робітників. Зокрема, 1 травня 1953 р. у Жданівському парку культури і відпочинку ім. А. О. Жданова, який прикрашали гасла, транспаранти, яскраво оформлені стенди кращих людей міських заводів, відбулися виступи художньої самодіяльності, концерт духового оркестру, вечір народних і бальних танців. На спортмайданчику були організовані змагання з волейболу, баскетболу, ручного м'яча. На сцені парку виступив лектор з темою «Техніка великих будов комунізму» [537, арк. 9]. Відділи робітничого постачання металургійних підприємств організовували вуличну торгівлю кондитерськими, хлібобулочними, тютюновими виробами, мінеральними і фруктовими водами [119, с. 2]. Святкування закінчувалося феєрверком [537, арк. 9].

На початку 1950-х рр. святкування Нового року відбувалося колективно. Так, у новорічну ніч відбувалися бали-маскаради, на яких робітники брали участь в іграх і танцювали [115, с. 2]. У червоних кутках цехів проводились новорічні вечори, на яких заслухували доповідь начальника цеху, після чого розпочинався концерт колективів художньої самодіяльності, проводилась вікторина [144, с. 1].

З 1947 р. День Перемоги став робочим днем. Певні урочистості відбувалися, але в незначних масштабах. Наприклад, 9 травня 1953 р. у Жданівському парку культури і відпочинку ім. А.О. Жданова було прочитано доповідь начальника військової частини «Про радянську армію», після чого відбувся виступ художньої самодіяльності військової частини і палаців культури металургійних підприємств «Азовсталь» та ім. Ілліча. На відкритому кіно-майданчику було продемонстровано фільм «За тих, хто в морі» [537 арк. 9].

Ситуація змінилася з середини 1960-х рр., коли 9 травня знову стало вихідним днем, тоді і склалася усталена форма святкування Дня Перемоги: відбувалися марші ветеранів війни, мітинги, покладання квітів до меморіальних комплексів воїнам-визволителям. Після офіційних заходів у парках та скверах міст проходили масові народні гуляння [380, с. 18].

Окрім державних свят важливе місце у повсякденні металургів займали свята, пов'язані з їхньою професійною діяльністю. В основних рисах, до хрущовського часу святковий радянський календар уже склався [112, с. 413]. Однак нове керівництво країни розпочало пошуки нових свят – «народних за формою, соціалістичних за змістом» [112, с. 414]. Відповідно до даного курсу з 1957 р. було постановлено святкувати у третю неділю липня День металурга [365]. Святкування останнього супроводжувалося народним гулянням. Так, у 1959 р. адміністрація Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна організувала для робітників святкування на Дніпрі [74, арк. 28]. У 1967 р. у парку Жданівського металургійного заводу ім. Ілліча до послуг металургів і членів їх сімей були атракціони: колесо огляду, колесо зустрічей, ланцюгова карусель тощо, ресторан, павільйон з солодким [192, с. 4].

Святами, пов'язаним з професійною діяльністю робітників, були ювілеї підприємств чорної металургії, на яких вони працювали. Наприклад, у палаці культури Жданівського металургійного заводу ім. Ілліча у лютому 1967 р. відбулися урочисті збори, присвячені 70-річчю заводу [181, с. 1]. Значна кількість робітників з великим трудовим стажем і передовиків виробництва була нагороджена почесними грамотами та цінними подарунками. Багатьом була оголошена подяка з занесенням до трудової книжки [182, с. 1].

До професійних можна віднести свята окремих робітничих колективів, пов'язані із перевиконанням плану [299] чи перемогою у соціалістичному змаганні [131, с. 45]. Металурги збиралися у когось вдома і запрошували своїх друзів. Серед розваг були танці під радіолу, ігри. Популярністю у молоді користувалася гра «у пляшку» [299].

День народження, що по суті був родинним святом, в умовах реалій життя робітників підприємств чорної металургії перетворювався на свято колективне. Так, робітники Ямського доломітного комбінату, які мешкали у гуртожитках, у першій половині 1950-х рр. відзначали дні народження, спілкуючись між собою у кімнаті іменинника за пляшкою горілки [377]. Існувала практика відзначати День народження з колективом бригади [61, арк. 77], членів якої запрошували на застілля додому [376].

Радянська ідеологія вважала «релігійні упередження» видом девіантної поведінки, які стояли в одному ряду з хуліганством, пияцтвом та поганим ставленням до членів сім'ї [61, арк. 69], тому важливою складовою ідеологічної роботи була антирелігійна пропаганда. В цілому в робітничому середовищі не була розповсюджена релігійність. Проте деякі робітники відзначали релігійні свята та дотримувалися обрядів [131, с. 174]. Піднесення релігійності, що виникло у повоєнний період, простежувалося у першій половині 1950-х рр. Наприклад, у Сталінській області на початку 1950-х рр. у жовтневій демонстрації взяло участь близько 500 тис. осіб, а храми на Великдень відвідали 380-403 тис. осіб [45, с. 123]. Частина прогулів на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г.І. Петровського у 1953 р. була пов'язана з тим, що металурги, які мешкали в навколишніх селах, не виходили на роботу на релігійні свята [508, арк. 141]. У 1954 р. у аркушевальцівному, лудильно-оцинкувальному цехах та цеху ширвжитку Новомосковського бляхокатального заводу також мали місце прогули у релігійні свята. Тут були зафіксовані факти дотримання релігійних обрядів молодими робітниками. На заводських партійних зборах різко критикували комуністів, які крізь пальці дивилися на те, що у їх сім'ях «процвітали релігійні упередження» [451, с. 2], а в середовищі металургів до релігійних людей ставилися як до хворих чи інвалідів [376]. У газетах були замітки про те, що релігійні свята, як правило, супроводжувалися бійкам, пияцтвом і хуліганством [152, с. 2]. Хоча влада і не забороняла релігійні служби, але прагнула запобігти відвідуванню храмів населенням. У зв'язку з цим у ніч перед Великоднем у клубах до 3–4 години ранку влаштовували концерти

художньої самодіяльності, вечора ігор і танців, читали лекції, у кінотеатрах демонстрували нові фільми [45, с. 28]. Оскільки з 1954 р. почався новий наступ на релігію, на багатьох підприємствах були створені ради атеїстів, а в деяких цехах і гуртожитках при червоних кутках кабінети атеїста [131, с. 174]. У бібліотеках діяли кутки атеїста [74, арк. 29]. Проводилась індивідуальна роз'яснювальна робота з віруючими [131, с. 174].

Таким чином, майже всі дозвілєві практики робітників підприємств чорної металургії перебували під впливом радянської ідеології. Суттєве місце в культурному вимірі повсякденності металургів належало прослуховуванню лекцій, радіо, перегляду кінофільмів і телепередач, читанню книг, преси. Значною мірою задоволення культурних потреб робітників підприємств чорної металургії, особливо протягом 1950-х рр., здійснювали за допомогою колективів художньої самодіяльності. Проте кількість учасників цих колективів серед металургів була незначною. Не отримав широкого розповсюдження поміж ними й спорт. Проте поширеною формою проведення дозвілля було вживання алкоголю. Значна частина металургів виявляла інтерес до участі в колективному святкуванні державних свят. Також у їхньому повсякденні укорінилися свята, пов'язані з професійною діяльністю. Попри те, що в середовищі робітників не була поширена релігійність, деякі металурги або члени їхніх сімей відзначали релігійні свята та дотримувалися обрядів, особливо в першій половині 1950-х рр., що не розголошувалося у зв'язку з відсутністю розуміння серед колег.

Висновки до четвертого розділу:

Таким чином, в умовах радянської дійсності металурги мали вільний доступ до отримання освіти та задоволення своїх культурних потреб, що не виходили за межі комуністичної ідеології, але лише частково могли задовольнити потреби в медичному обслуговуванні, що свідчить про невисокий рівень життя:

- виявлено, що, попри доступність медичних послуг для робітників, їхня

якість не була високою, особливо у першій половині 1950-х рр.;

- з'ясовано, що існував ряд проблем, притаманних медичному обслуговуванню металургів: нестача лікарських кадрів, ліжкового фонду, апаратури, медикаментів та транспорту;

- виявлено, що отримання освіти робітниками часто було обумовлене тиском з боку адміністрації й характеризувалося відсутністю інтересу частини робітників, що певним чином було пов'язане з небажанням витратити вільний час на навчання після виснажливої праці.

- визначено, що упродовж 1950–1960-х рр. значна кількість металургів не мали загальної середньої освіти.

- доведено, що в умовах радянської дійсності значне місце в культурному вимірі повсякденності металургів належало прослуховуванню лекцій, радіо, перегляду кінофільмів і телепередач, читанню книг, преси.

- поширеною дозвіллевою практикою робітників було вживання алкоголю;

- встановлено, що частина металургів проявляла інтерес участі у демонстраціях і мітингах;

- з'ясовано, що деякі металурги або члени їх сімей відзначали релігійні свята та дотримувалися обрядів, особливо у першій половині 1950-х рр.

ВИСНОВКИ

Відповідно до визначеної мети й поставлених завдань, результати дослідження повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії України протягом 1950–1960-х рр. дозволяють зробити наступні висновки:

– аналіз наукового доробку дозволяє констатувати, що деяким аспектам теми присвячена значна кількість праць, однак на сьогодні повсякденне життя робітників підприємств чорної металургії України періоду 1950–1960-х рр. не стало предметом окремого дослідження. Залучений комплекс матеріалів фондів центральних і місцевих державних архівів, музеїв, опублікованих статистичних даних, періодичних видань і джерел особового походження дозволяє охарактеризувати повсякдення металургів. З огляду на специфіку теми в основу роботи покладено антропологічний і мікроісторичний підходи, що сприяли дослідженню щоденних практик робітників;

– історичні умови повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії, перш за все, були пов'язані з характерною для того періоду державною політикою, рівнем технічної оснащеності металургійних підприємств, кадровим забезпеченням і умовами виробничої діяльності;

– державна політика щодо підприємств чорної металургії була спрямована на збільшення обсягів виробництва продукції і підвищення її якості шляхом модернізації виробництва, розвитку руху винахідників і раціоналізаторів та соціалістичного змагання. Окремі постанови стосувалися зменшення тривалості робочого часу, покращення охорони праці й трудової дисципліни, закріплення кадрів, а також підвищення оплати праці металургів. Політика в соціальній сфері була пов'язана зі зростанням рівня життя робітників. Ідеологічна політика була спрямована на виховання комуністичного світогляду в населення поряд із науково-атеїстичною пропагандою;

– підприємства чорної металургії являли собою комплекс виробництв, починаючи від переробки сировини до виробництва готової продукції. Функціонування металургійних підприємств здійснювалося завдяки наявності

значної кількості кадрів, що працювали як в основних, так і допоміжних цехах, тому металурги склали суттєву частину робітництва. Економічна діяльність становила невід'ємну частину повсякдення металургів, оскільки третину дня вони проводили на роботі. Однак важка праця в умовах впливу шкідливих факторів, а також емоційне напруження під час виробничої діяльності призводили до втоми робітників як на фізичному, так і психологічному рівні. Характерними для галузі були високі показники травматизму й низький рівень трудової дисципліни. Оскільки перше повоєнне десятиліття характеризувалося диспропорцією статей, на металургійних підприємствах жінки і підлітки виконували роботи, на яких їхня праця була заборонена. Незважаючи на це, більшість металургів не залишали підприємств до виходу на пенсію, бо вірили у необхідність напруженої праці для розвитку країни;

– у своєму повсякденні робітники підприємств чорної металургії могли задовольняти потреби першої необхідності. Однак цього не можна сказати про інші матеріальні потреби, що свідчить про невисокий рівень їхнього життя, попри приналежність до пріоритетної галузі економіки. Більшість металургів стикалася з житловою проблемою та проблемами незабезпеченості житлово-комунальними, побутовими послугами і торговельною мережею;

– у першу чергу рівень життя робітників підприємств чорної металургії залежав від їхніх доходів. У структурі бюджету сімей металургів дохідна частина загалом переважала витратну, а основною статтею формування дохідної частини бюджету була заробітна плата робітників. За рахунок зростання останньої та відміни державних позик розвитку народного господарства відбулося збільшення доходів сімей металургів, що створювало можливості для заощаджень. У зв'язку з цим, протягом 1950–1960-х рр. відбулося збільшення обсягів витрат. Найбільш суттєвими з них були купівля товарів першої необхідності: продуктів харчування та предметів особистого користування, а також сплата податків. В сумі означені статті склали більше двох третин витратної частини сімейного бюджету. Подібна структура витрат свідчила про недостатню результативність праці для металургів;

– для повсякденності більшості робітників металургійних підприємств були притаманними складні житлові умови, що перетворювало житло на важливу життєву цінність. Завдяки будівництву «хрущовок» вдалося надати квартири сотням тисяч металургів, проте темпи зведення житла відставали від потреб у ньому. У зв'язку з цим характерною рисою періоду 1950–1960-х рр. було перенаселення житла, що позбавляло робітників повноцінного відпочинку після виснажливої праці. Подібний стан речей негативно впливав на їхнє здоров'я. Проте наприкінці 1960-х рр. значна кількість металургів та членів їхніх сімей продовжувала проживати в орендованих квартирах, бараках, підвальних приміщеннях і гуртожитках;

– спричинена Другою світовою війною, руйнація комунального господарства України, призвела до низького рівня та якості житлово-комунальних послуг, а подекуди їхньої повної відсутності, що також негативно позначалося на здоров'ї робітників. Мережа побутових підприємств відставала від потреб металургів через низьку якість, тривалі терміни виконання замовлень і неприйнятну цінову політику. Проблеми в організації постачання товарами змушували робітників звертатися до перекупників, незважаючи на значну суму переплати за товар;

– в умовах радянської дійсності металурги мали вільний доступ до отримання освіти та задоволення своїх культурних потреб, що не виходило за межі комуністичної ідеології, але лише частково могли задовольнити потреби в медичному обслуговуванні, що свідчить про невисокий рівень життя;

– вплив шкідливих факторів під час виробничої діяльності призводив до діагностування у металургів окремих цехів підприємств чорної металургії професійних захворювань. У зв'язку з цим медичне обслуговування робітників галузі здійснювали спеціальні медичні установи. Попри доступність медичних послуг, якість останніх не завжди була високою, що особливо характерно для першої половини 1950-х рр. До кінця досліджуваного періоду не було вирішено низку проблем, притаманних медичному обслуговуванню металургів, що були

пов'язані з нестачею лікарських кадрів, ліжкового фонду, апаратури, медикаментів та транспорту;

– незважаючи на вільний доступ до отримання освіти протягом 1950–1960-х рр. значна кількість робітників підприємств чорної металургії не мали загальної середньої освіти. Означена обставина була зумовлена тим, що її здобуття відбувалося через тиск з боку цехової адміністрації і характеризувалося відсутністю інтересу частини металургів у зв'язку з небажанням витратити вільний час на навчання після виснажливої праці;

– оскільки культурний вимір повсякденності робітників підприємств чорної металургії перебував під впливом комуністичної ідеології, більшість способів проведення дозвілля були пов'язані з формуванням у них «ідеологічно правильного» світогляду і життєвих цінностей. Значна частина металургів проявляла інтерес до участі у колективному святкуванні державних свят. Релігія мала місце в житті окремих робітників або членів їхніх сімей, але подібні практики вони намагалися приховати від громадськості;

– дослідження не вичерпує всіх питань, пов'язаних з порушеною проблематикою. Положення та висновки дисертації можуть стати підґрунтям для подальшого вивчення повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії України.

Список використаних джерел

1. Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. Москва : «Российская политическая энциклопедия», 2004. 488 с.
2. Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. Донецьк, 2007. 19 с.
3. Архипов А. С., Покровская Л. Н. Медико-санитарное обслуживание рабочих промышленных предприятий. Москва, 1966. 32 с.
4. Бажан О., Ю. Данилюк Випробування вірою : боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-і рр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2000. 320 с.
5. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
6. Базарянінов В. К. Дзержинка : роки і долі : Нариси історії Дніпровського металургійного комбінату ім. Ф. Е. Дзержинського. Дніпропетровськ: Пороги, 1999. 276 с.
7. Баран В. К. Україна після Сталіна : Нарис історії 1953–1985 рр. Львів : МП «Свобода», 1992. 124 с.
8. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 303 с.
9. Безпалов М. Є., Заблоцька К. В. Ручна праця у важкій промисловості України (60–80-і рр. ХХ ст.). *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2003. №3/4 (15/16). С. 206–213.
10. Берг И. А. Техника безопасности и промышленная санитария в черной металлургии. Москва : Металлургиздат, 1963. 295 с.
11. Бериллов Н. Т. Мое Приазовье. Стихи. Сталино : Обл. изд., 1958. 35 с.
12. Берк П. Историческая антропология и новая культурная история. *НЛО*. 2005. №5. URL : <https://magazines.gorky.media/nlo/2005/5/istoricheskaya->

antropologiya-i-novaya-kulturnaya-istoriya.html (дата звернення : 16.06.2018).

13. Бернштейн Л. Ю., Кожукало І. П. Політика Комуністичної партії в галузі соціально-політичного розвитку суспільства. Київ : Політвидав України, 1976. 80 с.

14. Бобровський А. С. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років : автореф. дис... кад. іст. наук. 07.00.01. Донецьк, 2007. 20 с.

15. Бодрухіна І. М. Зміни соціально-побутових умов життя населення Донбасу в середині 50-х – першій половині 60 х рр. ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. Луганськ, 2013. 20 с.

16. Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки) : повсякденні прояви, трансформації. Київ: Інститут історії НАН України, 2012. 322 с.

17. Боффа Дж. История Советского Союза : В 2 т. 2-е изд. Москва : Международные отношения, 1994. Т. 2. 628 с.

18. Брегеда М. В. Ставлення населення Української РСР до процесу десталінізації (1953–1964 роки) : автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. Миколаїв, 2009. 22 с.

19. Бродель Ф. Динамика капитализма. Пер. с фр. В. Колесникова. Смоленск: «Полиграмма», 1993. 128 с.

20. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II : в 3 ч. Ч. 1 : Роль среды. Пер. с фр. М. А. Юсима. Москва : Языки славянской культуры, 2002. 496 с.

21. Бубличенко М. И. Испытание прочности : Научно-популярные очерки истории Макеевского труболитейного завода им. В. В. Куйбышева. Донецк : «Донбасс», 1985. 143 с.

22. Буждежан А. В. Виробнича діяльність працівників чорної металургії Донецького економічного адміністративного району (1957–1965). *Нові сторінки історії Донбасу*. Донецьк : ДонНУ, 2006. Кн. 12. С.128–141.

23. Буждежан А. В. Чорна металургія Донбасу у 50–80-і рр. ХХ ст. :

автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. Донецьк, 2009. 20 с.

24. Бухтияров В. Ф. «Хлеб» металлургии : К 60-летию Криворожского коксохимического завода. Люди. События. Годы. Кривой Рог, 1996. 52 с.

25. В строю ветеранов : Краткие очерки истории Днепропетровского металлургического завода им. Коминтерна. Днепропетровск: «Промінь», 1977. 118 с.

26. Вайль П., Генис А. 60-е. Мир советского человека. Москва : АСТ, Corpus, 2013. 432 с.

27. Васильев А. А. Русская мода. 150 лет в фотографиях. Москва : СЛОВО/SLOVO, 2004. 446 с.

28. Век позапрошлый 1896–1927 гг. Макеевкокс. URL : <http://mkoks.donetsksteel.com/company/history/old-pages> (дата звернення : 16.05.2019).

29. Вербицкий В. Б. Охрана здоровья рабочих г. Луганска (По опыту работы лечебно-профилактических учреждений) : автореф. дис... канд. мед. наук. 784. Ивано-Франковск, 1969. 22 с.

30. Верт Н. История советского государства. 1900–1991. Пер. с фр. Москва : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. 480 с.

31. Ветеран индустрии : Очерки истории Нижнеднепровского ордена Октябрьской революции трубопрокатного завода им. Карла Либкнехта. Днепропетровск : «Промінь», 1978. 206 с.

32. Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60-е – 80-е годы). Киев : Наукова думка, 1986. 180 с.

33. Виступ художньої самодіяльності ПК ім. К. Маркса у підшефному колгоспі ім. Мічурина, серпень 1962 р. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

34. Вовк В. М. Побут і дозвілля міського населення України в 50-х – 80-х рр. ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. Київ, 2007. 20 с.

35. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс :

автореф. дис... д ра політ. наук. 23.00.02. Київ, 2006. 38 с.

36. Володин Г. Г. По следам истории : Очерки из истории Донецкого ордена Ленина металлургического завода им. В.И. Ленина. Донецк : «Донбасс», 1967. 352 с.

37. Временные санитарные правила по ограничению влияния вибрации на работающих ручным пневматическим и электрическим инструментом в производстве : Утверждены Главной государственной санитарной инспекцией СССР от 11 августа 1955 г. №191-55. URL : <http://www.sdelaemsami.ru/tehbez04.html> (дата звернення : 04.08.2016).

38. Всеобщая история архитектуры : в 12 т. Ленинград, Москва, 1975. Т. 12 (первая книга) : Архитектура СССР. 755 с.

39. ВУЗ. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1971. Т. 5 : Вешин-Газли. С. 561–563.

40. Гайдай Л. И. Бриллиантовая рука. Москва : Киностудия «Мосфильм», 1968.

41. Гайдай Л. И. Кавказская пленница, или новые приключения Шурика. Москва : «Мосфильм», 1967.

42. Гайдай Л. И. Операция «Ы» и другие приключения Шурика. Москва : «Мосфильм», 1965.

43. Герасимов А. М. Комплексная работа по снижению заболеваемости на предприятиях металлургической промышленности. Москва : «Металлургия», 1972. 152 с.

44. Герасимов С. А. Тихий Дон. Москва : Киностудия им. М. Горького, 1958.

45. Герасимова М. С. Місце релігії у повсякденному житті населення Сталінської області в 1945–1953 рр. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2004. №1. С. 25–30.

46. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. Донецьк, 2007. 20 с.

47. Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в

XVI в. Москва : РОССПЭН, 2000. 272 с.

48. Гіщевиц В. С. «Мода» у повсякденному житті населення Донбасу в 1953–1985 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. XXXVIII. С. 232–236.

49. Гіщевиц В. С. Харчування населення Донбасу у 1953–1985 рр. *Історичні і політологічні дослідження*. 2014. №1–2. С. 120–128.

50. Голос металлурга. 1959. 16 января.

51. Голос металлурга. 1959. 20 февраля.

52. Голос металлурга. 1959. 7 августа.

53. Голос металлурга. 1959. 4 сентября.

54. Голос металлурга. 1959. 2 октября.

55. Голос металлурга. 1959. 20 ноября.

56. Горобець Г. І. Народні свята сьогодні. Київ : Держполітвидав УРСР, 1964. 97 с.

57. Горячее дыхание : Краткий очерк истории ордена Ленина и ордена Октябрьской Революции металлургического завода «Запорожсталь» им. Серго Орджоникидзе. 2-е изд. перераб. и доп. Днепропетровск : Промінь, 1984. 120 с.

58. Гурбич А. Н. Количественные и качественные изменения в составе рабочих Донбасса (1959–1970 гг.) : автореф. дис... канд. ист. наук. 07.00.02. Донецк, 1973. 29 с.

59. Гуревич А. Я. История в человеческом измерении. (Размышления медиевиста). *НЛО*. 2005. №5 <https://magazines.gorky.media/nlo/2005/5/istoriya-v-chelovecheskom-izmerenii.html> (дата звернення : 20.01.2019).

60. ДАЗО. Ф.1378. Оп.3. Спр.24. 102 арк.

61. ДАЗО. Ф.1378. Оп.7. Спр.667. 93 арк.

62. ДАЗО. Ф.1378. Оп.11. Спр.25. 354 арк.

63. ДАЗО. Ф.2463. Оп.5. Спр.37. 48 арк.

64. ДАЗО. Ф.2463. Оп.5. Спр.90. 117 арк.

65. ДАЗО. Ф.2463. Оп.5. Спр.118. 298 арк.

66. ДАЗО. Ф.2463. Оп.5. Спр.167. 5 арк.

67. ДАЗО. Ф.2463. Оп.5. Спр.274. 5 арк.
68. ДАЗО. Ф.2463. Оп.5. Спр.316. 5 арк.
69. ДАЗО. Ф.2463. Оп.5. Спр.327. 31 арк.
70. ДАЗО. Ф.2463. Оп.5. Спр.477. 8 арк.
71. ДАЗО. Ф.2463. Оп.5. Спр.528. 23 арк.
72. ДАЗО. Ф.2463. Оп.5. Спр.532. 4 арк.
73. ДАЗО. Ф.2591. Оп.1. Спр.300. 195 арк.
74. ДАЗО. Ф.2591. Оп.1. Спр.301. 86 арк.
75. ДАДО. Ф.2143. Оп.1. Спр.603. 8 арк.
76. ДАДО. Ф.2143. Оп.1. Спр.1589. 7 арк.
77. ДАДО. Ф.2146. Оп.1. Спр.709. 72 арк.
78. ДАДО. Ф.2146. Оп.1. Спр.3312. 41 арк.
79. ДАДО. Ф.2146. Оп.3. Спр.36. 208 арк.
80. ДАДО. Ф.2493. Оп.5. Спр.4821. 352 арк.
81. ДАДО. Ф.4243. Оп.1. Спр.257. 234 арк.
82. ДАДО. Ф.4243. Оп.1. Спр.260. 349 арк.
83. ДАДО. Ф.4243. Оп.4. Спр.1631. 45 арк.
84. ДАДО. Ф.4443. Оп.2. Спр.18. 53 арк.
85. ДАДО. Ф.4443. Оп.2. Спр.74. 50 арк.
86. ДАДО. Ф.4443. Оп.2. Спр.221. 94 арк.
87. ДАДО. Ф.4646. Оп.1. Спр.814. 241 арк.
88. ДАДО. Ф.4646. Оп.1. Спр.830. 90 арк.
89. ДАДО. Ф.4646. Оп.1. Спр.831. 83 арк.
90. Данилов В. И. Вопросы гигиены труда в производстве бензола и его ратификации на коксохимических заводах : автореф. дис... канд. мед. наук. Харьков, 1957. 10 с.
91. Демченко П. С. Производственные ожоги у металлургов, условия их возникновения и пути снижения ожогового травматизма : автореф. дис... канд. мед. наук. 777. Донецк, 1967. 16 с.
92. Державний архів Дніпропетровської області : путівник : У 2 т. Дніпро :

ЛІРА, 2016. Т. 1. 610 с.

93. Директивы XX съезда КПСС по шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956–1960 гг. : Двадцатый съезд КПСС. Москва. 14–21 февраля 1956 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Москва : Политиздат, 1986. Т. 9. 1956–1960. С. 28–90.

94. Директивы XXIII съезда КПСС по пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1966–1970 гг. : Двадцать третий съезд КПСС. Москва. 29 марта – 8 апреля 1966 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Москва : Политиздат, 1986. Т.11. 1966–1970. С. 30–86.

95. Директивы по пятому пятилетнему плану развития СССР на 1951–1955 гг. : Девятнадцатый съезд КПСС. Москва. 5–14 октября 1952 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Москва : Политиздат, 1985. Т. 8. 1946–1955. С. 262–285.

96. Дніпропетровський завод прокатних валків. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=22267 (дата звернення : 02.03.2016).

97. Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського. *Сучасна енциклопедія України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=22278 (дата звернення : 02.03.2016).

98. Добровольные спортивные общества профсоюзов. *Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту* : в 3-х т. Москва : Изд-во «Физкультура и спорт», 1961. Т. 1 : Абсолютный рекорд – Клинч. С. 266–270.

99. Додонов А. Ф. Политическое поведение рабочих в 1961–1991 гг. Запорожье : РИП «Видавець», 2000. 212 с.

100. Докучаєвський флюсо-доломітний комбінат. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=20537 (дата звернення : 02.03.2016).

101. Доменное производство. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1972. Т. 8 : Дебитор-Евкалипт.

С. 423–426.

102. Донецкий металлургический завод. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. Изд. 3-е. Москва : «Советская энциклопедия», 1972. Т. 8 : Дебитор-Евкалипт. С. 443.

103. Донецкий металлопрокатный завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=20848 (дата звернення : 02.03.2016).

104. Дронкина Е. А. Представления советских людей о любви и счастье в эпоху «хрущевской оттепели». *История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества*. Москва : Московский общественный научный фонд, 2001. С. 380–386.

105. Дружківський завод металевих виробів. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?Id=21928 (дата звернення : 02.03.2016).

106. Дубкова М. Л. Влияние продуктов коксохимического производства на верхние дыхательные пути работающих и профилактика возможных поражений (на примере Макеевского коксохимического завода) : автореф. дис... канд. мед. наук. 753. Донецк, 1968. с.

107. Евселевский Л. И. История промышленных предприятий Украинской ССР : историография проблемы : автореф. дис... докт. ист. наук. 07.00.09. Киев, 1988. 32 с.

108. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8 : Па-Прик. С. 280.

109. Єленський В. Є. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х рр. *Людина і світ*. 1990. № 6. С. 21–25, № 7. С. 24–28.

110. Єнакіївський коксохімпром. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19880 (дата звернення : 02.03.2016).

111. Єрман Й. М. Гігієна праці робітників гарячих цехів. Київ, 1960. 40 с.

112. Жидкова Е. Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-grazhdanskaya-obryadnost-kak->

[alternativa-obryadnosti-religioznoy](#) (дата звернення : 08.07.2018).

113. Жислин Л. Э. Профилактика профессиональных отравлений на газоопасных местах металлургического завода : автореф. дис... канд. мед. наук. Сталино, 1953. 18 с.

114. Журавльов Я. О. Радянська торгівля та побутове обслуговування: відображення проблем галузі у листах громадян до ЦК КП України (1965–1985 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 45. Том 1. С. 296–299.

115. За металл. 1952. 6 января.

116. За металл. 1952. 22 января.

117. За металл. 1952. 16 марта.

118. За металл. 1952. 13 апреля.

119. За металл. 1952. 1 мая.

120. За металл. 1952. 11 мая.

121. За металл. 1952. 1 июня.

122. За металл. 1952. 1 ноября.

123. Заблоцька К. В. Соціальна структура робітників важкої промисловості України у 1960–1985 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. Донецьк, 2000. 19 с.

124. Заняття в університеті культури (1960 р.). Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

125. Запоріжжюкс. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=15411 (дата звернення : 02.03.2016).

126. Запорізький сталепрокатний завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=15461 (дата звернення : 02.03.2016).

127. Запоріжсталь. Історія. 1952–1990. URL : <https://www.zaporizhstal.com/pidpriyemstvo/> (дата звернення : 02.03.2016).

128. Зарево над заводом. История Макеевского металлургического завода им. С. М. Кирова. Донецк : «Донбасс», 1965. 128 с.

129. Земон Дэвис Н. Возвращение Мартена Герра. Москва : Прогресс, 1990.

208 с.

130. Зиньковский М. М. Техника безопасности и производственная санитария. Краткий справочник металлурга. Изд. 2-е перераб. и доп. Москва : Металлургиздат, 1973. 256 с.

131. Зінич В. Т. Соціалістичні перетворення : паростки нового комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України. Київ : Вид. Акад. наук Укр. РСР, 1963. 176 с.

132. Зубкова Е. Ю. Общество и реформы 1945–1964. Москва : ИЦ «Россия молодая», 1993. 200 с.

133. Ивченко В. И. Ч.П. – Чрезвычайное происшествие. Москва-Киев: Киностудия им. М. Горького, Киностудия им. А. Довженка. 1958.

134. Из правил возмещения предприятиями, учреждениями, организациями, ущерба, причиненного рабочим и служащим увечьем либо иным повреждением здоровья, связанным с их работой : Утверждены Государственным комитетом Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы и ВЦСПС 22 декабря 1961 г. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 127.

135. Ильичевец. 1951. 9 мая.

136. Ильичевец. 1951. 16 мая.

137. Ильичевец. 1951. 30 мая.

138. Ильичевец. 1951. 21 июля.

139. Ильичевец. 1951. 1 августа.

140. Ильичевец. 1951. 8 августа.

141. Ильичевец. 1951. 8 сентября.

142. Ильичевец. 1951. 19 сентября.

143. Ильичевец. 1951. 22 декабря.

144. Ильичевец. 1952. 5 января.

145. Ильичевец. 1952. 9 января.

146. Ильичевец. 1952. 19 января.

147. Ильичевец. 1952. 22 января.

148. Ильичевец. 1952. 23 февраля.
149. Ильичевец. 1952. 1 марта.
150. Ильичевец. 1952. 5 марта.
151. Ильичевец. 1952. 12 апреля.
152. Ильичевец. 1955. 5 января.
153. Ильичевец. 1955. 15 января.
154. Ильичевец. 1955. 19 января.
155. Ильичевец. 1955. 2 февраля.
156. Ильичевец. 1955. 5 февраля.
157. Ильичевец. 1955. 16 марта.
158. Ильичевец. 1955. 6 апреля.
159. Ильичевец. 1955. 9 апреля.
160. Ильичевец. 1955. 16 апреля.
161. Ильичевец. 1955. 11 мая.
162. Ильичевец. 1955. 13 мая.
163. Ильичевец. 1955. 1 июня.
164. Ильичевец. 1955. 9 июля.
165. Ильичевец. 1955. 16 июля.
166. Ильичевец. 1955. 17 августа.
167. Ильичевец. 1955. 31 августа.
168. Ильичевец. 1955. 10 сентября.
169. Ильичевец. 1955. 17 сентября.
170. Ильичевец. 1955. 21 сентября.
171. Ильичевец. 1955. 2 ноября.
172. Ильичевец. 1955. 7 ноября.
173. Ильичевец. 1955. 9 ноября.
174. Ильичевец. 1955. 12 ноября.
175. Ильичевец. 1955. 23 ноября.
176. Ильичевец. 1955. 26 ноября.
177. Ильичевец. 1955. 30 ноября.

178. Ильичевец. 1955. 21 декабря.
179. Ильичевец. 1955. 24 декабря.
180. Ильичевец. 1967. 20 января.
181. Ильичевец. 1967. 10 февраля.
182. Ильичевец. 1967. 17 февраля.
183. Ильичевец. 1967. 27 февраля.
184. Ильичевец. 1967. 7 марта.
185. Ильичевец. 1967. 11 марта.
186. Ильичевец. 1967. 31 марта.
187. Ильичевец. 1967. 11 апреля.
188. Ильичевец. 1967. 14 апреля.
189. Ильичевец. 1967. 6 мая.
190. Ильичевец. 1967. 12 мая.
191. Ильичевец. 1967. 19 мая.
192. Ильичевец. 1967. 15 июля.
193. Ильичевец. 1967. 25 июля.
194. Ильинский Б. Д. Техника безопасности и противопожарная техника в черной металлургии. Москва : «Металлургия», 1967. 372 с.
195. Инструкция для введения рационального питьевого режима в горячих цехах : Утверждена постановлением Секретариата ВЦСПС от 11 июня 1934 г. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 676–677.
196. Инструкция о порядке выдачи, хранения и пользования спецодеждой, спецобувью и предохранительными приспособлениями : Утверждена Государственным комитетом Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы 11 июня 1960 г. и Президиумом ВЦСПС 22 апреля 1960 г. с последующими изменениями. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 667–672.
197. Инструкция по санитарному содержанию помещений и оборудования производственных предприятий : Утверждена Главным санитарно-

эпидемиологическим управлением Министерства здравоохранения СССР от 31 декабря 1966 г. №658-66. URL : <http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=4681> (дата звернення : 05.11.2018).

198. Инструкция по санитарному содержанию промышленных предприятий : Утверждена Главным государственным санитарным инспектором СССР от 9 июня 1951 г. N134-22/832 URL : <http://lawru.info/dok/1951/06/09/n1193608.htm> (дата звернення : 05.11.2018).

199. История завода. ПАО Днепропетровский трубный завод. URL : <http://www.aodtz.dp.ua/about/history> (дата звернення : 06.06.2017).

200. История советского рабочего класса : в 6 т. Москва : Наука, 1987. Т. 4 : Рабочий класс СССР в годы упрочнения и развития социалистического общества. 1945–1960 гг. 519 с.

201. История советского рабочего класса : в 6 т. Москва : Наука, 1988. Т. 5 : Рабочий класс СССР на новом этапе развития социалистического общества. 1961–1970 гг. 432 с.

202. История рабочих Донбасса : в 2 т. Киев : «Наукова думка», 1981. Т. 2. 440 с.

203. История Украинской ССР : в 10 т. Киев : «Наукова думка», 1985. Т. 9 : Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 – начало 1960-х гг.). 582 с.

204. История ЧАО «Днепропетровский коксохимический завод». URL : <http://dkhz.com.ua/index.php/history> (дата звернення : 06.06.2017).

205. История ЧАО Запорожжогнеупор. URL : <http://www.zapozhognepor.com/o-nas/istoriya/> (дата звернення : 06.06.2017).

206. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. Москва : Госиздат ЦСУ СССР, 1963. 210 с.

207. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: в 7 т. Москва : Статистика, 1973. Т. 6 : Распределение населения СССР по занятиям. 807 с.

208. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01.

Київ, 2006. 33 с.

209. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. Дніпропетровська область. 957 с.

210. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. Донецька область. 991 с.

211. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. Запорізька область. 764 с.

212. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. Кримська область. 833 с.

213. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. Луганська область. 939 с.

214. Історія народного господарства Української РСР: в 3 т. Київ : «Наукова думка», 1985. Т. 3 : Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–80-ті роки) : Кн. 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.).

215. Історія народного господарства Української РСР: в 3 т. Київ : «Наукова думка», 1985. Т. 3 : Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–80-ті роки) : Кн. 2. Соціалістична економіка в 60–80-ті роки. 463 с.

216. Історія підприємства URL : <https://www.nmpp.interpipe.biz/about/history/> (дата звернення : 06.06.2017).

217. Історія робітничого класу Української РСР : у 2 т. Київ : «Наукова думка», 1967. Т. 2. 507 с.

218. Історія України : нове бачення : у 2 т. Під ред. Смолія В.А. Київ : Україна, 1996. Т.2. 494 с.

219. Історія Української РСР : в 2 т. Київ : Вид-во Академії наук УРСР, 1958. Т. 2. 780 с.

220. Історія Української РСР (науково-популярний нарис). Київ : Держполітвидав України, 1967. 412 с.

221. Каганов Ю. О. «Ворожі голоси»: ідеологічне протистояння на

радіохвилях у радянській Україні (друга половина ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. XXXV. С. 193–201.

222. Каганов Ю. О. «Останкінський шприц» і український глядач : вплив телебачення на формування «радянської людини» (1950-ті – 1985). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 185–196.

223. Каганов Ю. О. Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. XXXVI. С. 186–194.

224. Казанский Г. С., Чеботарев В. А. Человек-амфибия. Ленинград: «Ленфильм», 1961.

225. Калакура Я. С., Сиволоб Ю. В. Рабочий класс – авангард социалистического соревнования. Киев : Вища школа, 1988. 221 с.

226. Каретніков І. Г. Суспільні настрої населення Донбасу у 1953–1964 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. Донецьк, 2013. 20 с.

227. Келембетова В. Ю. Побут і релігійні пережитки (етнографічно-соціологічне дослідження). Київ : «Наукова думка», 1974. 191 с.

228. Кислородно-конверторный процесс. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1973. Т. 12 : Кварнер-Конгур. С. 199–200.

229. Кіндрачук Н. М. Протистояння радянської та української національної ідентичності в період створення і впровадження нової радянської обрядовості (60–70-ті рр. ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип. 44. Том 1. С. 273–276.

230. Клопов Э. В. Рабочий класс СССР. Тенденции развития в 60–70-е годы. Москва, 1985. 230 с.

231. Кнабе С. Г. Общественно-историческое познание второй половины ХХ века, его тупики и возможности преодоления. *Одиссей. Человек в истории*.

1993: *Образ «другого» в культуре*. Москва : Наука, 1994. С. 247–255.

232. Коваленко И. В., Пивень В. В. К характеристике заболеваемости рабочих металлургической промышленности. *Гигиена труда и медицинское обслуживание рабочих промышленности Днепропетровской области*. Киев : «Здоров'я», 1969. С. 102–104.

233. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва : Наука, 1987. 440 с.

234. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 250 с.

235. Кодекс законів про працю. URL : <https://textbooks.net.ua/content/view/1063/17/> (дата звернення : 25.09.2018)

236. Кожукало І. П. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму. З досвіду діяльності парторганізацій республіки в 1951–1958 рр. Київ : Вища школа, 1976. 208 с.

237. Козлова Н. Н. Повседневность. *Новая философская энциклопедия* : в 4 т. Москва, 2010. Т. 3. С. 254.

238. Козлова Н. Н. Советские люди. Сцены из истории. Москва : Европа, 2005. с.

239. Колесник М. Ф. Металургія чорних металів (введення до спеціальності). Навчальний посібник. Запоріжжя : ЗДІА, 2008. 126 с.

240. Колодний А. М. Обрядово-побутова релігійність сучасного віруючого. *Питання атеїзму*. Київ : Київський університет, 1969. Вип. 4. С. 92–104.

241. Колхозная торговля. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1973. Т. 12 : Кварнер-Конгур. С. 472.

242. Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності. *Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика* : Збірник наук. ст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 14. С. 259–264.

243. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження : історіографічний і методологічний аспекти. Харків : Вид-во

«Курсор», 2008. 122 с.

244. Конвейер стальных артерий : Краткий очерк истории Днепропетровского трубопрокатного завода им. В. И. Ленина. Днепропетровск : «Промінь», 1977. 128 с.

245. Конституция (Основной закон) Союза советских социалистических республик. Москва-Кремль : ЦИК СССР, 1937. 34 с.

246. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001 (дата звернення : 09.07.2016)

247. Коротка історична довідка. АТ Запорізький завод феросплававів. URL : http://zfz.com.ua/p_istoriya-zzf (дата звернення : 06.06.2017).

248. Косуха П. І. Про характер і причини проявів релігійності серед молоді. *Питання атеїзму*. Київ : Київський університет, 1969. Вип. 4. С. 111–121.

249. Красногорівський вогнетривкий завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=2901 (дата звернення : 06.06.2017).

250. Краснопорова Л. О. Історична ретроспектива розвитку житла на Донбасі. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2013. №3 (53). С. 258–264.

251. Краснопорова Л. О. Об'єми та напрямки житлового будівництва на Донбасі періоду післявоєнної відбудови та «хрущовської відлиги». *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2013. №4 (54). С.206–213.

252. Краснопорова Л. О. Процес житлового благоустрою у містах Донецької області (1943–1964 рр.). *Історичний аспект. Нові сторінки історії Донбасу : Збірник статей*. Донецьк, ДонНУ, 2012. Кн. 21. С. 216–223.

253. Крахмалева Н. В. Енакиевский металлургический завод : Очерки. Донецк : «Донбасс», 1973. 183 с.

254. Криворізький коксохімічний завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=658 (дата звернення : 06.06.2017)

255. Кримінальний кодекс УРСР. Київ : Держполітвидав УРСР, 1950. 167 с.

256. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964 рр.). *УІЖ*. Київ, 1998.

№ 2. С.102–114. № 3. С. 120–129. № 4. С. 91–102.

257. Куп'янський ливарний завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51754 (дата звернення : 06.06.2017).

258. Лаас Н. Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965–1985 рр.). *Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. Збірник статей*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. Вип.16. С. 175–192.

259. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1951–1964 рр. : історіографія проблеми : автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.06. Донецьк, 2008. 20 с.

260. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324). Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. 544 с.

261. Лебина Н. Б. Мужчина и женщина : тело, мода, культура. СССР – оттепель. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 208 с.

262. Лейбензон С. А. Днепрспецсталь. Москва : Металлургиздат, 1958. 29 с.

263. Лейбович О. Дом о трех этажах, или как изучать повседневность поздней сталинской эпохи. *Астафьевские чтения*. Пермь, 2008. С. 250–264.

264. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский государственный университет культуры и искусств (СПбГУКИ), 2002. 320 с.

265. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.) : монографія. Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. 341 с.

266. Лисенко О. Є. Чи була «відлига» у стосунках між владою і церквою? *Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. Збірник статей*. Київ : Ніка-Центр, 2006. Вип. 10 : Хрущовська «відлига» : передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». С. 136–143.

267. Листок нетрудоспособности. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1973. Т. 14 : Куна-Ломами. С. 502.

268. Литвин В. Історія України : у трьох томах, чотирьох книгах. Київ : Наукова думка, 2016. Т. III : Новітній час (1914–2014). Кн. друга. 496 с.
269. Луганський трубний завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=58998 (дата звернення : 06.06.2017)
270. Людтке А. История повседневности в Германии : Новые подходы к изучению труда, войны и власти. Москва : РОСПЭН ; Германский исторический институт в Москве, 2010. 271 с.
271. Макеевкокс. 1930–1941 гг. URL : <http://mkoks.donetsksteel.com/company/history/new-factory> (дата звернення : 06.06.2017)
272. Макеевкокс. 1945–1955 гг. URL : <http://mkoks.donetsksteel.com/company/history/peace> (дата звернення : 06.06.2017)
273. Маля М. Радянська трагедія : історія соціалізму в Росії 1917–1991. Пер. з англ. А. Д. Гриценка, П. С. Насади, З. І. Клещенко, В. П. Павленка. «Мегатайп», 2000. 606 с.
274. Мартеновское производство. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1974. Т. 15: Ломбард - Мезитол. С. 416–419.
275. Мартусенко І. В., Погріщук Б. В. Регіональна економіка : підручник. Тернопіль : Крок, 2015. 626 с.
276. Марчук В. В. Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II половина 40-х – середина 60-х рр. XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. Запорізький нац. університет. Запоріжжя, 2007. 20 с.
277. Мацеборко В. Т. Народні університети культури України та їх діяльність у 50–80-і рр. XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук. 17.00.01. Київ, 1997. 23 с.
278. Мельник А. М. Житлова проблема як складова повсякденного життя робітників металургійних підприємств УРСР у 1950–1980-х рр. *Майбутній науковець–2017 : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. м. Сєвєродонецьк. 1 груд.*

2017 р. Сєвєродонецьк : Схїдноукр. нац. ун-т. ім. В. Даля, 2017. С. 742–743.

279. Мельник А. М. Житлова проблема як складова повсякденного життя робїтників пїдприємств чорної металургїї УРСР (1950–1960-ї рр.). *Гїлея : науковий вїсник. Збїрник наукових праць*. Київ : «Видавництво «Гїлея», 2018. Вип. 128 (1). С. 76–80.

280. Мельник А. М. Житлово-комунальні послуги як складова повсякденного життя робїтників пїдприємств чорної металургїї України (перша половина 1950 х рр.). *Актуальні проблеми науки та освїти : Збїрник матерїалїв ХХІ пїдсумкової науково-практичної конференції викладачїв МДУ*. Марїуполь : МДУ, 2019. С. 113–115.

281. Мельник А. М. Медичне облугування як складова повсякденного життя робїтників пїдприємств чорної металургїї України у першїй половинї 1950-х рр. *Науково-теоретичний альманах «Гранї»*. Днїпро : Видавництво «Гранї», 2018. Т. 21. № 9. С. 98–104.

282. Мельник А. М. Мїсце гуртожиткїв у забезпеченнї житлом робїтників пїдприємств чорної металургїї УРСР (друга половина 1960-х – початок 1980-х рр.). *Актуальні проблеми науки та освїти: Збїрник матерїалїв ХХ пїдсумкової науково-практичної конференції викладачїв МДУ*. Марїуполь : МДУ, 2018. С. 109–110.

283. Мельник А. М. Мїсце шкїл робїтничої молодї у поширеннї середньої освїти серед робїтників пїдприємств чорної металургїї України (1950-ї рр.). *Україна у свїтовому їсторичному просторї : Збїрник матерїалїв Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Марїуполь. 26 квітня 2019 р.* Марїуполь : МДУ, 2019. С. 38–41.

284. Мельник А. М. Структура бюджету сїмей робїтників пїдприємств чорної металургїї України у 1950-ї рр. *Гїлея : науковий вїсник. Збїрник наукових праць*. Київ : «Видавництво «Гїлея», 2018. Вип. 131 (4). С. 80–84.

285. Мельник А. М. Харчовий рацїон сїмей робїтників пїдприємств чорної металургїї України у 1950-х рр. *Україна у свїтовому їсторичному просторї : Збїрник матерїалїв Всеукраїнської науково-практичної конференції,*

м. Маріуполь. 20 квітня 2018 р. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 85–87.

286. Мельник А. М. Танці у повсякденному житті металургів (1950-і рр.). *KEY ISSUES OF SOCIAL SCIENCES : PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF UKRAINE AND EU COUNTRIES. INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE*. Romania, Baia Mare. June 28–29, 2019. P. 77–79.

287. Мельничук О. А. Діяльність органів соціального страхування в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис... д-ра іст. наук. 07.00.01. Київ, 2010. 41 с.

288. Мельничук В. «Хрущовки. Минуле : як французька мрія стала радянською реальністю». «Українська правда. ЖИТТЯ» (перша частина). 27 вересня 2017 р. URL : <https://life.pravda.com.ua/culture/2017/09/27/226648/> (дата звернення : 17.05.2018)

289. Металлург. 1952. 16 августа.

290. Металлург. 1952. 24 октября.

291. Металлург. 1952. 5 декабря.

292. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні. *УІЖ*. Київ, 1991. №10. С. 70–76.

293. Металург. *Словник української мови* : в 11 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 4 : І-М. С. 685.

294. Металлург. *Словарь русского языка*. <http://ozhegov.dicti.info/page/metallurg.php> (дата звернення : 05.02.2018).

295. Микитівський доломітний завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=65239 (дата звернення : 06.06.2017).

296. Микунин Д. *Советский металлург*. 1959. 20 августа.

297. Миткалев В. Каким будет летний отдых металлургов? *Голос металлурга*. 1959. 5 июня. № 23.

298. Митюков А. Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности. (1956-1961 гг.). Киев : Наукова думка, 1965. 199 с.

299. Миронер Ф. Е., Хуциев М. М. Весна на Заречной улице. Одесская киностудия, 1956.

300. Мовчан О. В. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. Київ :

Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.

301. Молодость приходит с годами. Очерки истории Ждановского коксохимического завода. Донецк : Книжное изд-во Сталино-Донбасс, 1961. 113 с.

302. Нагайко Т. Повсякденність як понятійна категорія історичного дослідження: осягнення інтерпретацій. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 29. С. 4–12.

303. Народне господарство Української РСР в 1956 р. Статистичний щорічник. Київ : Держстатвидав, 1957. 449 с.

304. Научно-технический прогресс в Украинской ССР. 1961-1970. Киев : УкрНИИИТИ, 1971. 724 с.

305. Наша історія. АрселорМиттал. URL : <https://ukraine.arcelormittal.com/index.php?id=63> (дата звернення : 06.06.2017).

306. Некрасовский Ю. А. Огненное столетие 1897–1997. К 100-летию Мариупольского дважды орденоносного металлургического комбината имени Ильича. Мариуполь, 1999. 436 с.

307. Ніколаєць К. М. Суспільно-політичний розвиток УРСР у другій половині 60-х – на початку 90-х років ХХ століття : українська історіографія : автореф. дис... докт. іст. наук. 07.00.06. Київ, 2012. 24 с.

308. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. : українська історіографія : автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2008. 40 с.

309. Нікольський В. М., Шимко О. В. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі (сер. 1960-х – сер. 1980-х рр.) : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2012. 220 с.

310. О бесплатной выдаче молока рабочим и служащим, занятым на работах с вредными условиями труда : Постановление Совета Министров СССР от 14 июля 1965 г. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 677.

311. О вовлечении в промышленное и сельскохозяйственное производство

молодежи, окончившей средние общеобразовательные школы : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 12 сентября 1957 г. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917–1973.* Москва : «Педагогика» 1974. С. 47–48.

312. О государственных трудовых резервах СССР : Указ Президиума Верховного Совета СССР. 2 октября 1940 г. URL : https://ru.wikisource.org/wiki/Указ_Президиума_ВС_СССР_от_2.10.1940_о_государственных_трудовых_резервах_СССР (дата звернения : 23.02.2016).

313. О дальнейших мерах помощи женщинам-матерям, работающим на предприятиях и учреждениях : Постановление Совета Министров СССР от 13 октября 1956 г. №1414. *Сборник законодательных актов о труде.* Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 758.

314. О дальнейшем развитии кооперативного жилищного строительства : Постановление Совмина СССР от 19.11.1964 N943. URL : <http://lawru.info/dok/1964/11/19/n1191192.htm> (дата звернения : 25.04.2017)

315. О дальнейшем развитии социалистического соревнования в связи с перестройкой управления промышленностью : Постановление Совета Министров СССР и ВЦСПС от 22 января 1966 г. №52. *Сборник законодательных актов о труде.* Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 56–57.

316. О дальнейшем улучшении обеспечения рабочих и служащих специальной одеждой, специальной обувью и предохранительными приспособлениями : Постановление Совета Министров СССР и ВЦСПС от 9 августа 1966 г. №621. *Сборник законодательных актов о труде.* Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 663–665.

317. О дежурствах на предприятиях и в учреждениях : Постановление Секретариата ВЦСПС от 2 апреля 1954 г. *Сборник законодательных актов о труде.* Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 326.

318. О задачах партийной пропаганды в современных условиях : Постановление ЦК КПСС. 9 января 1960 г. *КПСС в резолюциях и решениях*

съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Москва : Политиздат, 1986. Т. 9 : 1956–1960. С. 491–511.

319. О задачах по дальнейшему подъему промышленности, техническому прогрессу и улучшению организации производства : Пленум ЦК КПСС. Москва. 4–12 июля 1955 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Москва : Политиздат, 1985. Т. 8 : 1946–1955. С. 513–523.

320. О заключении коллективных договоров на предприятиях : Постановление Совета Министров СССР от 4 февраля 1947 г. №226. URL : http://lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a409x707.htm (дата звернения : 12.08.2018)/

321. О заключении коллективных договоров на предприятиях : Постановление Совета Министров СССР и ВЦСПС от 6 марта 1966 г. №177. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 61–63.

322. О замене судебной ответственности рабочих и служащих за прогул, кроме случаев не однократного и длительного прогула, мерами дисциплинарного и общественного воздействия : Указ Президиума Верховного Совета СССР. 14 июля 1951 г. URL : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4817.htm (дата звернения : 04.05.2017).

323. О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах ее улучшения : Постановление ЦК КПСС. 7 июля 1954 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Москва : Политиздат, 1985. Т. 8 : 1946–1955. С. 428–432.

324. О льготах для студентов вечерних и заочных вузов и учащихся вечерних и заочных средних специальных учебных заведений : Постановление Совета Министров СССР от 2 июля 1959 г. №720. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 206–208.

325. О мерах дальнейшего развития советской торговли : Постановление Совета Министров СССР и ЦК КПСС от 25.10.1953 №129 С. 1–4.

326. О мерах по дальнейшему развитию, совершенствованию и упорядочению скорой медицинской помощи : Приказ Минздрава СССР от 06.08.1968 N608. URL : <http://lawru.info/dok/1968/08/06/n1190081.htm> (дата звернения : 04.05.2017).

327. О мерах по дальнейшему улучшению медицинского обслуживания и охраны здоровья населения СССР Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 14.01.1960 N58. URL : <http://lawru.info/dok/1960/01/14/n1192577.htm> (дата звернения : 04.05.2017)

328. О мерах по дальнейшему улучшению здравоохранения и развитию медицинской науки в стране : Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 05.07.1968 N517. URL : <http://lawru.info/dok/1968/07/05/n1190107.htm> (дата звернения : 04.05.2017)

329. О мерах по дальнейшему улучшению охраны труда на предприятиях и стройках: Постановление Совета Министров СССР и ВЦСПС от 23 января 1962 г. N73. *Техника безопасности и производственная санитария. Сборник постановлений и правил.* Москва : Профиздат, 1964. С. 4–8.

330. О мерах по дальнейшему улучшению работы радиовещания и телевидения : Постановление ЦК КПСС. 6 июня 1962 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986).* Москва : Политиздат, 1986. Т. 10 : 1961–1965. С. 263–269.

331. О мерах по дальнейшему улучшению торговли : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 8 августа 1960 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986).* Москва : Политиздат, 1986. Т. 9 : 1956–1960. С. 550–568.

332. О мерах по обеспечению дальнейшего роста производительности труда в промышленности и строительстве : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 22 декабря 1966 г. N970. *Сборник законодательных актов о труде.* Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 19–23.

333. О мерах по улучшению внедрения в народное хозяйство изобретений и рационализаторских предложений : Постановление ЦК КПСС и Совета

Министров СССР от 20 мая 1960 г. №531. Сборник *законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 58–59.

334. О мерах по улучшению качества жилищно-гражданского строительства : Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 28.05.1969 N392. URL : <http://lawru.info/dok/1969/05/28/n1189801.htm> (дата звернения : 04.05.2017)/

335. О мерах по улучшению продажи населению стандартных домов и комплектов деталей для домов со стенами из местных строительных материалов : Постановление Совмина СССР от 29.08.1959 N1011/ URL : <http://lawru.info/dok/1959/08/29/n1192648.htm> (дата звернения : 04.05.2017)

336. О мероприятиях по дальнейшему повышению благосостояния советского народа : Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 26.09.1967 N888. URL : <http://lawru.info/dok/1967/09/26/n1190359.htm> (дата звернения : 04.05.2017)

337. О некоторых мерах по дальнейшему улучшению торговли : Постановление Совмина СССР от 31.08.1967 N824/ URL : <http://lawru.info/dok/1967/08/31/n1190373.htm> (дата звернения : 04.05.2017)

338. О признании утратившими силу URL : <http://lawru.info/dok/1959/08/29/n1192648.htm> (дата звернения : 04.05.2017)

339. О признании утратившими силу Указа Президиума Верховного Совета СССР «О денежном налоге с граждан, имеющих скот в городах» и Закона СССР об утверждении названного Указа : Указ Президиума ВС СССР от 04.11.1964 N2989-VI. URL : <http://lawru.info/dok/1964/11/04/n1191212.htm> (дата звернения : 04.05.2017)

340. О работе партийных и советских организаций и советов народного хозяйства по выполнению решений XXI съезда КПСС об ускорении технического прогресса в промышленности и строительстве: Постановление Пленума ЦК КПСС. 24-29 июня 1959 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Москва : Политиздат, 1986. Т. 9 : 1956–1960. С. 435–466.

341. О снабжении рабочих горячих цехов газированной соленой водой :

Обязательное постановление Секретариата ВЦСПС от 11 июня 1934 г. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 675.

342. О состоянии и мерах по дальнейшему улучшению стационарного обслуживания населения СССР : Приказ Министерства здравоохранения СССР от 31 июля 1963 г. N395. URL : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5975.htm (дата звернения : 23.02.2016).

343. О состоянии и мерах улучшения массово-политической работы среди трудящихся Сталинской области : Постановление ЦК КПСС от 11.03.1959 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Москва : Политиздат, 1986. Т. 9 : 1956–1960. С. 421–434.

344. О состоянии медицинской помощи населению и мерах по улучшению здравоохранения в СССР : Постановление ВС СССР от 26.06.1968 N 2821-VII. URL : <http://lawru.info/dok/1968/06/26/n1190123.htm> (дата звернения : 23.02.2016).

345. О социалистическом соревновании в промышленности и сельском хозяйстве : Постановление ЦК ВКП(б) от 4 января 1952 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Москва : Политиздат, 1985. Т. 8 : 1946–1955. С. 252.

346. О сохранении за женщинами, переведенными на другую работу в связи с кормлением ребенка грудью, прежней заработной платы : Разъяснение Секретариата ВЦСПС от 22 декабря 1950 г. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 758.

347. Об изменении масштаба цен и замене ныне обращающихся денег новыми деньгами : Постановление Совета Министров СССР от 4 мая 1960 г. №470. URL : <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=4600#02747819532646487> (дата звернения : 23.02.2016)

348. Об объявлении 1 января нерабочим днем : Указ Президиума ВС СССР от 23 декабря 1947 г. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва :

Юридическая литература, 1970. С. 329.

349. Об объявлении 9 мая нерабочим днем : Указ Президиума ВС СССР от 26 апреля 1965 г. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : Юридическая литература, 1970. С. 329.

350. Об объявлении в СССР Международного женского дня 8 марта нерабочим днем : Указ Президиума ВС СССР от 8 мая 1965 г. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : Юридическая литература, 1970. С. 330.

351. Об огорождении рабочих и служащих : Постановление Совета Министров СССР от 8 апреля 1953 г. N979. URL : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4891.htm (дата звернения : 23.02.2016)

352. Об ответственности учащихся ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО за нарушение дисциплины и за самовольный уход из училища (школы) : Указ Президиума Верховного Совета СССР. 28 декабря 1940 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1941. 5 января. №1. С. 3.

353. Об отмене судебной ответственности рабочих и служащих за самовольный уход с предприятий и из учреждений : Указ Президиума Верховного Совета СССР. 25 апреля 1956 г. *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г.* Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1956. С. 374–375.

354. Об отпусках и условиях труда подростков. Извлечение : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 8 августа 1955 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Москва : Политиздат, 1985. Т. 8. 1946–1955. С. 531.

355. Об очередных задачах идеологической работы партии : Постановление Пленума ЦК КПСС. 18–21 июня 1963 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Москва : Политиздат, 1986. Т. 10 : 1961–1965. С. 352–367.

356. Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения : Постановление ЦК КПСС. 10 ноября 1954 г. *КПСС в резолюциях и*

решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Москва : Политиздат, 1985. Т. 8 : 1946–1955. С. 446–450.

357. Об увеличении продолжительности отпусков по беременности и родам : Указ Президиума ВС СССР от 26 марта 1956 г. *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г.* Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1956. С. 377.

358. Об улучшении дела изучения и внедрения в народное хозяйство опыта и достижений передовой отечественной и зарубежной науки и техники : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 28 мая 1955 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Москва : Политиздат, 1985. Т. 8 : 1946–1955. С. 505–509.

359. Об улучшении медицинского отбора и направления больных на санаторно-курортное лечение : Приказ Министерства здравоохранения от 7 марта 1960 г. N97. URL : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5506.htm (дата звернения : 24.03.2016)

360. Об улучшении обслуживания населения скорой и неотложной медицинской помощью : Приказ Минздрава СССР от 23.12.1961 N570. URL : <http://lawru.info/dok/1961/12/23/n1192079.htm> (дата звернения : 24.03.2016).

361. Об улучшении статистики бюджетов рабочих, служащих и колхозников : Постановление Совета Министров СССР от 3 ноября 1951 г. №4354. *Свод законов СССР*. Москва : Издательство «Известия», 1989. Т. 5. С. 317–319.

362. Об улучшении управления промышленностью: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 30 сентября 1965 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Москва Политиздат, 1986. Т.10 : 1961–1965. С. 446–454.

363. Об усилении охраны труда подростков : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 13 декабря 1956 г. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 767–768.

364. Об условиях премирования по социалистическому соревнованию :

Постановление Совета Министров СССР и ВЦСПС от 30 декабря 1959 г. №1430. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 55–56.

365. Об установлении ежегодного праздника «Дня металлурга» : Указ Президиума ВС СССР. 28 сентября 1957 г. URL : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5229.htm (дата звернения : 23.06.2016)

366. Об установлении шестичасового рабочего дня для подростков от 16 до 18 лет : Указ Президиума ВС СССР. 26 марта 1956 г. URL : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5091.htm (дата звернения : 23.06.2016).

367. Об устранении излишеств в проектировании и строительстве : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 4 ноября 1955 г. N1871. URL : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5043.htm (дата звернения : 23.06.2016)

368. Об утверждении положения о правах фабричного, заводского, местного комитета профессионального союза : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 15 июля 1958 г. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 51–54.

369. Об участии промышленных предприятий, совхозов и колхозов в комплектовании вузов и техникумов и в подготовке специалистов для своих предприятий : Постановление Совета Министров СССР от 18 сентября 1959 г. №1099. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 187–188.

370. Оболенская С. В. Некто Йозеф Йефер, солдат гитлеровского вермахта. Индивидуальная биография как опыт исследования «истории повседневности». URL : <http://www.el-history.ru/node/447> (дата звернения : 23.06.2016)

371. Огнеупоры. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1974. Т. 18 : Никко-Отолиты. С. 287–288.

372. Огонь Прометея : Очерки истории завода им. Дзержинского. Днепропетровск : «Промінь», 1969. 287 с

373. Орлов И. Б. Советская повседневность : исторический и социологический аспекты становления. Москва : Издательский дом

Государственного университета – Высшей школы экономики, 2010. 317 с.

374. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Алімов Віктор Олександрович. Місто Київ. 1948 рік народження.

375. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Калінін Олександр Сергійович. Селище Меншиково. 1937 рік народження.

376. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Кулік Всеволод Олександрович. Місто Сталіно. 1932 рік народження.

377. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Оношко Віктор Іванович. Село Бишкинь Лебединського району Сумської області. 1934 рік народження.

378. Отдел рабочего снабжения. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1974. Т. 18 : Никко – Отолиты. С.

379. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1980-х рр. Полтава, 2005. 631 с.

380. Пенькова О. Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і – середині 1980-х рр. : державна політика й повсякденне життя : автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. Донецьк, 2006. 24 с.

381. Плющ М. Р. Вклад робітничого класу Української РСР у прискорення науково-технічного прогресу в промисловості (50–70-і роки). Київ : Наукова думка, 1981. 246 с.

382. По докладу т. Хрущева Н. С. «О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 годы» : Резолюция и постановление Внеочередного двадцать первого съезда КПСС. Москва. 21 января – 5 февраля 1959 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Т. 9 : 1956–1960. Москва : Политиздат, 1986. С. 297–322.

383. Пovoєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940 х – середина 1950 х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Кн. 1, ч. 1–2. 351 с.

384. Под знаменем Ленина. 1953. 25 октября.

385. Положение о порядке назначения и выплаты пособий по

государственному социальному страхованию : Постановление Президиума ВЦСПС от 5 февраля 1955 г. URL : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4997.htm (дата звернення : 23.02.2016)

386. Порядок користування і утримання гуртожитків, що належать підприємствам, організаціям, установам, які підпорядковані раднаргоспам Української РСР, складений у відповідності з постановою Ради Міністрів УРСР від 29 квітня 1959 року №623 «Про затвердження ставок плати за проживання в гуртожитках підприємств, організацій і установ, підпорядкованих раднаргоспам УРСР». *Збірник Постанов і Розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1959. №8 (3–26 серпня 1959 р.). С. 57–60.

387. Приказ Министерства здравоохранения СССР от 21 ноября 1949 г. N870. URL : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4767.htm (дата звернення : 23.06.2016)

388. Приходько М. П. До питання про розвиток житла робітників Донбасу. Народна творчість та етнографія. Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1957. Кн. 2. Квітень-червень. С. 51–59.

389. Про дальше поліпшення побутового обслуговування населення : Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР. 25 вересня 1962 р. №1132. *Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1962. №10 (8 вересня – 23 жовтня 1962 р.). С. 5–17.

390. Про дальший розвиток і поліпшення громадського харчування в Українській РСР : Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР. 23 березня 1959 р. №408. *Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Київ : Держполітвидав, 1959. №3 (3–23 березня 1959 р.). С. 3–10.

391. Про додаткові відпустки особам, які навчаються без відриву від виробництва у вечірніх (змінних) професійно-технічних училищах, і про порядок установлення форми одягу і норм видачі її для учнів професійно-технічних

училищ : Розпорядження Ради Міністрів УРСР. 3 листопада 1960 р. №1525-р. *Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1964. Т. 6 : 1960 р. С. 381–382.

392. Про застосування типових проектів у будівництві : Постанова Ради Міністрів УРСР №641 від 26 травня 1958 р. *Збірник Постанов і Розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. №5 (31 травня 1958 р.). С. 22–24.

393. Про затвердження Положення про житлово-будівельні колективи та індивідуальних забудовників у містах і селищах міського типу Української РСР : Постанова Ради Міністрів УРСР. 30 квітня 1958 р. №514. *Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1964. Т. 4 : 1957–1958 рр. С. 373–477.

394. Про заходи по дальшому зниженню захворюваності на туберкульоз в Українській РСР : Постанова Ради Міністрів УРСР. 29 жовтня 1960 р. №1758. *Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1964. Т. 6 : 1960 р. С. 362–368.

395. Про заходи по дальшому поліпшенню медичного обслуговування та охорони здоров'я населення Української РСР: Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР. 30 березня 1960 р. №454. *Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1964. Т. 6 : 1960 р. С. 103–117.

396. Про заходи по дальшому розвитку колективного і присадибного садівництва та виноградарства робітників і службовців : Постанова Ради Міністрів УРСР від 8 лютого 1956 р. *Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. Т. 3 : 1952–1956 рр. С. 770–773.

397. Про заходи по поліпшенню впровадження в народне господарство

винаходів і раціоналізаторських пропозицій : 3 Постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР. 19 липня 1960 р. №1180. *Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1964. Т. 6 : 1960 р. С. 254–256.

398. Про заходи по поліпшенню експлуатації житлового фонду і об'єктів комунального господарства : Постанова Ради Міністрів Української РСР. 5 листопада 1967 р. №731. *Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1967. №11 (7 жовтня, 2–20 листопада 1967 р.). С. 4–15.

399. Про заходи по поліпшенню побутового обслуговування населення : Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР. 8 квітня 1959 р. №501. *Збірник Постанов і Розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. №4. (3–30 квітня 1959 р.). С. 13–20.

400. Про організацію виконання постанови Верховної Ради Української РСР «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню побутового обслуговування населення в Українській РСР» : Постанова Ради Міністрів Української РСР. 31 серпня 1964 р. №933. *Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1964. №8 (16, 28, 30 липня, 4–31 серпня, 2 вересня 1964 р.). С. 42–49.

401. Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям : Постанова Ради Міністрів УРСР. 14 грудня 1956 р. №1477 *Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. Т. 3 : 1952–1956 рр. С. 1061–1064.

402. Про поліпшення забезпечення робітників і службовців допомогами по державному соціальному страхуванню : Постанова Ради Міністрів УРСР від 19 лютого 1957 р. №130. *Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1964. Т. 4 : 1957–1958 рр. С. 20–22.

403. Про поліпшення торгівлі і громадського харчування в Українській РСР : Постанова Ради Міністрів Української РСР. 10 травня 1965 р. №461. *Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1965. №5 (3–31 травня 1965 р.). С. 36–55.

404. Про поліпшення торгівлі паливом та забезпечення ним комунально-побутових потреб : Постанова Ради Міністрів Української РСР. 3 травня 1965 р. №446. *Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1965. №5 (3–31 травня 1965 р.). С. 30–34.

405. Про Положення про відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції та інструкцію про винагороду за відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції : Постанова Ради Міністрів УРСР №815 від 1 червня 1959 р. *Збірник Постанов і Розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1959. №6 (1–24 червня 1959 р.). С. 14–33.

406. Про продаж робітникам і службовцям в кредит товарів тривалого користування : Постанова Ради Міністрів УРСР від 14 вересня 1959 р. №1436. *Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. Т. 5 : 1959 р. С. 314–315.

407. Про розвиток житлового будівництва в Українській РСР : Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1957 р. №988. *Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1964. Т. 4 : 1957–1958 рр. С. 265–275.

408. Про скасування закріплення за робітниками і службовцями в індивідуальне користування земельних ділянок, що відведені під колективні сади : Постанова Ради Міністрів УРСР 18 листопада 1961 р. №1609. *Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ : Вид-во політ. літер. України, 1964. Т. 7 :

1961 р. С. 337–338.

409. Про стан і заходи по дальшому поліпшенню медичного обслуговування та охорони здоров'я населення Української РСР : Постанова Верховної Ради УРСР і Української республіканської ради професійних спілок. 29 червня 1961 р. *Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ : Вид-во політ. літер. України, 1964. Т. 7 : 1961 р. С. 209–215.

410. Про умови і порядок кредитування індивідуального житлового будівництва : Розпорядження Ради Міністрів Української РСР від 31 грудня 1954 р. *Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР*. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. Т. 3 : 1952–1956 рр. С. 516–517.

411. Прокатное производство. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1976. Т. 21. Проба-Ременсы. С. 61–62.

412. Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. Київ, 2008. 18 с.

413. Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований. *Фонд исторической перспективы*. URL : <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=50280> (дата звернення : 22.11.2018)

414. Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и этнографическое исследование быта: расхождения и пересечения. URL : <https://docplayer.ru/31935631-Istoriya-povsednevnosti-i-etnograficheskoe-issledovanie-byta-rashozhdeniya-i-peresecheniya.html> (дата звернення : 22.11.2018)

415. Работница. 1952. № 2.

416. Работница. 1952. № 3.

417. Работница. 1961. № 3

418. Развитие металлургии в Украинской ССР. Киев: Наукова думка, 1980. 960 с.

419. Резолюция и постановления внеочередного Двадцать первого съезда

КПСС по докладу т. Хрущева Н. С. «О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 годы». Москва. 27 января – 5 февраля 1959 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Москва : Политиздат, 1986. Т. 9. 1956–1960. С. 297–322.

420. Релігійна політика в Україні у 1960–1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. П. Бондарчук, В. Даниленко, В. Крупина, О. Кубальський ; відп. ред. В. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.

421. Реуцька А. М. Виробниче середовище робітників підприємств чорної металургії УРСР (1950–1960-і рр.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія : Збірник наукових праць*. Маріуполь : МДУ, 2017. Вип. 18. С. 108–116.

422. Реуцька А. М. Виробничі умови як складова частина повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії (на прикладі Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча (1951–1952 рр.)). *Актуальні проблеми науки та освіти : Збірник матеріалів ХІХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ*. Маріуполь : МДУ, 2017. С. 106–109.

423. Реуцька А. М. Державна політика як фактор впливу на повсякденне життя робітників підприємств чорної металургії УРСР у контексті їх виробничої діяльності (1950–1980-і рр.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія : Збірник наукових праць*. Маріуполь : МДУ, 2016. Випуск 16. С. 116–131.

424. Реуцька А. М. Засоби формування радянського світогляду в рамках виробничої діяльності робітників підприємств чорної металургії УРСР 1950–1960 і рр. *Україна у світовому історичному просторі : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь. 21 квітня 2017 р.* Маріуполь : МДУ, 2017. С. 63–64.

425. Робітник. *Словник української мови: в 11 т.* Київ : Наукова думка, 1977. Т. 8 : Природа-Ряхтливий. С. 585.

426. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). Київ,

1972. 219 с.

427. Романюк І. М. Українське село у 50-ті – першій половині 60 х рр. ХХ ст. Вінниця : Книга-Вега, 2005. 256 с.

428. Русначенко А. Нариси новітньої історії України. Київ : Видавець Олег Філюк, 2015. Кн. 4. 540 с.

429. Русначенко А. Приспана сила. Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки в Україні від кінця сорокових до початку дев'яностих років. Київ, 2000. 104 с.

430. Рязанов Э. А. Карнавальная ночь. Москва : Киностудия «Мосфильм», 1956.

431. Савельева И. М., Полетаев А. В. Теория исторического знания : Учеб. пособие. Санкт-Петербург : «Алтейя. Историческая книга», 2007. 523 с.

432. Санитарные нормы проектирования промышленных предприятий. СН 245-63 : Утверждены Государственным комитетом по делам строительства СССР 5 июня 1963 г. *Техника безопасности и производственная санитария. Сборник постановлений и правил.* Москва : Профиздат, 1964. С. 49–231.

433. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. Донецьк : Лебедь, 2004. 412 с.

434. Сенявский А. С. Повседневность как методологическая проблема микро и макро-исторических исследований (на материалах российской истории ХХ века). *История в ХХІ веке : Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества.* Москва : Московский общественный научный фонд, 2001. С. 25–34.

435. Середенко М. М. Чорна металургія України. 1917–1957. Київ : Держтехвидав УРСР, 1957. 168 с.

436. Советский металлург. 1959. 24 сентября.

437. Советский металлург. 1959. 12 ноября.

438. Советский металлург. 1959. 19 ноября.

439. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба : Колективна монографія. Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Інститут історії

України НАН України, 2014. 697 с.

440. Спосіб життя. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. С. 606.

441. Сталеплавильное производство. Большая советская энциклопедия : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1976. Т. 24 : Собаки-Струна. С. 399–400.

442. Среднее специальное образование. Большая советская энциклопедия.

443. Становлення і розвиток Нікопольського заводу феросплавів. URL : <http://nzf.com.ua/Default.aspx?sect=history> (дата звернення : 18.09.2018)

444. Стахановец металлургии. 1954. 4 февраля.

445. Стахановец металлургии. 1954. 25 марта.

446. Стахановец металлургии. 1954. 6 мая.

447. Стахановец металлургии. 1954. 13 мая.

448. Стахановец металлургии. 1954. 17 июня.

449. Стахановец металлургии. 1954. 1 июля.

450. Стахановец металлургии. 1954. 26 августа.

451. Стахановец металлургии. 1954. 2 сентября.

452. Стахановец металлургии. 1954. 23 сентября.

453. Стахановец металлургии. 1954. 30 сентября.

454. Стахановец металлургии. 1954. 11 ноября.

455. Стахановец металлургии. 1954. 27 ноября.

456. Стахановец металлургии. 1954. 31 декабря.

457. Стахановец металлургии. 1959. 26 февраля.

458. Стахановец металлургии. 1959. 26 марта.

459. Стахановский завод ферросплавов. URL : <http://www.ukrudprom.com/reference/factory/stahzf.html> (дата звернення : 18.09.2018)

460. Сцена з першої дії спектаклю «Платон Кречет» О. Корнійчука у виконанні робітників заводу ім. Ілліча Палацу культури ім. К. Маркса (1960 р.). Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату

ім. Ілліча (м. Маріуполь).

461. Татарінов І. Є. Матеріально-побутові умови життя працівників важкої промисловості УРСР у 1944–1956 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. 07.00.01. Луганськ, 2010. 19 с.

462. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь. Москва : Аквилон, 2014. 576 с.

463. Терещенко Н. А. Развитие металлургии на Украине за 60 лет советской власти. Киев, 1977. 96 с.

464. Тєвікова О. В. Морально-ціннісні імперативи українців доби хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. XXXII. С. 273–276.

465. Тєвікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР : соціальні та культурні аспекти (1953–1964 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук . 07.00.01. Полтава, 2010. 304 с.

466. Типовое положение о подготовке и повышении квалификации рабочих непосредственно на производстве : Утверждено Государственным комитетом Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы, Государственным комитетом Совета Министров СССР по профессионально-техническому образованию и ВЦСПС от 18 октября 1968 г. *Сборник законодательных актов о труде*. Москва : «Юридическая литература», 1970. С. 165–173.

467. Титаренко О. Ю. Відновлення та розвиток радіомовлення на Донбасі в період повоєнної відбудови (1943–1953 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 47. С. 167–171.

468. Титаренко О. Ю. Місце та роль художньої самодіяльності у культурному житті населення Донбасу в постокупаційний та повоєнний період (1943–1953 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 231–235.

469. Ткачук Н. А. Виробнича діяльність робітників України в умовах лібералізації тоталітарного режиму (1953–1958 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. 07.00.01. Київ, 1994. 22 с.

470. Торба А. В. Культурное строительство в Донбассе в условиях развитого социалистического общества 1959–1970 гг. (На материалах Ворошиловградской и Донецкой областей) : автореф. дис... канд. ист. наук. 07.00.02. Киев, 1973. 38 с.

471. Торговля. Большая советская энциклопедия.

472. Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. Пер. с англ. Москва : Издательство «Весь мир», 2000. 296 с.

473. Траурний мітинг з приводу смерті Й. В. Сталіна в сквері заводу ім. Ілліча. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

474. Туренко В. В. Задуми і наслідки адміністративно-господарських реформ другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. : автореф. дис... канд.. іст. наук. 07.00.01. Черкаси, 2010. 20 с.

475. Туренко Г. Г. Криворожский металлоград. Кривой Рог : Дионат (Издатель ФЛ-П Чернявский Д. А.), 2014. 112 с.

476. Тутышкин А. П. Свадьба в Малиновке. Ленинград : «Ленфильм», 1967.

477. Тюрин А. Н. Хронический пиелонефрит у рабочих коксохимического производства : автореф. дис... канд. мед. наук. 777. Симферополь, 1969. 16 с.

478. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. *Доба*. 2002. №3. С. 6–18.

479. Україна : Друга половина ХХ ст. : Нариси історії. Редкол. : П. П. Панченко (голова) та ін. Київ : Либідь, 1997. 352 с.

480. Устав Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи : Принят XIV съездом ВЛКСМ. Москва : Молодая гвардия, 1962. 32 с.

481. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы : город. 2-е изд. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России

Б. Н. Ельцина, 2008. 336 с.

482. Фюре Ф. Минуте однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті. Пер. з фр. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. 810 с.

483. Харитосенко Н. Г., Пономарев А. Г., Сементин Н. С. 30 пламенных лет. Очерки истории ждановского завода «Азовсталь». Донецк : «Донбасс», 1964. 191 с.

484. Хмелівська В. С. Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу (На матеріалах підприємств металургійної промисловості України в 1959–1961 рр.). Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 87 с.

485. Хоменко Н. М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. Київ, 2008. 20 с.

486. Хоскинг Дж. История Советского Союза (1917–1991). Москва : Вагриус, 1995. 512 с.

487. Художественная самодеятельность. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1978. Т. 28: Франкфурт – Чага. С. 413–414.

488. ЦДАВО України. Ф.2. Оп.9. Спр.457. 128 арк.

489. ЦДАВО України. Ф.2. Оп. 9. Спр.1831. 426 арк.

490. ЦДАВО України. Ф.2. Оп. 9. Спр.1834. 263 арк.

491. ЦДАВО України. Ф.26. Оп.2. Спр.1979. 73 арк.

492. ЦДАВО України. Ф.26. Оп.2. Спр.1990. 238 арк.

493. ЦДАВО України. Ф.342. Оп.14. Спр.1079. 167 арк.

494. ЦДАВО України. Ф.342. Оп.14. Спр.1151. 179 арк.

495. ЦДАВО України. Ф.342. Оп.14. Спр.2263. 371 арк.

496. ЦДАВО України. Ф.342. Оп.15. Спр.149. 164 арк.

497. ЦДАВО України. Ф.342. Оп.15. Спр.1683. 344 арк.

498. ЦДАВО України. Ф.342. Оп.15. Спр.3328. 53 арк.

499. ЦДАВО України. Ф.342. Оп.14. Спр.2237. 242 арк.

500. ЦДАВО України. Ф.342. Оп.14. Спр.2249. 35 арк.

501. ЦДАВО України. Ф.539. Оп.1. Спр.5122. 111 арк.

502. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.7. Спр.490. 128 арк.
503. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.7. Спр.497. 235 арк.
504. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.7. Спр.640. 105 арк.
505. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.7. Спр.679. 91 арк.
506. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.7. Спр.710. 394 арк.
507. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.7. Спр.724. 136 арк.
508. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.9. Спр.850. 145 арк.
509. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.9. Спр.1734. 203 арк.
510. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.12. Спр.366. 46 арк.
511. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.12. Спр.368. 28 арк.
512. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.12. Спр.433. 50 арк.
513. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.12. Спр.2006. 76 арк.
514. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.12. Спр.2537. 80 арк.
515. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.20. Спр.261. 80 арк.
516. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.24. Спр. 366. 8 арк.
517. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.24. Спр.806. 123 арк.
518. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.24. Спр.838. 55 арк.
519. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.24. Спр.1549. 56 арк.
520. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.165. 291 арк.
521. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.239. 162 арк.
522. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.246. 243 арк.
523. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.1002. 81 арк.
524. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.1028. арк.
525. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.1119. 57 арк.
526. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.1286. 41 арк.
527. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.1327. 61 арк.
528. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.1545. 10 арк.
529. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.1805. 169 арк.
530. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.1806. 178 арк.
531. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.1953. 266 арк.

532. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.2294. 277 арк.
533. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.8. Спр.2312. 97 арк.
534. ЦДАВО України. Ф.2755. Оп.2. Спр.11. 347 арк.
535. ЦДАВО України. Ф.2755. Оп.2. Спр.36. 33 арк.
536. ЦДАВО України. Ф.2755. Оп.2. Спр.13. 321 арк.
537. ЦДАВО України. Ф.5116. Оп.8. Спр.15. 23 арк.
538. ЦДАВО України. Ф.5116. Оп.8. Спр.17. 30 арк.
539. ЦДАВО України. Ф.5116. Оп.8. Спр.26. 36 арк.
540. ЦДАВО України. Ф.5116. Оп.8. Спр.348. 43 арк.
541. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.24. Спр.205. 161 арк.
542. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.30. Спр.2587. 367 арк.
543. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.30. Спр.2619. 220 арк.
544. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.31. Спр.193. 233 арк.
545. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.31. Спр.3536. 256 арк.
546. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 579.
547. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 865.
548. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 1119.
549. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 1196.
550. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 1251.
551. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2068.
552. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. П-0-28044.
553. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. П-0-71191.
554. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. П-0-92252.
555. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. П-2-50761
556. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. П-2-65260.
557. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. П-2-94809.
558. Четверикова В. Н. Производственный травматизм на металлургическом заводе имени Карла Либкнехта и мероприятия по его снижению : автореф. дис... докт. мед. наук Харьковский мед. институт. Харьков, 1966. 38 с.
559. Чугаєнко Ю. А. Трудовой потенциал рабочих Украины и его

использование (конец 50-х – середина 80-х годов) : автореф. дис... докт. ист. наук. 07.00.02. Москва, 1994. 39 с.

560. Чулюкин Ю. С. Девчата. Москва : Киностудия «Мосфильм», 1961.

561. Чухрай Г. Н. Баллада о солдате. Москва : Киностудия «Мосфильм», 1959.

562. Шевченко Л. А. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40–50-і рр. УІЖ. Київ, 1992. №7,8. С. 39–47.

563. Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959–1970 гг.). Днепропетровск, 1971. 175 с.

564. Шерель А. Аудиокультура XX века. История, эстетические закономерности, особенности влияния на аудиторию. Очерки. Москва : «Прогресс-Традиция», 2004. 576 с.

565. Шестопапов Г. Г. С маркой Южнотрубного : Очерки истории Никопольского ордена Ленина Южнотрубного завода им. 50-летия Великой Октябрьской социалистической революции. Днепропетровск : «Промінь», 1985. 118 с.

566. Шипік Н. Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. Донецьк, 2005. 20 с.

567. Шмарук И. П., Ивченко В. И. Судьба Марины. Киев : Киностудия им. А. Довженка, 1953.

568. Электросталеплавильное производство. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1978. Т. 30 : Экслибрис – Яя. С. 108.

569. Стахановские школы. *Энциклопедический словарь*: в 3 т. Москва : Большая советская энциклопедия, 1953. Т. 3 : П – Я. С. 321.

570. Энциклопедия современной техники. Строительство. Москва : Советская энциклопедия, 1964. 544 с.

571. Янковська О., Бачинський Д. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950–1960-ті рр.) : житлове забезпечення. *Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. Збірник статей*. Випуск спеціальний. Київ : Інститут історії України

НАН України, 2013. Вип. 18. С. 132–149.

572. Янковська О., Даниленко О. Зарплата, пенсія, позики і ціни як чинники матеріально-побутового стану трудящих УРСР (друга половина 1940-х – середина 1960-х років). *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика: збірник статей*. Львів : Растр-7, 2015. Вип. 20. С. 84–97.

573. Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги». *Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика: Збірник статей*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 20–53.

574. Manning C. *Ukraine under the Soviets*. New York : Bookman Associates, 1953. 223 p.

575. Sullivant R.S. *Soviet Politics and Ukraine, 1917–1957*. New York, 1962. 438 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Реуцька А. М. Державна політика як фактор впливу на повсякденне життя робітників підприємств чорної металургії УРСР у контексті їх виробничої діяльності (1950–1980-і рр.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія : Збірник наукових праць*. Маріуполь : МДУ, 2016. Вип. 16. С. 116–131. (Видання включено до міжнародних наукометричних баз).

2. Реуцька А. М. Виробниче середовище робітників підприємств чорної металургії УРСР (1950–1960-і рр.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія : Збірник наукових праць*. Маріуполь : МДУ, 2017. Вип. 18. С. 108–116. (Видання включено до міжнародних наукометричних баз).

3. Мельник А. М. Житлова проблема як складова повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії УРСР (1950–1960-і рр.). *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 128 (1). С. 76–80. (Видання включено до міжнародних наукометричних баз).

4. Мельник А. М. Структура бюджету сімей робітників підприємств чорної металургії України у 1950-і рр. *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 131 (4). С. 80–84. (Видання включено до міжнародних наукометричних баз).

5. Мельник А. М. Медичне обслуговування як складова повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії України у першій половині 1950-х рр. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. Дніпро : Видавництво «Грані», 2018. Т. 21. № 9. С. 98–104. (Видання включено до міжнародних наукометричних баз).

Наукові праці апробаційного характеру:

6. Реуцька А. М. Виробничі умови як складова частина повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії (на прикладі Жданівського ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча (1951–1952 рр.)). *Актуальні проблеми науки та освіти : Збірник матеріалів ХІХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ*. Маріуполь : МДУ, 2017. С. 106–109.

7. Реуцька А. М. Засоби формування радянського світогляду в рамках виробничої діяльності робітників підприємств чорної металургії УРСР 1950–1960-і рр. *Україна у світовому історичному просторі : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь. 21 квітня 2017 р.* Маріуполь : МДУ, 2017. С. 63–64.

8. Мельник А. М. Житлова проблема як складова повсякденного життя робітників металургійних підприємств УРСР у 1950–1980-х рр. *Майбутній науковець–2017 : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. м. Сєвєродонецьк. 1 груд. 2017 р.* Сєвєродонецьк : Східноукр. нац. ун-т. ім. В. Даля, 2017. С. 742–743.

9. Мельник А. М. Місце гуртожитків у забезпеченні житлом робітників підприємств чорної металургії УРСР (друга половина 1960-х – початок 1980-х рр.). *Актуальні проблеми науки та освіти : Збірник матеріалів ХХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ*. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 109–110.

10. Мельник А. М. Харчовий раціон сімей робітників підприємств чорної металургії України у 1950-х рр. *Україна у світовому історичному просторі : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь. 20 квітня 2018 р.* Маріуполь : МДУ, 2018. С. 85–87.

11. Мельник А. М. Житлово-комунальні послуги як складова повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії України (перша половина 1950-х рр.). *Актуальні проблеми науки та освіти : Збірник*

матеріалів XXI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 113–115.

12. Мельник А. М. Місце шкіл робітничої молоді у поширенні середньої освіти серед робітників підприємств чорної металургії України (1950-і рр.). *Україна у світовому історичному просторі : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Маріуполь. 26 квітня 2019 р.* Маріуполь : МДУ, 2019. С. 38–41.

Додаток Б

Структура Міністерства чорної металургії УРСР

1. Головне управління металургійними заводами (Укргумз);
2. Головне управління трубними заводами (Укрголовтрубосталь);
3. Головне управління коксохімічною промисловістю (Укрголовкокс);
4. Головне управління гірничорудною промисловістю (Укрголовруда);
5. Головне управління вогнетривкою промисловістю (Укрголоввогнетрив);
6. Головне управління капітальним будівництвом;
7. Головне управління матеріально-технічним постачанням;
8. Головне управління робітничим постачанням.

Державний архів Дніпропетровської області : путівник : У 2 т. Дніпро : ЛІРА, 2016. Т. 1. С. 239.

Додаток В

Кількість робітників за професіями на підприємствах чорної металургії
України станом на 1 серпня 1959 р.

№	Назва професії	Кількість робітників	
		всього	у.т. жінок
<i>Доменне виробництво та агломерація руд</i>			
1.	Агломератники та їхні підручні	263	1
2.	Бригадири коксодробарки	19	-
3.	Бригадири розливочної машини	56	-
4.	Бригадири рудопідготувального відділення	74	2
5.	Бризкальники ковшів	44	41
6.	Бризкальники розливочної машини	126	105
7.	Вагарі шихти	34	30
8.	Вагонетники	49	-
9.	Вантажники (навантажувачі, вивантажувачі, навальники, звальювальники), що виконували роботу вручну при конвеєрах і транспортерах	23	3
10.	Вантажники (навантажувачі, вивантажувачі, навальники, звальювальники), що виконували роботу вручну, окрім вантажників при конвеєрах і транспортерах	65	34
11.	Верстатники з металу	7	2
12.	Водопровідники	266	1
13.	Газівники старші, газівники кауперу на автоматизованих печах	248	-
14.	Газівники старші, газівники кауперу на неавтоматизованих печах	52	-
15.	Газівники підручні	137	-
16.	Горнові I	213	-
17.	Горнові II	324	-
18.	Горнові III, IV	762	-
19.	Горові, старші горові	17	-
20.	Дозувальники старші, дозувальники	203	68
21.	Електрослюсарі	362	1
22.	Жолобильники розливочної машини та їхні підручні	311	-
23.	Кантувальники скіпової ями	-	-
24.	Ківшевники	96	-
25.	Клітники, старши клітники	-	-
26.	Машиністи вагон-вагів і їхні помічники	370	1
27.	Машиністи дробарок	106	12
28.	Машиністи ексгаустерів і їхні помічники	72	29
29.	Машиністи екскаваторів	86	5
30.	Помічники машиністів екскаваторів	22	2
31.	Машиністи електровозів	104	75
32.	Помічники машиністів електровозів	-	-
33.	Машиністи кантувальної лебідки розливочної машини	75	38

34.	Машиністи кранів, кранівники	524	208
35.	Машиністи підйомників	135	45
36.	Машиністи, мотористи та інші	371	183
37.	Мотористи скреперних лебідок	114	88
38.	Мотористи транспортерів	649	541
39.	Підсобні робітники, які виконували роботу вручну із застосуванням механізмів і пристосувань	70	10
40.	Підсобні робітники, різноробочі, чорноробочі вручну	161	127
41.	Прометристи	-	-
42.	Робітники біля грануляційного басейну	23	3
43.	Робітники біля змішувальних барабанів	99	54
44.	Робітники бункерів	371	124
45.	Робітники глином'яльниці	105	76
46.	Робітники на кінці спікальної стрічки (кінцеві)	57	9
47.	Робітники з очистки колошникового пилу	127	12
48.	Робітники з приготування вапняного розчину	18	18
49.	Робітники скіпових ям	157	95
50.	Робітники шлакової споховини, старші робітники	225	-
51.	Рудосортувальники	-	-
52.	Скіпові	42	-
53.	Слюсарі-водопровідники	186	-
54.	Слюсарі ремонтні	1173	11
55.	Токарі з металу	108	14
56.	Трактористи	5	-
57.	Формувальники ливарного двору	-	-
58.	Фрезівники металу	3	2
59.	Чавунники гарячого чавуну ливарного двору	80	-
60.	Чергові слюсарі	523	4
61.	Чергові електрослюсарі	409	5
62.	Шуралі	95	11
63.	Інші робітники, які виконували роботу вручну за допомогою машин, механізмів	276	38
64.	Інші робітники, зайняті біля машин і механізмів вручну	564	217
65.	Інші робітники, зайняті ручною працею (не при машинах і механізмах)	585	143
<i>Всього робітників у доменному виробництві та агломерації руд</i>		<i>11841</i>	<i>2488</i>
Сталеплавильне виробництво			
66.	Бовванники	-	-
67.	Браківники, контролери	51	8
68.	Бригадири обдирно-зачистного відділення	9	-
69.	Бригадири підготовки складів з виливницями для розливки	78	1
70.	Бригадири з доставки й дроблення матеріалів	12	1
71.	Бригадири з видалення поверхневих вад металу	30	8
72.	Бригадири-шлаківники	55	-

73.	Вагарі шихти і феросплавів	53	52
74.	Вагранники	73	40
75.	Підручні вагранників	32	8
76.	Вантажники (навантажувачі, вивантажувачі, навальники, звалювальники), які виконували роботи вручну при конвеєрах і транспортерах	64	21
77.	Вантажники (навантажувачі, вивантажувачі, навальники, звалювальники), які виконували роботи вручну	284	121
78.	Верстатники з металу	19	3
79.	Випалювальники злитків	16	2
80.	Газівники, старші газівники	188	2
81.	Горнові (виробництво феросплавів)	144	-
82.	Дозувальники	47	46
83.	Дробильники	54	51
84.	Електромонтери	155	1
85.	Електрослюсарі (окрім чергових)	281	3
86.	Жужільничі	358	37
87.	Жолобильники	82	5
88.	Засипальники, завантажувачі шитхи	52	1
89.	Зварювальники, газозварювальники, автогенники	253	31
90.	Зварювальники-електрогазозварювальники	103	10
91.	Здавальники злитків	46	22
92.	Землероби на машинах і механізмах	-	-
93.	Землероби вручну	4	-
94.	Канавники старші, канавники, канавники молодші	1788	97
95.	Ковшові та старші кошові	336	5
96.	Конверторники і перші підручні	123	-
97.	Підручні конверторника II і III	57	-
98.	Контролери із знешкодження лому	110	15
99.	Кочегари при механічному завантаженні палива	3	3
100.	Кочегари при ручному завантаженні палива	9	5
101.	Машиністи завалювальної машини	401	-
102.	Машиністи заправної машини	92	-
103.	Машиністи електровозів	41	25
104.	Машиністи електропідйомників	17	6
105.	Машиністи кранів, кранівники	3124	779
106.	Машиністи лебідок	67	52
107.	Машиністи міксеру	38	2
108.	Машиністи розливочного візку	132	9
109.	Машиністи смоляної установки, смолопровідники	29	15
110.	Машиністи інші	801	198
111.	Міксерові та підручні міксерових I	126	-
112.	Підручні міксерових II	78	-
113.	Модельники	-	-
114.	Мулярі на піддонах, мулярі-вогнетривники	766	159
115.	Набивники електродів	-	-
116.	Набивники й підмазувальники додатків	122	92

117.	Набірники стопорів і їхні підручні	99	8
118.	Обдирники злитків і заготовок на обдирних станах	46	5
119.	Плаவில்ники (виробництво феросплавів)	184	-
120.	Підвізники, дробарі матеріалів на дробарці	30	8
121.	Підвізники, дробарі матеріалів вручну	2	1
122.	Підвізники вугілля і дров	22	-
123.	Підсобні робітники, які виконували роботу вручну із застосуванням механізмів і пристосувань	152	107
124.	Підсобні робітники, різноробочі, чорноробочі вручну	200	166
125.	Пірометристи	9	9
126.	Пультівники	130	96
127.	Різальники лому	591	59
128.	Робітники копру, старші робітники копру	360	14
129.	Робітники на ножицях	22	11
130.	Робітники на обробці злитків пневматичним молотком	39	-
131.	Робітники на обробці злитків вручну, обрубники	50	-
132.	Робітники на підготовці маси на глином'яльниці	22	21
133.	Робітники на підготовці маси вручну	8	2
134.	Робітники і бригадири на механізованому складі злитків	55	2
135.	Робітники і бригадири на немеханізованому складі злитків	46	1
136.	Робітники на розмелюванні матеріалів за допомогою механізмів, накотники	85	60
137.	Робітники з обробки жужілю ванадієвих та інших легованих марок сталі	22	18
138.	Робітники з видалення поверхневих вад металів механічним способом	64	43
139.	Робітники стриперного відділення	56	-
140.	Розливники сталі (з бригадирами і старшими)	555	4
141.	Підручні розливника	335	7
142.	Рубники лому за допомогою механізмів	-	-
143.	Рубники лому вручну	-	-
144.	Сифонники та їхні підручні	571	304
145.	Смоловари, вибійники блоків	34	1
146.	Сталевари	550	-
147.	Підручні сталеварів I	757	-
148.	Підручні сталеварів II, III	1320	8
149.	Слюсарі ремонтні	1287	7
150.	Токарі з металу	158	28
151.	Формувальники на машинній формовці (метал)	-	-
152.	Формувальники на ручній формовці (метал)	33	9
153.	Фрезівники з металу	5	1
154.	Хутрівники виливниць	35	22
155.	Чергові електрослюсарі	456	4
156.	Чергові монтери-слюсарі	877	8
157.	Чергові мулярі	213	49

158.	Чистильники та змазувальники виливниць	153	31
159.	Шихтівники (з бригадирами)	986	222
160.	Шуралі	9	3
161.	Інші робітники, які виконували роботу за допомогою машин і механізмів	374	44
162.	Інші робітники, які виконували роботу вручну, зайняті при машинах і механізмах	570	175
163.	Інші робітники, які виконували роботу вручну не при машинах і механізмах	964	451
<i>Всього робітників у сталеплавильному виробництві</i>		<i>23339</i>	<i>3942</i>
<i>Прокатне виробництво</i>			
164.	Браківники, приймальники, здавальники за допомогою механізмів, приборів	178	91
165.	Браківники, приймальники, здавальники вручну	283	226
166.	Бригадири вирубників вад та із зачистки металу	71	5
167.	Бригадири калібрувального відділення	33	1
168.	Бригадири обробки	233	12
169.	Бригадири пічного господарства	4	3
170.	Бригадири з посадки металу	74	10
171.	Бригадири змазувального централізованого господарства	23	-
172.	Вагарі	155	154
173.	Вагонетники, бригадири вагонетників	-	-
174.	Вальцетокарі	462	40
175.	Вальцювальники на механічних станах	1490	-
176.	Вальцювальники на ручній подачі в стани	1539	-
177.	Підручні вальцювальника	995	-
178.	Вантажники (навантажувачі, вивантажувачі, навальники, звалювальники), які виконували роботи вручну при конвесрах і транспортерах	1	1
179.	Вантажники (навантажувачі, вивантажувачі, навальники, звалювальники), які виконували роботи вручну	74	9
180.	Верстатники з металу	215	70
181.	Виправлячі	555	58
182.	Вирубники вад і робітники на зачистці металу механічним способом	1054	346
183.	Відпальники і підручні	257	49
184.	Вуглярі, шуралі	24	2
185.	Газівники генераторів термічних, відпалювальних печей і підручні	46	26
186.	Газорізальники	425	20
187.	Гаківники	109	1
188.	Гартувальники колес	1	-
189.	Гострії ножів	19	5
190.	Дублювальники за допомогою машин і механізмів	223	-
191.	Дублювальники вручну	91	-
192.	Електрогартівники рейок	38	4
193.	Електрослюсарі, електрики	914	9
194.	Жужільничі нагрівальних колодязів і печей	75	-

195.	Завантажувальники печей	97	12
196.	Зважувальники аркушів	78	72
197.	Зварювальники нагрівальних криниць і печей	978	8
198.	Зварювальники в аркушевальцювальних цехах	274	-
199.	Підручні зварювальників, кантувальники	743	-
200.	Зварювальники-електрозварювальники	227	21
201.	Згрібальники	-	-
202.	Змінні бригадири цеху	99	3
203.	Змітальники, обдмухники	110	79
204.	Клеймувальники, маркувальники за допомогою механізмів	492	312
205.	Кліщові	7	2
206.	Ковалі на молотах і підручні	291	-
207.	Кочегари при завантаженні палива вручну	38	8
208.	Лудильники блях, цинкувальники блях	113	-
209.	Підручні лудильників блях	103	10
210.	Маніпуляторники блюмінгу і слябінгу	48	-
211.	Мастільники	171	123
212.	Машиністи газової установки і їхні помічники	28	10
213.	Машиністи кранів, кранівники	3482	1746
214.	Машиністи молотів	67	47
215.	Машиністи моторів стану	209	104
216.	Машиністи насосів	73	27
217.	Машиністи-оператори головного поста управління	565	91
218.	Машиністи-оператори постів управління	1967	1201
219.	Машиністи парової машини і їхні помічники	76	12
220.	Машиністи рольгангів	82	41
221.	Машиністи підпихала	80	39
222.	Машиністи централізованої змазувальної установки	222	18
223.	Машиністи шаржир-машини	37	-
224.	Машиністи електровозів	37	37
225.	Машиністи інших машин	229	59
226.	Мулярі-вогнетривники	95	15
227.	Нагрівальники сутунки, пакетів і підручні	564	1
228.	Нарізувачі заготовок для прокату, різальники прокату	69	19
229.	Налаштувальники станів, молотів, машин (виллопрокатне виробництво)	27	-
230.	Начіплювальники пачок, пакувальники	287	86
231.	Обмірники аркушів	6	6
232.	Обрубники	12	-
233.	Оператори-закривальники нагрівальних печей	27	12
234.	Оператори ножиць слябінгу і блюмінгу	72	4
235.	Оператори старші слябінгу і блюмінгу	96	4
236.	Пакувальники, робітники на набиранні пакетів	35	-
237.	Підготувальники кінців штанг	94	-
238.	Підкранові робітники	1260	82
239.	Підсобні робітники, які виконували роботу	179	79

	ручну із застосуванням механізмів і пристосувань		
240.	Підручні виправлячів	142	44
241.	Підсобні робітники, різноробочі, чорнороби, які виконували роботу вручну	359	247
242.	Подавальники-сладальники	58	33
243.	Пресувальники гідравлічних пресів і їхні підручні	81	26
244.	Прогоничники механічного штурвалу	190	19
245.	Прогоничник ручного штурвалу	57	-
246.	Прошивники (прожарювальники) рейок на пресах	-	-
247.	Різальники гарячого металу	837	9
248.	Різальники готової продукції	1094	236
249.	Робітники на завантаженні і вивантаженні	141	45
250.	Робітники на гартуванні пов'язі	8	8
251.	Робітники і бригадири на механізованих складах злитків і заготівок	338	66
252.	Робітники і бригадири на немеханізованих складах злитків і заготівок	56	11
253.	Робітники у аркушебійного молотка	-	-
254.	Робітники на подачі гарячого металу від печей до стану	-	-
255.	Робітники на підтягненні і відтягненні гарячого металу	716	102
256.	Робітники на саджанні і видаванні аркушів	-	-
257.	Робітники щавильного відділення	53	-
258.	Робітники на прибиранні циндри	208	69
259.	Розбивники аркушів	12	-
260.	Роздирники аркушів	256	222
261.	Розливники-варники вару	17	5
262.	Розмічувачі аркушів і підручні	181	104
263.	Саджальники металу за допомогою механізмів	445	91
264.	Саджальники металу вручну	72	19
265.	Свердлярі рейок і підручні	60	16
266.	Слюсарі-водопровідники	216	-
267.	Слюсарі ремонтні	1755	16
268.	Сортувальники, здавальники (включаючи бригадирів)	2599	1021
269.	Токарі-різальники та підручні	62	3
270.	Токарі з металу (окрім різальників)	429	40
271.	Фрезівники	31	12
272.	Фрезівники рейок і підручні	81	9
273.	Чергові слюсарі	2481	6
274.	Чергові електрослюсарі, електрики машинного залу	1507	53
275.	Шліфувальники вил	9	-
276.	Шпилювальники вил	-	-
277.	Щавильники, включаючи бригадирів	157	1
278.	Інші робітники, які виконували роботу за допомогою машин, механізмів	483	82

279.	Інші робітники, зайняті при машинах і механізмах вручну	1106	332
280.	Інші робітники, зайняті ручною працею	1407	724
<i>Всього робітників у сталеплавильному виробництві</i>		<i>41211</i>	<i>9203</i>
Всього робітників у доменному, сталеплавильному, прокатному виробництві		76391	15633

Укладено за : ЦДАВО України. Ф.582. Оп.9. Спр.1734, арк. 49–53зв.

Додаток Д

**Вікова структура зайнятих на підприємствах чорної металургії на 1000 осіб
(1959 р.)**

Галузь	Вік						
	<i>до 20</i>	<i>20–29</i>	<i>30–39</i>	<i>40–49</i>	<i>50–54</i>	<i>55–59</i>	<i>понад 60</i>
Чорна металургія	70	369	289	171	65	26	10
Коксохімія	64	351	293	189	68	26	9

Укладено за : Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР.
Москва : Госиздат ЦСУ СССР, 1963. С. 94.

Додаток Е

Вікова структура робітників підприємств чорної металургії на 1000 осіб (1970 р.)

Професія	Вік						
	<i>до 20</i>	<i>20–29</i>	<i>30–39</i>	<i>40–49</i>	<i>50–54</i>	<i>55–59</i>	<i>понад 60</i>
Металурги і ливарники	46	242	362	295	32	17	5
Завальники, завантажувачі шихти, шихтувальники	22	164	380	360	43	25	5
Горнові, сталевари, вагранники, плавильники, конверторники	28	212	398	320	22	14	6
Заливальники, розливальники металу, ливарники	35	237	365	301	33	22	7
Машиністи й оператори прокатних станів, волочильники та інші робітники з прокату і вальцювання	43	254	354	298	30	15	5
Землероби, формувальники, стрижневики	77	299	356	228	25	11	4
Обрубники литва, вирубники, відбивальники, обдирники металу, чистильники відливок і заготівок	29	215	383	315	29	21	3
Інші металурги і ливарники	50	243	338	299	43	20	7
Робітники з вироблення коксу	49	185	362	348	36	14	6

Укладено за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года : в 7 т. Москва : Статистика, 1973. Т. 6 : Распределение населения СССР по занятиям. С. 470.

Додаток Ж

**Рівень освіти робітників підприємств чорної металургії на 1000 осіб
(1959 р.)**

Галузь	Рівень освіти				Не мали освіти
	<i>вища</i>	<i>середня спеціальна і незакінчена вища</i>	<i>загальна середня і неповна середня</i>	<i>початкова і незакінчена семирічна</i>	
Чорна металургія	30	72	482	322	94
Коксохімія	35	79	436	333	117

Укладено за : Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года.

Украинская ССР. Москва : Госиздат ЦСУ СССР, 1963. С. 102.

Додаток З

Рівень освіти робітників підприємств чорної металургії на 1000 осіб (1970 р.)

Професія	Рівень освіти				
	<i>вища</i>	<i>незакінчена вища і середня спеціальна</i>	<i>загальна середня</i>	<i>неповна середня</i>	<i>не мали неповної середньої освіти чи освіти взагалі</i>
Металурги і ливарники	7	65	251	392	285
Завальники, завантажувачі шихти, шихтувальники	3	41	180	405	371
Горнові, сталевари, вагранники, плавильники, конверторники	19	115	257	370	239
Заливальники, розливальники металу, ливарники	3	47	211	410	329
Машиністи й оператори прокатних станів, волочильники та інші робітники з прокату і вальцювання	11	99	301	377	212
Землероби, формувальники, стрижневики	2	28	240	420	310
Обрубники литва, вирубники, відбивальники, обдирники металу, чистильники відливок і заготовок	1	21	150	417	411
Інші металурги і ливарники	8	80	309	362	241
Робітники з вироблення коксу	3	44	202	414	337

Укладено за : Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года : В 7 т. Москва : Статистика, 1973. Т. 6 : Распределение населения СССР по занятиям. С. 646.

Додаток И

Підприємства чорної металургії України (1950-1960-ті рр.)

№	Назва підприємства	Зміна назви протягом 1950-1960-х рр.	Місто розташування
1.	Алмазніанський металургійний завод	-	Кадіївка, Луганська область
2.	Криворізький ордена Трудового Червоного Прапора металургійний завод	Криворізький ордена Трудового Червоного Прапора металургійний завод ім. В. Леніна	Кривий Ріг, Дніпропетровська область
3.	Запорізький ордена Леніна металургійний завод «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе	-	Запоріжжя, Запорізька область
4.	Жданівський металургійний завод «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе	Жданівський ордена Трудового Червоного Прапора металургійний завод «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе	Маріуполь, Донецька область
5.	Жданівський ордена Леніна металургійний завод ім. Ілліча	-	Маріуполь, Донецька область
6.	Дніпровський металургійний завод ім. Дзержинського	Дніпровський ордена Леніна металургійний завод ім. Дзержинського	Кам'янське, Дніпропетровська область
7.	Макіївський металургійний завод ім. С. М. Кірова	Макіївський ордена Леніна металургійний завод ім. С. М. Кірова	Макіївка, Донецька область
8.	Комунарський ордена Трудового Червоного Прапора металургійний завод ім. Ворошилова	-	Алчевськ, Луганська область
9.	Дніпропетровський металургійний завод ім. Г. Петровського	Дніпропетровський ордена Леніна металургійний завод ім. Г. Петровського	Дніпро, Дніпропетровська область
10.	Дніпропетровський металургійний завод ім. Комінтерну	-	Дніпро, Дніпропетровська область
11.	Єнакіївський металургійний завод	Єнакіївський ордена Трудового Червоного Прапора металургійний завод	Єнакієво, Донецька область
12.	Сталінський металургійний завод	Донецький металургійний завод	Донецьк, Донецька область
		Донецький ордена Леніна металургійний завод	
		Донецький ордена Леніна металургійний завод ім. В. І. Леніна	
13.	Донецький металопрокатний завод	-	Донецьк, Донецька область

14.	Керченський металургійний завод ім. П. Л. Войкова	-	Керч, Кримська область
15.	Краматорський металургійний завод ім. В. В. Куйбишева	-	Краматорськ, Донецька область
16.	Костянтинівський металургійний завод ім. М. В. Фрунзе	-	Костянтинівка, Донецька область
17.	Запорізький електromеталургійний завод «Дніпроспецсталь»	Запорізький електromеталургійний завод «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна	Запоріжжя, Запорізька область
		Запорізький ордена Трудового Червоного Прапора електromеталургійний завод «Дніпроспецсталь» ім. А.М. Кузьміна	
18.	Куп'янський ливарний завод	-	с. Ківшарівка, Харківська область
19.	Дніпропетровський ордена Леніна трубопрокатний завод ім. В. Леніна	-	Дніпро, Дніпропетровська область
20.	Ворошиловградський трубний завод ім. Ф. Р. Якубовського	Луганський трубний завод ім. Ф. Р. Якубовського	Луганськ, Луганська область
21.	Макіївський труболиварний завод ім. В. В. Куйбишева	-	Макіївка, Донецька область
22.	Жданівський трубопрокатний завод ім. В. В. Куйбишева	Об'єднаний із Жданівським ордена Леніна металургійним заводом ім. Ілліча	Маріуполь, Донецька область
23.	Нижньодніпровський трубопрокатний завод ім. К. Лібнехта	-	Дніпро, Дніпропетровська область
24.	Нікопольський південно-трубний завод	Нікопольський ордена Леніна південно-трубний завод	Нікополь, Дніпропетровська область
		Нікопольський ордена Леніна південно-трубний завод ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції	
25.	Новомосковський бляхокатальний завод	Новомосковський металургійний завод	Новомосковськ, Дніпропетровська область
26.	Харцизький трубний завод	-	Харцизьк, Донецька область
27.	Авдіївський коксохімічний завод	-	Авдіївка, Донецька область
28.	Ворошиловський коксохімічний завод	Комунарський коксохімічний завод	м. Алчевськ, Луганська область
29.	Баглійський коксохімічний завод	-	Кам'янське, Дніпропетровська область
30.	Горлівський коксохімічний	-	Горлівка,

	завод		Донецька область
31.	Дніпропетровський коксохімічний завод ім. С. Орджонікідзе	-	Дніпро, Дніпропетровська область
32.	Дніпродзержинський коксохімічний завод ім. С. Орджонікідзе	-	Кам'янське, Дніпропетровська область
33.	Староенакіївський коксохімічний завод	Єнакіївський коксохімічний завод	Єнакієве, Донецька область
34.	Новоенакіївський коксохімічний завод		
35.	Запорізький коксохімічний завод	-	Запоріжжя, Запорізька область
36.	Кадіївський коксохімічний завод	-	Кадіївка, Луганська облвсть
37.	Краматорський коксохімічний завод	-	Краматорськ, Донецька область
38.	Криворізький коксохімічний завод №28 ім. Хатаєвича	у складі Криворізького металургійного заводу	Кривий Ріг, Дніпропетровська область
		Криворізький коксохімічний завод ім. Д. Коротченка	
39.	Старомакіївський коксохімічний завод	Макіївський коксохімічний завод	Макіївка, Донецька область
40.	Новомакіївський коксохімічний завод		
41.	Ждановський коксохімічний завод «Маркохім»	-	Маріуполь, Донецька область
42.	Ольховський коксохімічний завод	-	смт. Успенка, Луганська область
43.	Дзержинський фенольний завод	-	Торецьк, Донецька область
44.	Сталінський коксохімічний завод	Донецький коксохімічний завод	Донецьк, Донецька область
45.	Рутченківський коксохімічний завод ім. С. М. Кірова	-	Донецьк, Донецька область
46.	Смоляннівський коксохімічний завод	-	Донецьк, Донецька область
47.	Ханженківський коксохімічний завод	-	Донецьк, Донецька область
48.	Щербинівський коксохімічний завод	-	Торецьк, Донецька область
49.	Ясинівський коксохімічний завод	-	Макіївка, Донецька область
50.	Запорізький завод феросплавів	-	Запоріжжя, Запорізька область
51.	Нікопольський завод феросплавів	-	Нікополь, Дніпропетровська область
52.	Алмазніанський (Стахановський) завод феросплавів	-	Кадіївка, Луганська область

53.	Великоанадольський шамотний завод	-	смт. Володимирівка, Донецька область
54.	Деконський динасовий завод ім. Будьонного	Білокам'янський шамотний завод	Соледар, Донецька область
55.	Докучаєвський флюсо-доломітний комбінат	Докучаєвський флюсо-доломітний завод	Докучаєвськ, Донецька область
56.	Запорізький шамотний завод	-	Запоріжжя, Запорізька область
57.	Кондратьєвський шамотний завод «Червона зірка»	Кондратьєвський завод вогнетривів	Дружківка, Донецька область
58.	Костянтинівський завод вогнетривів «Червоний Жовтень»	-	Костянтинівка, Донецька область
59.	Красногорівський завод вогнетривів ім. Леніна	Красногорівський шамотно-динасовий завод ім. Леніна	Красногорівка, Донецька обл.
		Красногорівський завод вогнетривів ім. Леніна	
60.	Майдан-Вильський комбінат вогнетривів	-	Шепетівка, Хмельницька область
61.	Микитівський доломітний комбінат	-	смт. Гольмівський, Донецька область
62.	Пантелеймонівський динасовий завод ім. К. Марса	-	с. Пантелеймонівка, Донецька область
63.	Ямський доломітний комбінат	-	Сіверськ, Донецька область
64.	Часів-Ярське рудоуправління	Часів-Ярський комбінат вогнетривких виробів	Часів Яр, Донецька область
65.	Червоноармійський динасовий завод ім. Дзержинського	-	Покровськ, Донецька область
66.	Христофорівський завод вогнетривких і залізобетонних блоків	-	Кам'янське, Дніпропетровська область
67.	Дніпропетровський дротяно-цвяховий завод «Червоний Профінтерн»	-	Дніпро, Дніпропетровська область
68.	Дніпропетровський чавуновальцеробний завод	-	Дніпро, Дніпропетровська область
69.	Дружківський завод металевих виробів	-	Дружківка, Донецька область
70.	Республіканський завод ім. Письменного	Центрально-заготівельний завод ім. Письменного	Фастів, Київська область
		Завод ім. Письменного	
		Зварювально-електродний завод	
		Завод ім. Письменного	
		Київський завод металевих виробів ім. Письменного	
		Зварювально-електродний	

		завод	
71.	Нижньодніпровський завод металевих виробів	-	Дніпро, Дніпропетровська область
72.	Завод металевих виробів	-	Кам'янське, Дніпропетровська область
73.	Запорізький завод металевих виробів	Запорізький сталепрокатний завод	Запоріжжя, Запорізька область
74.	Одеський сталепрокатний завод ім. Ф. Е.Дзержинського	-	Одеса, Одеська область
75.	Одеський сталедротово-канатний завод	-	Одеса, Одеська область
76.	Харцизький сталедротово-канатний завод	-	Харцизьк, Донецька область

Укладено за :

1. Бубличенко М. И. Испытание прочности : Научно-популярные очерки истории Макеевского труболитейного завода им. В. В. Куйбышева. Донецк : «Донбасс», 1985. С. 3.

2. Бухтияров В. Ф. «Хлеб» металлургии : К 60-летию Криворожского коксохимического завода. Люди. События. Годы. Кривой Рог, 1996. С. 2.

3. Век позапрошлый 1896–1927 гг. Макеевкокс. URL : <http://mkoks.donetsksteel.com/company/history/old-pages> (дата звернення : 16.05.2019).

4. Ветеран индустрии : Очерки истории Нижнеднепровского ордена Октябрьской революции трубопрокатного завода им. Карла Либкнехта. Днепропетровск : «Промінь», 1978. С. 6.

5. Горячее дыхание : Краткий очерк истории ордена Ленина и ордена Октябрьской Революции металлургического завода «Запорожсталь» им. Серго Орджоникидзе. 2-е изд. перераб. и доп. Днепропетровск : Промінь, 1984. С. 5, 31.

6. Державний архів Дніпропетровської області : путівник : У 2 т. Дніпро : ЛІРА, 2016. Т. 1. С. 227, 276.

7. Дніпропетровський завод прокатних валків. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=22267 (дата звернення : 02.03.2016).

8. Докучаєвський флюсо-доломітний комбінат. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=20537 (дата звернення : 02.03.2016).

9. Донецький металопркатний завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=20848 (дата звернення : 02.03.2016).

10. Донецкий металлургический завод. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. Изд. 3-е. Москва : «Советская энциклопедия», 1972. Т. 8 : Дебитор-Евкалипт. С. 443.
11. Дружківський завод металевих виробів. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21928 (дата звернення : 02.03.2016).
12. Єнакіївський коксохімпром. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19880 (дата звернення : 02.03.2016).
13. Запоріжжюкокс. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=15411 (дата звернення : 02.03.2016).
14. Запорізький сталепрокатний завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=15461 (дата звернення : 02.03.2016).
15. Зарево над заводом. История Макеевского металлургического завода им. С. М. Кирова. Донецк : «Донбасс», 1965. С. 8.
16. История ЧАО «Днепропетровский коксохимический завод». URL : <http://dkhz.com.ua/index.php/history> (дата звернення : 06.06.2017)
17. История завода. ПАО Днепропетровский трубный завод. URL : <http://www.aodtz.dp.ua/about/history> (дата звернення : 06.06.2017).
18. История ЧАО Запорожжюгнеупор. URL : <http://www.zapozhogneupor.com/o-nas/istoriya/> (дата звернення : 06.06.2017).
19. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. Донецька область. С. 283, 402, 407, 416, 440, 846, 931.
20. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. Запорізька область. С. 87.
21. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. Кримська область. С. 367.
22. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. Луганська область. С. 264, 309, 320, 503.
23. Коротка історична довідка. АТ Запорізький завод феросплававів. URL : http://zfz.com.ua/p_istoriya-zzf (дата звернення : 06.06.2017).
24. Красногорівський вогнетривкий завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=2901 (дата звернення : 06.06.2017).
25. Криворізький коксохімічний завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=658 (дата звернення : 06.06.2017)
26. Куп'янський ливарний завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51754 (дата звернення : 06.06.2017).
27. Луганський трубний завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=58998 (дата звернення : 06.06.2017)
28. Макеєвкокс. 1930–1941 гг. URL : <http://mkoks.donetsksteel.com/company/history/newfactory> (дата звернення : 06.06.2017)

29. Макеевкокс. 1945–1955 гг. URL : <http://mkoks.donetsksteel.com/company/history/peace> (дата звернення : 06.06.2017)
30. Микитівський доломітний завод. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=65239 (дата звернення : 06.06.2017).
31. Наша история. АрселорМиттал. URL : <https://ukraine.arcelormittal.com/index.php?id=63> (дата звернення : 06.06.2017)
32. Огонь Прометея : Очерки истории завода им. Дзержинского. Днепропетровск : «Промінь», 1969. С. 12.
33. Становлення і розвиток нікопольського заводу феросплавів. URL : <http://nzf.com.ua/Default.aspx?sect=history> (дата звернення : 02.03.2016).
34. Стахановский завод ферросплавов. URL : <http://www.ukrrudprom.com/reference/factory/stahzf.html> (дата звернення : 02.03.2016).
35. Терещенко Н. А. Развитие металлургии на Украине за 60 лет советской власти. Киев, 1977. С. 50.
36. Харитосенко Н. Г., Пономарев А. Г., Сементин Н. С. 30 пламенных лет. Очерки истории ждановского завода «Азовсталь». Донецк : «Донбасс», 1964. С. 44.
37. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.7. Спр.679. арк. 50.
38. Шестопапов Г. Г. С маркой Южнотрубного : Очерки истории Никопольского ордена Ленина Южнотрубного завода им. 50-летия Великой Октябрьской социалистической революции. Днепропетровск : «Промінь», 1985. С. 115–116.

Додаток К

**Внутрішній вигляд доменного цеха Жданівського металургійного заводу
«Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе, 1957 р.**

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2-94809

Додаток Л

Завантаження мартенівської печі в мартенівському цеху Єнакіївського металургійного заводу. 23 жовтня 1958 р.

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0-71191

Додаток М

Виробничий процес в мартенівському цеху Запорізького ордена Леніна металургійного заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 579.

Додаток Н

**Робітники Сталінського металургійного заводу Фіфінтиков Анатолій і
Гурін Степан за розлиттям сталі в мартенівському цеху заводу.
7 листопада 1959 р.**

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0-92252

Додаток П

Червоний куток мартенівського ордену «Знак Пошани» цеха №2
Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова. 28 квітня 1950 р.

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0-28044

Додаток Р

Додаток Р.1. Доходи сімей робітників підприємств чорної металургії України (у крб. на місяць)

<i>Роки</i>	Весь дохід	Зарплата робітника	Зарплата інших членів сім'ї	Допомоги	Стипендії	Пенсії	Грошові дотації від підприємств, установ, громадських організацій
1953	1551,31	1002,70	343,15	32,86	3,93	50,26	14,62
1954	1712,11	1147,10	347,32	38,65	6,38	53,30	16,40
1955	1653,44	1093,52	331,63	24,98	7,03	60,13	19,46
1956	1735,86	1157,94	312,07	32,57	8,44	63,62	25,45
1957	1848,40	1240,32	348,05	36,74	6,15	62,11	27,76
1958	2020,54	1372,30	400,64	44,41	4,20	57,07	27,26
1959	2052,92	1354,30	417,16	60,88	3,34	59,70	28,16
1960	2034,40	1346,27	407,34	46,56	2,74	67,10	35,94

<i>Роки</i>	Вартість натуральна надходжень від підприємств та установ	Інші надходження від держави, громадських організацій	Інші надходження	Надходження за держпозиками	Надходження від державних та громадських організацій
1953	-	41,07	62,69	-	-
1954	-	40,67	62,27	-	-
1955	-	45,61	70,61	-	-
1956	17,03	-	87,82	-	-
1957	15,47	17,11	89,89	4,80	17,11
1958	17,26	21,97	74,79	0,64	21,97
1959	18,98	23,63	81,22	5,55	23,63
1960	18,10	22,27	80,52	7,56	-

Укладено за:

1. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.24. Спр.366. Арк. 3.
2. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.24. Спр.838. Арк. 47.

**Р.2. Витрати сімей робітників підприємств чорної металургії України
(у крб. на місяць)**

Роки	Всі витрати	Продукти харчування	Громадське харчування	Плата за дитячі заклади	Купівля одягу, взуття, тканин, галантереї	Меблі та господарські речі
1953	1553,62	578,36	59,08	10,22	298,44	34,84
1954	1668,94	637,85	75,03	11,09	305,60	40,30
1955	1627,68	624,98	78,42	17,81	255,91	38,31
1956	1707,27	610,17	70,84	22,37	301,82	36,93
1957	1801,87	647,41	76,70	24,02	339,90	42,12
1958	1979,03	714,95	82,82	23,23	390,93	67,33
1959	2025,47	729,86	89,75	24,34	390,55	78,89
1960	2018,73	760,64	99,29	32,58	372,56	80,57

Роки	Культ. товари	Кіно, театр та інші культ. потреби	Гігієна, санітарія, лікування	Предмети парфюмерії, косметики, гігієни, медикаментів, ліків	Санаторії, будинки відпочинку, піонерські табори	Вино, пиво, спиртогорілчані вироби
1953	32,90	20,14	19,88	-	10,73	48,87
1954	34,37	21,19	19,07	-	12,24	50,30
1955	27,72	22,29	25,12	-	10,46	50,63
1956	37,90	23,49	12,35	14,93	12,31	53,85
1957	54,73	23,10	12,51	15,81	14,22	60,46
1958	58,21	26,30	14,23	17,12	16,09	70,75
1959	68,39	26,67	14,40	18,97	16,90	73,35
1960	66,61	27,57	14,20	18,47	19,66	69,30

Роки	Тютюн, цигарки, махорка	Житло та комунальні послуги	Паливо та освітлювальні матеріали	Будівельні матеріали, зруби, доми	Оплата праці з капітального ремонту та будівництва
1953	17,29	39,60	19,02	12,61	3,90
1954	17,28	42,49	18,07	19,96	6,30
1955	18,04	43,96	15,34	16,86	4,90
1956	18,64	47,46	16,99	26,45	4,13
1957	18,81	50,67	13,80	23,21	4,67
1958	19,67	50,27	14,81	31,66	12,81
1959	20,21	51,84	14,35	32,78	15,15
1960	19,74	53,97	12,18	23,00	8,21

<i>Роки</i>	Транспорт, телеграф, телефон	Придбання облігацій держпозик	Податки	Інші витрати	Покладено до ощад кас	Залишок готівкою на кінець кварталу
<i>1953</i>	-	57,12	134,75	155,82	-	-
<i>1954</i>	-	48,63	153,51	155,61	-	-
<i>1955</i>	-	83,85	143,87	149,18	-	-
<i>1956</i>	33,66	97,39	149,09	116,49	-	746,44
<i>1957</i>	38,85	66,71	157,06	117,11	79,03	769,08
<i>1958</i>	44,35	14,11	171,76	137,63	97,40	809,52
<i>1959</i>	26,12	1,46	172,30	136,75	108,92	726, 22
<i>1960</i>	45,87	0,61	168,29	125,41	93,92	646,80

Укладено за:

3. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.24. Спр.366. Арк. 4, 5.

4. ЦДАВО України. Ф.582. Оп.24. Спр.838. Арк. 48, 49.

Додаток С

**Робітники Дніпропетровського ордена Леніна трубопрокатного заводу
ім. К. Лібкнехта на відпочинку**

Додаток Т

**Дружина відомого сталевара Сталінського металургійного заводу
Хозе Бориса Петровича Лідія Афанасіївна та їхня донька Валя за
приготуванням сніданку у вихідний день. 7 березня 1958 р.**

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2-65260

Додаток У**На річковому трамваї заводу «Дніпроспецсталь». 1967 р.**

ДАЗО. Ф.2463. Оп.5. Спр.327. Арк. 4

Додаток Ф

Робітники мартенівського цеху Запорізького ордена Леніна металургійного заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе йдуть на роботу

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 579.

Додаток X

**Бригадир Запорізького ордена Леніна металургійного заводу
«Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе І. Анельченко вдома з дружиною і
сином**

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2068.

Додаток Ц

Житлова кімната в новому гуртожитку Єнакіївського металургійного заводу

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 1119.

Додаток Ш

**Робітники доменного цеху Сталінського металургійного заводу
приймають процедури в цеховому інгаляторії.
20 жовтня 1954 р.**

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2-50761.

Додаток Ю

Додаток Ю.1. Сцена з першої дії спектаклю «Платон Кречет» О. Корнійчука у виконанні робітників заводу ім. Ілліча Палацу культури ім. К. Маркса (1960 р.)

Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча
(м. Маріуполь).

Додаток Ю.2. Виступ художньої самодіяльності ПК ім. К. Маркса у підшефному колгоспі ім. Мічурина. Серпень 1962 р.

Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча
(м. Маріуполь).

Додаток Я.1. Вірш «Неудача спортсмена»

Мне друг – физкультурник
 Однажды сказал:
 «Ты хочешь быть сильным? –
 Являйся в спортзал.
 Любым видом спорта
 Займешься, мой друг,
 Богатое общество
 У нас «Металлург».
 Решил я совета
 Друга послушать
 И стать физкультурником
 Лучшим из лучших!
 Футбол! Это дело,
 Но «дело – табак» –
 Охрименко, братцы
 Не тренер – рыбак.
 В спортзале есть вело
 Не много – одно.
 Увы! Председателю
 Досталось оно.
 Решил волейболом
 Увлечься тогда.

Опять невезенье:
 С мячами беда!
 Есть гири в спортзале,
 Есть штанга, турник,
 Есть много «снарядов»
 И тренерских книг.
 Но главного все же
 В спортобществе нет:
 Движения, жизни,
 Спортивных побед.
 Я с грустью подумал:
 – О, милый завком!
 Ты с жизнью спортсменов
 Совсем не знаком.
 Ты веришь бумагам
 И слову пустому.
 Не можешь дать хода
 Делу живому.
 И спит ДСО «Металлург»
 Крепким сном,
 Подумай о спорте,
 Товариш завком!

Стахановец металлургии. 1954. 30 сентября. С. 2.

**Додаток Я.2. Карикатура на любителів алкоголю в газеті Жданівського
ордена Леніна металургійного заводу ім. Ілліча**

Ильичевец. 1955. 5 февраля. С. 2.